

Daniel Gerbery

**PODOBY PRÁCE:
*SOCIOLOGICKÝ POHLAD***

STIMUL

**PODOBY PRÁCE:
SOCIOLOGICKÝ POHĚAD**

Daniel Gerbery

**STIMUL
Bratislava 2022**

PODOBY PRÁCE: SOCIOLOGICKÝ POHĽAD

Autor:

© Daniel Gerbery, PhD.

Afiliácia:

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra sociológie
<https://fphil.uniba.sk/katedry-a-odborne-pracoviska/katedra-sociologie/>

Recenzenti:

Richard Filčák, PhD.

Miroslav Štefánik, PhD.

Jazyková úprava:

Mgr. Julie Džambazovič

Ilustrácia na obálke:

www.shutterstock.com

© STIMUL a Daniel Gerbery, 2022

Dielo je vydané pod medzinárodnou licenciou **Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0** (vyžaduje sa: povinnosť uvádzať pôvodného autora diela; len nekomerčné použitie diela; nie je možné vytvárať odvodeniny diela bez predchádzajúceho súhlasu autora). Viac informácií o licencií a použití diela:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Vydavateľstvo:

STIMUL, Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Bratislava

<http://fphil.uniba.sk/stimul>

1. vydanie

151 strán, rozsah autorského textu 146 NS, 7,3 AH

Publikácia vznikla ako výsledok riešenia projektu APVV-20-0449 *Vzdelávanie dráhy mladých ľudí – faktory a mechanizmy ich voľby.*

ISBN 978-80-8127-354-4 (PDF)

ISBN 978-80-8127-353-7 (tlačaná publikácia)

OBSAH

Úvod	5
1. ODCUDZENÁ PRÁCA	7
1.1 Marxovo poňatie odcudzenej práce	9
1.2 Teoretické reflexie a empirický výskum odcudzenia a odcudzenej práce v 20. storočí: hlavné témy a názorové strety	16
1.3 Možnosti revitalizácie konceptu odcudzenej práce	22
1.4 Záver	27
2. PRÁCA, KTOREJ CHÝBA ZMYSEL	29
2.1 Základné vymedzenia	30
2.2 Práca, ktorá nemá zmysel: „ <i>bullshit</i> “ jobs	40
2.3 Záver	45
3. KEĎ PRÁCA NESTAČÍ: PRÁCA A CHUDOBA	46
3.1 Chudoba pracujúcich – základné vymedzenie	48
3.2 Chudoba pracujúcich osôb: kontext	52
3.3 Chudoba pracujúcich osôb: výskyt a súvislosti	55
3.4 Determinanty pracujúcej chudoby na Slovensku	68
3.5 Chudoba pracujúcich a verejné politiky	74
3.6 Záver	80

4. KEĎ PRÁCA NESTAČÍ: DYNAMICKÁ PERSPEKTÍVA	82
4.1 Doterajšie výskumné zistenia	83
4.2 Dáta a metódy	86
4.3 Pracujúca chudoba na Slovensku v dynamickej perspektíve	88
4.4 Záver	99
5. JE PRÁCA MUŽSKÉHO RODU? VÝVOJ NÁZOROV VEREJNOSTI NA PARTICIPÁCIU ŽIEN NA TRHU PRÁCE	101
5.1 Nie je práca ako práca	102
5.2 Použité dáta	106
5.3 Vývoj názorov verejnosti na participáciu žien na trhu práce (analýza údajov EVS)	109
5.4 Vývoj názorov na delbu rol medzi mužmi a ženami a na pracovnú participáciu žien (ISSP)	127
5.5 Záver	134
Príloha ku kapitole 5	136
Literatúra	143

ÚVOD

* * *

Súčasné spoločnosti kladú dôraz na platenú prácu ako na univerzálny liek spoločenských i individuálnych problémov. Práca má však mnoho podôb a nie všetky z nich takúto predstavu napĺňajú. Sociologické skúmanie práce v tejto súvislosti pripomína, že svet práce je nielen svetom sebarealizácie a zdrojom ekonomickej nezávislosti, ale aj svetom nerovností, nátlaku a nevyhnutnosti. Táto pripomienka je dôležitá, pretože práca predstavuje fundamentálnu ľudskú aktivitu, ktorá zásadným spôsobom ovplyvňuje našu identitu, náš vzťah k spoločnosti, iným ľuďom i k sebe samým.

V predkladanej knihe sú skúmané rôzne podoby práce, s cieľom poodhaliť sociologicky relevantné napätia, kontradikcie alebo paradoxy vo vzťahu k obsahu práce, jej sociálno-ekonomickým konzekvenciám a predpokladom. Kniha má päť kapitol, ktoré si všímajú päť rôznych aspektov sveta práce. Prvá kapitola je venovaná odcudzenej práci. Odcudzenie a odcudzená práca boli kedysi kľúčovými sociologickými kategóriami, pomocou ktorých sa sociológia pokúšala zachytiť prebiehajúce zmeny vo svete práce v dvadsiatom storočí. V prvej kapitole skúmame a systematizujeme doterajšie debaty o odcudzenej práci a ponúkame úvahy o možnostiach jej revitalizácie a aktualizácie. Druhá kapitola sa zameriava na ďalší aspekt práce, ktorý síce v súčasnej sociológii stojí v úzadí, ale jeho skúmanie umožňuje lepšie pochopiť postavenie práce v našich životoch. Zamýšľame sa v nej nad tým, za akých podmienok práca má alebo nemá zmysel. Pokúšame sa formulovať argumenty, prečo skúmať zmysel práce a čo v takomto skúmaní brať do úvahy.

Tretia a štvrtá kapitola sa tematicky presúvajú ku konzekvenciám, ktoré práca prináša. V centre pozornosti je vzťah práce a chudoby. Pracujúca chudoba je jedným z príkladov nenaplnených príslubov

moderných spoločností, ktoré boli zhmotnené v predstave spoločenskej integrácie prostredníctvom trhu práce. Tretia kapitola si všíma kontext pracujúcej chudoby na Slovensku, jej charakteristiky ako aj odpovede, ktoré ponúka verejná politika. Štvrtá kapitola ponúka analýzu temporálneho aspektu pracujúcej chudoby na Slovensku.

V piatej kapitole sa pozornosť zameriava na vývoj socio-kultúrnych predpokladov participácie žien na trhu práce. Konkrétne, analyzujeme v nej vývoj názorov verejnosti na rôzne témy súvisiace s ich pôsobením na trhu práce. Využívajúc údaje z medzinárodných zisťovaní skúmame, ako sa menila spoločenská klíma a aké faktory na ňu v rôznych obdobiach pôsobili.

Kapitoly knihy sa líšia dôrazom, ktorý kladú na rozvíjanie teoretických argumentov a analýzu empirických dát. Nie je to kvôli tomu, že by sa niektoré témy vzpierali empirickej analýze a iné zase teoretickému uvažovaniu. Odlišné prístupy, ktoré sme zvolili, odrážajú presvedčenie o tom, čo v diskusiách na Slovensku absentuje, kde sa nachádzajú intelektuálne i spoločensky zaujímavé medzery, ktoré stojí za to vyplniť (respektíve pokúsiť sa vyplniť). Aj preto sú prvá a druhá kapitola orientované na teoretickú konceptualizáciu odcudzenej a zmysluplnej práce a ďalšie tri kapitoly zase na empirickú analýzu, ktorá však vonkoncom nie je a-teoretická.

Knihy sa venuje len niektorým aspektom, podobám práce. Zachytáva tak parciálny výsek sveta práce a práce samotnej. Napriek tomu veríme, že ponúkne nejaké inšpirácie pre ďalšie sociologické analýzy obsahov práce, jej predpokladov a konzekvencií.

Bratislava, február 2022

ODCUDZENÁ PRÁCA¹

* * *

Odcudzenie patrí ku klasickým konceptom sociológie, ktoré umožnili diagnostikovať nástrahy modernej spoločnosti. S jeho pomocou sociológia nasvietila odvrátenú stranu postupujúcej racionalizácie a individualizácie, ako aj odstredivé sily generované rozpínajúcou sa logikou trhového mechanizmu, ktorá si nárokovala univerzálnu platnosť naprieč rôznymi inštitucionálnymi sférami. Svet (platenej) práce sa stal prirodzenou a dominantnou sférou uplatnenia konceptu odcudzenia, keďže bol kľúčovým zdrojom osobnej a sociálnej identity ako aj sociálnych skúseností (Mareš 2004). Zabudnúť však netreba ani na určujúci vplyv Marxa, ktorý síce rozoznával rôzne aspekty odcudzenia, ale za ich zdroj a zároveň bod konvergencie považoval práve odcudzenú prácu (Mészáros 1970).

Koncept odcudzenej práce dosiahol vrchol popularity v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia, keď prebiehali intenzívne diskusie o jeho teoretických základoch a keď sa stal objektom mnohých empirických výskumov. A hoci sa neskôr zdalo, že samotná idea odcudzenia akoby stratila schopnosť sprostredkovať sociálnu a kultúrnu kritiku novo sa objavujúcich spôsobov života a príbehov, ktoré ich rámcujú², odcudzená práca zostala naďalej dôležitou témou (nielen) sociologického uvažovania. Ešte v polovici osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia Kai Erikson, vtedajší predseda Americkej sociologickej asociácie, venoval svoj príhovor práve odcudzeniu vo svete práce (Erikson 1986). Nešlo pritom o sondu do dejín sociologického

---

¹ Text kapitoly bol uverejnený v časopise *Sociológia*.

² Rahel Jaeggi v tejto súvislosti konštatuje, že jeho filozofické základy pôsobili vo veku postmoderny zastaralo a jeho politické implikácie boli v období politického liberalizmu spochybnené (Jaeggi 2014: ix).

myslenia, ale o formuláciu otázok, na ktoré by mala sociológia v súvislosti s odcudzenou prácou ďalej hľadať odpovede. Avšak celistvejšie uvažovanie o fundamentoch samotného konceptu neskôr ustúpilo do úzadia, a to v prospech partikulárnych tém, ktoré často súviseli so skúmaním výkonu konkrétnych profesií.

Kapitola vychádza z predpokladu, že uvažovať o odcudzenej práci má v súčasnosti stále zmysel, ak dokonca nepripustíme, že toto uvažovanie je naliehavejšie než v minulosti. Práca je stále kľúčovým zdrojom identít a sociálneho statusu a jej normatívna naliehavosť sa nestráca, skôr naopak. Spoločenské očakávania spojené s platenou prácou vedú k tomu, že existencia mimo trhu práce je často vnímaná ako zlyhanie a patologický jav. Zároveň svet práce prechádza zásadnými zmenami. Meniaca sa povaha a náplň pracovných činností, volatilita trhu práce, rastúci dôraz na flexibilitu, prekarizácia celých tried zamestnaní predstavujú len niektoré zo symptómov. Vytvárajú sa tak podmienky pre vznik napätia medzi normatívnym (a existenčným) imperatívom platenej práce a jej obsahom a konzekvenciami.

Koncept odcudzenej práce umožňuje zachytiť tieto skutočnosti v širších súvislostiach, a je preto škoda, že v súčasnom uvažovaní o práci a jej podmienkach sa používa zriedka.³ Upriamuje totiž pozornosť na spôsoby, akými sa z práce stáva vec stojaca mimo našu kontrolu, cudzí element v našich životných projektoch. Pomáha uchopiť to, ako sa vzťahujeme k práci, i to, ako táto skutočnosť formuje náš vzťah k svetu, k ostatným ľuďom, aj k sebe samým. Čo je dôležité, neodkazuje len k vnútornému prežívaniu jednotlivca, ale pokrýva celú škálu sociálne štruktúrovaných, normatívne vymedzených, očakávaných a vynucovaných skutočností a podmienok, ktoré spoluvytvárajú svet práce – jeho formu i obsah.

V tejto kapitole preskúmame koncept odcudzenej práce a možnosti jeho revitalizácie a aktualizácie. Pozornosť je venovaná analýze doterajších debát v spoločenských vedách a pokusu o systematizá-

---

³ Je to spôsobené, okrem iného, aj tým, že na prácu sa primárne nazerá technokraticky, manažérsko-politicky – optikou ne/fungovania trhu práce, ktorého úspechy a zlyhania sú vzťahované k agregovaným mieram zamestnanosti či nezamestnanosti. Skúsenosť ľudí s prácou, vzťahovanie sa k práci, význam práce v životných projektoch a ich spoločenské predpoklady či determinanty stoja bokom záujmu.

ciu hlavných argumentov. Na ne nadväzuje analýza možností, ktoré poskytuje kritická teória spoločnosti, a to konkrétne v podobe teórií Axela Honnetha, jedného z jej hlavných predstaviteľov. Kritická teória ponúka inšpiratívne nástroje diagnostiky štrukturálnych problémov vo svete práce, ktoré presahujú deskriptívny mód typický pre sociologické skúmanie práce v druhej polovici dvadsiateho storočia. A hoci sú jej prístupy silno ukotvené vo filozofickej tradícii⁴, cieľom je identifikovať sociologicky relevantné argumenty, ktoré pomôžu ďalej rozvinúť sociologické uvažovanie i empirický výskum.

Text má nasledovnú štruktúru. Prvá časť sa venuje Marxovmu poňatiu odcudzenia a odcudzenej práce, nakoľko Marxove tézy zásadne ovplyvnili debatu v spoločenských vedách vo všeobecnosti a v kritickej teórii zvlášť. V nasledujúcej sekcii sa pozornosť zameriava na argumenty marxistických a nemarxistických autorov dvadsiateho storočia reflektujúce Marxovo dedičstvo. V tretej časti je predmetom diskusie spôsob, akým jeden špecifický prúd kritickej teórie môže obohatiť chápanie odcudzenej práce. V závere textu sú sformulované výzvy pre ďalší výskum v danej oblasti.

1.1 MARXOVO POŇATIE ODCUDZENEJ PRÁCE

Dejiny konceptu odcudzenia nezačínajú u Marxa⁵, avšak jeho dielo, a predovšetkým *Ekonomicko-filozofické* rukopisy, predstavujú referenčný bod mnohých debát o odcudzení a odcudzenej práci. Marx urobil z odcudzenia definičnú črtu situácie moderného človeka a vzťahol ju k spôsobu fungovania trhovej ekonomiky. Ukázal, že výsledky ľudskej činnosti – ako aj samotná ľudská činnosť – sa môžu stať nezávislými od človeka, odcudziť sa mu a ako také stáť proti nemu ako cudzia sila. Odcudzenie sa pre Marxa stalo nielen nástrojom kritiky existujúcich podmienok, ale predovšetkým nástrojom pochopenia kapitalizmu a jeho základných mechanizmov.

---

⁴ Treba však dodať, že u mnohých predstaviteľov kritickej teórie nájdeme výrazné presahy do sociologickej teórie, vrátane Honnetha, ktorý svoje analýzy stavia aj na prácach Emila Durkheima, či Talcotta Parsonsa.

⁵ O odcudzení v modernej spoločnosti písali napríklad Rousseau, Hegel či Kierkegaard. Pre prehľad viď Jaeggi (2014).

Výraz „odcudzenie“ sa vyskytuje predovšetkým v Marxových prácach zo skoršieho obdobia. To viedlo k dlhodobému sporu, či odcudzenie je záležitosťou len „mladého Marxa“ alebo či predstavuje centrálnu tému jeho celého diela.⁶ Základom sporu je interpretácia zjavných odlišností medzi ranými a neskoršími textami, ktoré sa často zjednodušene popisujú ako rozdiel medzi Marxovou humanistickou filozofiou založenou na koncepte odcudzenia a odcudzenej práce a neskoršou orientáciou na ekonomickú vedu a formuláciu ekonomických zákonitostí (Clark 1991: 71). S vedomím hrubého zjednodušenia možno rozlíšiť tri skupiny argumentov. Niektorí autori chápu tento rozdiel ako prejav zásadného posunu v Marxovom uvažovaní – napríklad ako posun od filozofie založenej na úvahách o ľudskej podstate k teoretickému anti-humanizmu (Althusser 2005)⁷. Ďalšia skupina autorov argumentuje, že je to práve koncept odcudzenia, ktorý zjednocuje na prvý pohľad odlišné teoretické a metodologické perspektívy (napríklad Fromm 2004; Mészáros 1970; Ollman 1976; Sayers 2011). Tento druhý prístup dobre reprezentuje Mészáros (1970: 22), ktorý uznáva kľúčový význam *Ekonomicko-filozofických rukopisov* z roku 1844 pre Marxov koncept odcudzenia, avšak zároveň upozorňuje, že interpretačným rámcom musí byť totalita Marxovej práce. Pripisovanie konceptu odcudzenia exkluzívne mladému obdobiu podľa neho hrubo falzifikuje „neskoršieho“ Marxa a podryva vnútornú koherenciu jeho práce. Po tretie, zabudnúť netreba ani na autorov, ktorí poukazujú na komplementárnosť hlavných argumentov z oboch období, prípadne ich kontinuitu. Juraj Halas (2010) v tejto súvislosti argumentuje, že *Ekonomicko-filozofické rukopisy* predstavovali prvý pokus o kritiku politickej ekonómie, ktorá bola dlhodobým Marxovým projektom a ktorá vyvrcholila vo vyzretej podobe omnoho neskôr v *Kapitáli*. Podľa Halasa (2010: 438) už tento prvý pokus priniesol niektoré dôležité idey, ktoré sa stali súčasťou teoretickej výbavy neskoršej kritiky politickej ekonómie. Rozdiel medzi skorším a neskorším obdobím tak nie je posunom od humanistickej

---

⁶ Nejde o jediný interpretačný spor, úzko s ním súvisia napríklad diskusie o Marxovom chápaní ľudskej podstaty, ku ktorým sa vrátíme v ďalšej časti textu.

⁷ V texte sa opierame o jedno z novších vydaní klasickej Althusserovej práce *For Marx* z roku 2005. Pôvodne vyšla v roku 1965, v anglickom preklade v roku 1969.

filozofie k ekonómii, ale posunom od externej kritiky politickej ekonómie, založenej na historizácii ekonomických kategórii, k internej kritike, ktorá prináša nové a zároveň modifikuje existujúce kategórie ekonómie (ibid.).

Marx rozpracoval ideu odcudzenia viacerými smermi, avšak spoločným menovateľom rôznych foriem odcudzenia sa stala odcudzená práca. Prácu chápal ako fundamentálnu aktivitu ľudského života, ako druhovú činnosť človeka – vedomú činnosť, ktorá je predmetom chcenia a vedomia, a nie ako určenosť, s ktorou bezprostredne splyva (Marx 1971: 71). Práca je procesom osvojovania si vonkajšieho sveta a zároveň aj procesom jeho pretvárania. Prostredníctvom práce si človek vytvára vzťah k svetu i k iným ľuďom, a môže meniť i sám seba. Takýmto poňatím práce Marx oponoval vtedajšej ekonómii. Povahu práce neponechal bokom vedeckého záujmu ako akúsi samozrejmosť, danú skutočnosť, ktorá nepotrebuje vysvetlenie, ale tematizoval ju ako jeden z kľúčových problémov modernej spoločnosti.

Odcudzenú prácu Marx približuje v známej časti *Ekonomicko-filozofických rukopisov* (1971: 72): „Predmet, ktorý práca vytvára, teda jej produkt, vystupuje proti práci ako cudzia bytosť, ako moc nezávislá od výrobcu. Produkt práce je taká práca, ktorá sa v nejakom predmete ustálila, stala sa vecou, je to spredmetnenie práce. Uskutočňovanie práce je jej spredmetnením. Toto uskutočňovanie práce sa v ekonomickej situácii javí ako zneskutočnenie robotníka, spredmetnenie ako strata a rabstvo predmetu, privlastnenie ako odcudzenie, scudzenie.“ Práca teda predstavuje proces spredmetnenia – proces, v ktorom človek zvecňuje sám seba v nejakom produkte. Medzi spredmetnením a odcudzením je však zásadný rozdiel. Marx na to poukazuje, keď najprv píše o uskutočňovaní práce ako takom a následne o tom, akú podobu uskutočňovanie nadobúda „v ekonomickej situácii“, čím odkazuje k podmienkam kapitalistickej ekonomiky.

V uvedenom citáte Marx definuje jeden zo štyroch aspektov odcudzenej práce: odcudzenie predmetu práce. Druhým aspektom je odcudzenie pracovnej aktivity. Vzťah k pracovnej aktivite ako k odcudzenej aktivite súvisí s odcudzením predmetu práce: „odcudzenie sa neukazuje len vo výsledku, ale v akte samotnej produkcie, vo vnútri

samotnej produkujúcej činnosti⁸ (Marx 1971: 74). Ide o seba-odcudzenie. Odcudzená pracovná aktivita predstavuje prácu, ktorá je vynútená a ktorá nie je uspokojením nejakej potreby, ale len prostriedkom na uspokojenie potrieb mimo nej. Produktívna činnosť teda ponúka uspokojenie potrieb len prostredníctvom predaja práce niekomu inému. Sama osebe neprináša potvrdenie človeka, ale popiera ho. V tomto zmysle je ilustratívna nasledujúca Marxova poznámka o povahe práce, ktorej význam dôverne pozná aj nemalá časť súčasníkov: „jej cudzosť sa zreteľne prejaví v tom, že akonáhle neexistuje žiaden fyzický ani iný nátlak, uteká sa pred ňou ako pred morom“ (Marx 1971: 75).

Tretím aspektom je odcudzenie „druhového“ života. Marx považoval prácu za aktivitu špecifickú pre človeka. Prácou, pretváraním okolitého sveta, človek potvrdzuje svoj druhový život. Tým, že odcudzená práca znamená odcudzenie pracovnej aktivity a predmetu práce – ktorý je spredmetnením práce a tým pádom aj druhového života človeka – znamená aj odcudzenie druhovému životu. Redukuje prácu ako vedomú, praktickú činnosť, ktorou sa človek vzťahuje k sebe ako univerzálnej a slobodnej bytosti, na nástroj čisto fyzickej existencie. Stráca sa tým charakter práce ako druhovej aktivity. Posledný aspekt odcudzenia spočíva v odcudzení človeka ostatným ľuďom. Vyplýva z Marxovej kľúčovej premisy, že prácou sa nevytvárajú len materiálne statky, ale prácou sa produkujú a reprodukujú aj sociálne vzťahy. Práca sa teda spredmetňuje aj v sociálnych vzťahoch, ktoré sa potom v podmienkach odcudzenej práce nestávajú potvrdením človeka, ale vystupujú voči nemu ako vonkajšia, cudzia sila.

Marx teda vykreslil štruktúrovaný obraz odcudzenej práce upriamujúci pozornosť na prácu, ktorá popiera seba-potvrdenie človeka v produktívnej aktivite, odcudzuje výsledok takejto aktivity, ako aj jej

---

⁸ Ide o citát zo slovenského prekladu z roku 1971. Výrazy „akt výroby“ a „výrobná činnosť“ sme nahradili výrazmi „akt produkcie“ a „produkujúca činnosť“, pretože súhlasíme s argumentmi M. Hausera, ktoré predostrel pri preklade časti Ekonomicko-filozofických rukopisov tvoriacich prílohu knihy E. Fromma (2004). Podľa neho, výraz „výroba“ nevystihuje dostatočne celú šírku významov pojmu „Produktion“, ktorý Marx používal a ktorý je odvodený z latinského „produco“ označujúceho tvorivú činnosť vo všeobecnosti (Hauser 2004: 150). Navyše, na rozdiel od výrazu „výroba“, výraz „produkcia“ umožňuje zhrnúť v jednom slove vytváranie materiálnych i nemateriálnych statkov.

spoločenský kontext. Otázkou je, akú podobu má práca, ktorej existencia bola deformovaná do podoby odcudzenej práce? Povedané inak, čo stojí „oproti“ odcudzenej práci popísanej uvedenými aspektmi? Ako chápať prácu v jej neodcudzenej podobe?

Jeden typ odpovedí ponúka prúd tzv. humanistickej interpretácie, ktorá chápe odcudzenú prácu predovšetkým ako nástroj kritiky sociálnych a ekonomických podmienok v kapitalistickej ekonomike.⁹ Predpokladá, že odcudzená práca predstavuje deformáciu neodcudzenej ľudskej činnosti, ktorá je neuskutočneným potenciálom človeka. Erich Fromm, jeden z jej kľúčových predstaviteľov, chápal prácu v neodcudzenej podobe ako sebvýjadrenie človeka, realizáciu jeho tvorivých síl, hegelovský akt ľudského sebatvorenia (Fromm 2004: 33-34). Oproti odcudzenej práci kladie idealizovanú predstavu ľudskej činnosti, ktorá je vlastná človeku, jeho podstate, prirodzenosti. Odcudzenie teda znamená, že „ľudská existencia sa odcudzuje ľudskej podstate a človek nie je tým, čím v možnosti je, inak povedané, že nie je tým, čím by mal byť, a že by mal byť tým, čím môže“. Vo svojej odcudzenej podobe „prestáva svojou povahou vyjadrovať ľudské tvorivé sily“ (Fromm 2004: 37). Odcudzená práca je teda odcudzením sa podstate charakteristickej pre človeka ako druh.

Toto poňatie odcudzenej práce má silnú imaginatívnu stránku, ktorá posilňuje jeho kritické vyznenie. Odcudzenie a odcudzená práca tu vystupujú ako nehybnosť, mŕtva predmetnosť, strnulosť. Odcudzená práca je hriechom: slovo odcudzenie má podľa Fromma podobný význam ako slovo hriech v teistickom jazyku – „opustenie samého seba, opustenie Boha v nás“ (2004: 25-37). A ako taká je potom znemožnením rozvíjania ľudského potenciálu, čo predstavuje jedno z hlavných zlyhaní kapitalizmu.

Na druhej strane, vytvorenie opozície „odcudzená práca – neodcudzená idealizovaná práca“ je konfrontované s argumentom, že Marx s takýmto rozlíšením nepracoval. Namiesto toho rozlišoval medzi druhovou činnosťou človeka ako univerzálnou transhistorickou kategóriou, ktorá je ontologickou determináciou ľudskej existencie (Mészáros 1970), a jej historicky špecifickými formami. Práca v kapi-

---

⁹ Zároveň, *Ekonomicko-filozofické rukopisy* sú tu považované za zdroj etickej dimenzie Marxovho diela.

talizme je len jednou zo špecifických foriem práce a odcudzená práca, ktorú Marx vzťahoval najmä k práci v kapitalizme¹⁰, teda predstavuje len jednu z podôb, ktoré ľudská aktivita nadobúda v rôznych historických podmienkach (Halas 2010). Jej protipólom tak nie je ľudská kreativita, seba-potvrdenie alebo seba-rozvíjanie ako danosti ľudskej prirodzenosti.

Skutočnosť, že Fromm – tak ako aj ďalší predstavitelia humanistického nazerania na Marxa – interpretujú odcudzenie odkazom na rozlíšenie ľudskej existencie a podstaty, otvorilo diskusiu o tom, či a ako Marx pracoval s ideou ľudskej podstaty a ľudskej prirodzenosti a ako to súviselo s odcudzením a odcudzenou prácou. V tejto súvislosti možno rozlíšiť tri názorové tábory (Byron 2016). Podľa Louisa Althussera a ním inšpirovaných marxistov neskorší Marx odmietal koncept univerzálnej ľudskej podstaty. Za dôležitý míľnik sa považuje Šiesta téza o Feuerbachovi, v ktorej Marx uvádza, že „ľudská podstata nie je nejaké abstraktum vlastné jednotlivému individu. Vo svojej skutočnosti je to súhrn spoločenských vzťahov.“ S dôrazom, ktorý kládol na historický vývoj a zmenu, nemohol predpokladať existenciu univerzálnej, transhistorickej ľudskej podstaty. Treba dodať, že v prospech tézy, že Marx odmietol koncept ľudskej podstaty, sa vyslovovali aj ďalší autori, ktorí nezdieľali Althusserove názory. Napríklad Israel (1976) videl potvrdenie tohto posunu v tom, že Marx sa od teórie odcudzenia presunul k teórii reifikácie a fetišizmu komodít.

Druhým táborom sú zástancovia historického nazerania na ľudskú prirodzenosť, podľa ktorých ľudská prirodzenosť nie je nemenná a univerzálna, ale je to historický fenomén, ktorý sa mení v čase (Sayers 2011). Čo je dôležité, vo vývoji takto chápanej ľudskej prirodzenosti zohráva dôležitú úlohu odcudzená práca, pretože v sebe implicitne zahŕňa predpoklad, že odcudzenie môže byť prekonané a práca sa môže stať seba-napĺňajúcou aktivitou. Odcudzená práca ako popretie ľudskej prirodzenosti nepredstavuje len negatívny jav, ktorý je potrebné

---

¹⁰ V Marxových prácach možno nájsť aj pasáže, ktoré rozširujú „záber“ odcudzenej práce aj mimo kapitalizmus. Tak napríklad v *Rukopisoch „Grundrisse“* uvádza, že práca je vnímaná ako čisto inštrumentálna a neslobodná aktivita vo všetkých spoločnostiach charakteristických triednym rozdelením, nielen v kapitalizme (Sayers 2011: 88). Takýchto príkladov je však príliš málo a nemajú ucelenú podobu, ktorá by obstála v porovnaní so systematickým pojednaním odcudzenej práce v kapitalizme.

kritizovať, ale má aj pozitívnu úlohu: tým, že predstavuje nevyhnutný stupeň ľudských dejín, vytvára podmienky na svoje prekonanie (Sayers 2011: 83-85).¹¹

Tretiu skupinu tvoria autori argumentujúci, že Marx neodmietol ideu univerzálnej, transhistorickej ľudskej prirodzenosti (Geras 1983), prípadne, že túto ideu aktívne rozvíjal v celom svojom diele (Byron 2016; Wallimann 1981). Podobne ako v prípade historického pohľadu na ľudskú prirodzenosť, aj tu nájdeme dôraz na vzťah medzi ľudskou prirodzenosťou a odcudzením: Marxov koncept odcudzenia bol bez transhistorickej interpretácie ľudskej prirodzenosti oslabený, nakoľko by nebolo možné stanoviť, v čom odcudzenie vôbec spočíva. Podľa Chrisa Byrona Marxov esencializmus predpokladal ľudskú prirodzenosť spočívajúcu v schopnostiach kreatívnej a komplexnej činnosti, ktorej vyjadrenia/prejavy sa môžu meniť v rôznych spoločenských podmienkach. Spôsob, akým je prirodzenosť vyjadrená v konkrétnych spoločenských podmienkach, je súčasťou celkovej podstaty človeka. „Ľudská prirodzenosť je podmienkou širšej ľudskej podstaty...ak analyzujeme niekoho podstatu, musíme mať na pamäti vyjadrenie ľudskej prirodzenosti spolu so spoločensko-ekonomickými špecifikami daného historického momentu“ (Byron 2016: 392). Podobným smerom sa uberá aj Isidor Wallimann (1981), ktorý u Marxa rozoznáva dva modely ľudskej prirodzenosti: biologický model definujúci všeobecnú ľudskú prirodzenosť v opozícii voči živočíšnej ríši a historický model zdôrazňujúci také vlastnosti, ktoré variujú v čase i mieste. Spoločnou črtou týchto prístupov je, že zosúladujú ideu univerzálnej ľudskej prirodzenosti s požiadavkou na historickú variabilitu, ktorá reflektuje meniacu sa podobu spoločenských vzťahov/spôsobov produkcie.

Vyššie uvedené interpretácie dávajú do pozornosti niektoré napätia Marxovho konceptu odcudzenia. Jeho priamočiara morálna kritika je konfrontovaná poukazom na jeho pozitívnu historickú funkciu (odcudzenie ako nevyhnutné štádium svojho prekonania) alebo na jeho

---

¹¹ Je zaujímavé, že Bell už na prelome 50. a 60. rokov tvrdil, že Marx zobral koncept, ktorý nemecká filozofia považovala za ontologický fakt, a dal mu sociálny obsah. A tento krok mal veľký dosah, pretože kým ontologický fakt musel človek len akceptovať, odcudzenie ako sociálny fakt, ukotvený v špecifickom systéme historických vzťahov, môže byť prekonaný zmenou spoločenského systému (Bell 1959: 939).

rolu ako príčiny súkromného vlastníctva v systéme kritiky politickej ekonómie. Kľúčová je aj diskusia ohľadne ponímania ľudskej prirodzenosti a príklonu k esencializmu. To všetko sú témy, ktoré rezonovali v diskusiách dvadsiateho storočia a viedli k zásadným sporom o povahe konceptu odcudzenej práce.

1.2 TEORETICKÉ REFLEXIE A EMPIRICKÝ VÝSKUM ODCUDZENIA A ODCUDZENEJ PRÁCE V 20. STOROČÍ: HLAVNÉ TÉMY A NÁZOROVÉ STRETY

Nové podoby industrializácie v dvadsiatom storočí a s nimi spojené premeny sveta práce vytvorili podmienky pre reflexiu Marxových téz i pre rozvíjanie samostatných, od Marxa oprostých iniciatív. Napriek tomu, že je ťažké zosumarizovať tento vývoj do podoby nejakej typológie, pokúsime sa – s vedomím určitého zjednodušenia – o prehľad najdôležitejších typov argumentov.

Marxom inšpirovaná kritika odcudzenia sa stala jadrom prác Frankfurtskej školy. V centre pozornosti bola kritika inštrumentalizácie človeka ekonomickým systémom zameraným na rast a profit, jeho represívnych prejavov a absolutizovanej kontroly, ako aj schopnosti masovej produkcie zahmlievať podstatu odcudzenia (Frayne 2016). Či už to bol Theodor Adorno, Max Horkheimer alebo Herbert Marcuse, v pozadí ich kritiky stálo presvedčenie o totalitárnych sklonoch kapitalizmu, ktoré vedú k potlačeniu potenciality človeka a k odcudzeniu. V knihe *Jednorozmerný človek* (1991) Marcuse presvedčivo popísal, ako sa človek stáva objektom cudzích síl a stráca schopnosť kreatívnej subjektivity. Poukázal na rozdiel medzi pravými a nepravými potrebami, pričom tie druhé pripísal tlaku spoločenských síl, ktoré majú záujem o potlačenie individua a stávajú sa nástrojom ovládania a sociálnej kontroly – udržiavania odcudzenia (1991: 36). Odcudzenie sa stalo dôležitou témou predovšetkým pre Fromma, ako sme ukázali v predchádzajúcej časti. A nešlo len o interpretáciu Marxových spisov, ale aj o aktívne rozvíjanie vlastných teórií, a to najmä pri konceptualizácii rozdielov medzi negatívnou a pozitívnou slobodou (Jay 1973: 99). Odcudzená práca ako taká však nebola objektom špecifického skúmania hlavných predstaviteľov prvej generácie Frankfurtskej školy. Túto oblasť prebrali iní marxistickí autori.

Marxove tézy do sociologických empirických výskumov práce preniesol ako jeden z prvých Robert Blauner (1964). Vychádzajúc z predpokladu, že inherentnou súčasťou modernej priemyselnej výroby a jej byrokratickej organizácie je odcudzenie (1964: 167), kládol si otázku, či a ako odcudzenie variuje v rôznych kontextoch výroby. Zameral sa na štyri faktory, ktoré odlišovali rôzne priemyselné odvetvia a mohli tak vplývať na rôznu úroveň odcudzenia. Kým typ používanej technológie bol kľúčovým determinantom odcudzenia, delbu práce, sociálnu organizáciu výroby a jej ekonomické štruktúry považoval za intervenujúce premenné. Odcudzenie – ktoré vzťahoval k odcudzenej práci – operacionalizoval do štyroch dimenzií, ktoré mali podľa neho jasné prepojenie na pôvodné Marxove dimenzie.¹² Šlo o bezmocnosť, chápanú ako stratu slobody a kontroly v práci, absenciu zmyslu a cieľa práce, sociálnu izoláciu v zmysle absencie identifikácie s organizáciou a seba-odcudzenie ako absenciu pocitu naplnenia v pracovnej činnosti.

Blauner vo svojom výskume – založenom na analýze dát z dotazníkov a rozhovorov – dospel k záveru, že úroveň odcudzenia skutočne variuje v rôznych priemyselných odvetviach, pričom v odvetviach s menej rozvinutou technológiou identifikoval vyššiu úroveň odcudzenia, a naopak. Zároveň predpokladal, že s vývojom technológie nedochádza k nárastu odcudzenej práce: priebeh vzťahu medzi rozvojom technológií a odcudzením popísal ako obrátené U. Tieto zistenia sa stali spúšťačom výskumov o vplyve technológie na odcudzenú prácu (pre prehľad pozri Shepard 1977), a to napriek silnej metodologickej kritike, ktorá Blaunerov výskum sprevádzala. Kritika sa väčšinou týkala použitých dát, spôsobu analýzy i formulácie záverov (Edgell 2012). Avšak objavili sa aj výhrady, že ide o psychologizáciu problému, a teda o sociológiu bez spoločnosti (Shepard 1977), čomu napomohla už spomenutá inšpirácia sociálno-psychologickými výskumami.

Pevnejší odtlačok Marxa do svojej práce vtláčil Harry Braverman (1974), ktorý preformátoval sociologický pohľad na prácu a pracovisko a urobil z nich arénu triednych konfliktov. Zmeny, ktoré sa udiali vo vzťahu medzi zamestnancami a manažmentom v dvadsiatom storočí,

---

¹² Treba však poznamenať, že tieto štyri dimenzie nevyplývali len z inšpirácie Marxom, ale že Blauner ich vybral na základe skoršej štúdie Malvina Seemana (1959), ktorá zásadne ovplyvnila nemarxistický prúd empirického skúmania odcudzenia.

vnímal ako výsledok triedne podmienenej snahy o kontrolu a moc nad pracovným procesom a nie ako dôsledok triedne neutrálnych princípov zvyšovania efektívnosti a zavádzania nových technológií (Smith 1994). Kontrola pracovného procesu zaistila, aby sa z formálneho vlastníctva práce stalo reálne, a tak prispela k dynamike kapitalizmu založenej na akumulácii kapitálu. V tejto súvislosti Braverman vyzdvihol úlohu troch princípov taylorizmu: zhromažďovanie poznatkov o výrobnom procese, odobratie týchto poznatkov z rúk zamestnancov a ich koncentrácia do rúk manažmentu, a nakoniec využitie tohto monopolu na kontrolu pracovného procesu (1974: 119). Výsledkom bolo znižovanie náročnosti práce a v konečnom dôsledku jej degradácia. Preberanie kontroly nad pracovným procesom a degradácia obsahu práce bola pre Bravermana potvrdením pretrvávajúceho odcudzenia. Práca sa stala odcudzenou v zmysle „scudzenia“ jej obsahu zamestnancom. Bravermanova kniha vyvolala obrovský ohlas¹³ a ovplyvnila smerovanie sociológie práce presunutím pozornosti na dynamiku kontroly pracovného procesu, vytváranie súhlasu, či rezistenciu na pracovisku.

Popri Marxom inšpirovaných prístupoch sa jedným z najvýraznejších a najrozšírejších prúdov v rámci sociológie stal tzv. sociálno-psychologický výskum. Na dlhé obdobie ovplyvnil spôsob, akým sa uvažovalo o odcudzení a odcudzenej práci a ako sa s ňou empiricky pracovalo. Malvin Seeman (1959, 1972, 1975), kľúčová postava tohto prístupu, sa síce primárne zaoberal odcudzením ako takým, jeho štúdie však udali tón aj empirickému skúmaniu odcudzenej práce. Odcudzenie chápal ako psychologický stav jednotlivca a nie ako atribút sociálneho systému. Snažil sa z neho urobiť predmet kvantitatívneho empirického výskumu založeného na nemarxistickej operacionalizácii, s cieľom identifikovať podmienky, ktoré generujú rôzne varianty odcudzenia alebo ich behaviorálne konzekvencie (Seeman 1959: 784).

Seeman rozoznával najprv päť a neskôr šesť variantov odcudzenia, ktoré napojil na dôležité sociologické koncepty: bezmocnosť, beznormovosť (anómia), sociálna izolácia, bezvýznamovosť, odcudzenie od kultúry (hodnotová izolácia), či seba-odcudzenie. Rôznorodosť teoretických východísk jednotlivých variantov mu nebránila definovať

---

¹³ Pre prehľad kritiky i obhajoby viď napríklad Littler, Salaman (1982); Smith (1994).

ich jednotiacim spôsobom, a síce pomocou konceptov „očakávaní“ a „hodnoty posilnenia“, prepožičaných z teórie sociálneho učenia J. J. Rottera.¹⁴ Bezmocnosť tak definoval ako nízke očakávanie jednotlivca, že jeho správanie dokáže ovplyvniť výskyt výsledkov alebo hodnôt posilnenia, o ktoré sa snaží (Seeman 1959; 1975). Beznormovosť zase vymedzil ako vysoké očakávania, že na dosiahnutie želaných výsledkov je nevyhnutné použiť spoločensky neschvaľované prostriedky. Odcudzenú prácu Seeman zachytil variantom nazvaným „seba-odcudzenie“, ktorý definuje ako stratu vnútorného zmyslu vykonávanej aktivity. Seba-odcudzenie sa teda vyskytuje tam, kde vykonávaná aktivita sama osebe nie je zdrojom hodnoty, odmeny. V jazyku očakávaní ide o stupeň závislosti aktivity (správania) na budúcich odmenách, ktoré sa nachádzajú mimo samotnej aktivity (Seeman 1959: 790). Zaradenie takto chápaného seba-odcudzenia medzi varianty odcudzenia Seeman zdôvodňuje odkazom na klasické opisy odcudzenej práce (aj u Marxa a Fromma), ktorá – rovnako ako Seemanov koncept – spočíva vo výkone nenapĺňajúcej a nekreatívnej činnosti (Seeman 1972: 473).

Ideu seba-odcudzenia ako odcudzenej práce rozvíjal Seeman aj empiricky, pričom sa však už zbavil „záťaží“ súvisiacich s Marxom (Seeman 1967). Empirická analýza mala podobu kvantitatívneho výskumu zameraného na konzekvencie odcudzenej práce, ktorá bola operacionalizovaná prostredníctvom skúseností s prácou. Redukcia odcudzenej práce na empiricky merateľné psychologické stavy jednotlivca a rezignácia na skúmanie objektívnych podmienok, ktoré sa stali rozšíreným módom v rámci sociálno-psychologického prístupu, vyvolali silnú kritiku (Kon 1967).

Táto kritika prichádzala od množstva marxisticky orientovaných autorov. Ohlas získali argumenty Hortona (1964), ktorý poukázal na vyprázdnenosť konceptu, na transformáciu pôvodne radikálnej idey na konformistický koncept pod pláštikom objektívnej, hodnôt zbavenej vedy. Koncept odcudzenia podľa neho pôvodne predstavoval metaforu pre radikálny útok na dominantné inštitúcie a hodnoty priemys-

---

¹⁴ Očakávania vyjadrujú subjektívnu pravdepodobnosť, že dané správanie povedie k určitému výsledku, odmene. Hodnota posilnenia odkazuje k želanému výsledku správania. Potenciálne správanie je potom funkciou očakávaní a hodnoty posilnenia.

selnej spoločnosti (1964: 283).¹⁵ Bol nástrojom kritiky ekonomického individualizmu a jeho racionalizácie v podobe ekonomického a politického liberalizmu – doktrín strednej triedy, ktoré sa opierali o atomistickú interpretáciu spoločnosti. Horton argumentoval, že zdrojom radikálnosti konceptu bolo aj jeho sociologické ukotvenie, vyjadrené v kolektivistickej definícii človeka stojacej v protiklade k ahistorickému a individualistickému obrazu človeka žijúceho v spoločnosti tvorenej zhlukom kontraktuálnych vzťahov. To všetko sa v skúmaní odcudzenia ako série psychologických stavov strácalo. Iróniou je, že z konceptu odcudzenia ako nástroja kritiky ekonomicko-politických ideológií strednej triedy sa stal technokratický nástroj využívaný práve jej príslušníkmi.

V podobnom duchu argumentoval aj Schweitzer (1996), ktorý hodnotil sociálno-psychologický prístup ku skúmaniu odcudzenia a odcudzenej práce z väčšieho časového odstupe. Zameranie na neutrálne deskriptívne charakteristiky odkazujúce k individuálnym pocitom, postojom alebo vnímaniu podľa neho redukovalo pôvodne obsiahly Marxov koncept a oddelilo ho od jeho intelektuálnych koreňov v normatívnej teórii. Podobne ako Horton, aj Schweitzer rozvíja dva typy argumentov. Prvý je kritikou sociologického obsahu, druhý smeruje o stupeň vyššie – k sociológii poznania. Schweitzer tvrdil, že sociálno-psychologická tradícia empirických výskumov má veľmi obmedzené možnosti pochopiť makrosociologické premenné súvisiace s odcudzením, nevie ho ukotviť v širších súvislostiach, kde by spoločenské štruktúry a procesy boli prepojené so subjektívnymi formami odcudzenia (1996: 24). Po druhé, zbavovanie sa „ideológie“ spojenej s Marxovým chápaním odcudzenia, legitimizované požiadavkami na vedeckú objektivitu a hodnotovú neutralitu, je samo osebe normatívnou procedúrou, pretláčaním špecifického pohľadu na svet, vlastného určitým sociálnym triedam.

Platí to aj pre skúmanie odcudzenej práce, kde však Schweitzer poukázal na ďalšiu dôležitú konotáciu – na to, ako sériová výroba kvantitatívnych údajov o odcudzenej práci, zbavená naliehavosti a kritiky, poslúžila na legitimizáciu manažérskych stratégií ovplyvňovania

---

¹⁵ Okrem odcudzenia Horton kritizoval aj vtedajší spôsob narábania s konceptom anómie.

adaptácie zamestnancov na nevyhovujúce pracovné podmienky. Keďže problém odcudzenej práce je re-alokovaný na úroveň jednotlivca, riešenia taktiež začínajú tam (1996: 28). Kľúčovou otázkou sa tak stáva individuálna adaptácia na dominantné hodnoty a inštitúcie v spoločnosti, zatiaľ čo potreba transformácie spoločenských vzťahov sa upožaďuje. Problémom nie je práca a jej podmienky, ale reakcie na ňu.

Od 70. rokov dvadsiateho storočia sa objavilo množstvo ďalších sociologických prístupov, ktoré sa síce primárne netýkali odcudzenej práce ako takej, ale postihovali niektoré jej dôležité konštitutívne aspekty. Michael Burawoy (1979) v nadväznosti na Bravermana (a čiastočne aj v opozícii voči nemu) poukázal na fakt, že organizácia práce nie je len predmetom kontroly zo strany vyšších spoločenských tried, ale aj komplexnejších stratégií, vrátane techník vytvárania súhlasu a profylaktiky rezistencie. Andre Gorz (1989) zdôrazňoval kontrolnú a disciplinujúcu úlohu platenej práce, ktorá je nástrojom socializácie, normalizácie a štandardizácie. Každá práca má podľa neho tri dimenzie – organizáciu pracovného procesu, vzťah k produktu práce a obsah práce. Odstránenie odcudzenia ako takého, ktoré vnímal predovšetkým ako absenciu autonómie a možnosti vyjadrenia kreatívneho potenciálu, je možné len vtedy, ak prebehne na každej z týchto dimenzií (1989: 78). Inšpirovaný tézou Marcusa, že ekonomická sloboda znamená oslobodenie od ekonomiky, Gorz argumentoval v prospech „konca práce“, respektíve „post-pracovnej spoločnosti“ (Granter 2009). Špecifický aspekt odcudzenej práce popísal Arlie Hochschild (1983) pomocou konceptu „emocionálna práca“. Emocionálna práca, typická pre sektor služieb, je založená na manažmente emócií. Pocity, zvyčajne autentické prejavy človeka, sa stávajú pracovným nástrojom, zapínaným a vypínaným na základe externých kritérií, a ako také sú základom komodifikovateľnosti pracovnej sily. Výsledkom je emocionálna disonancia (1983: 90), ktorá vedie k odcudzeniu.

Popri vyššie uvedených prístupoch, ktoré v tlačili určitú pečať skúmaniu práce a jej odcudzených podôb, vzniklo množstvo ďalších štúdií, ktoré na odcudzenú prácu nahliadali z partikulárnych perspektív, často kopírujúcich hranice sektorov ekonomiky alebo povolání. Avšak všeobecnejšie platí, že odcudzená práca ako koncept sa dostala mimo hlavný záujem sociológie, slúžiac ako parciálny indikátor stavu sveta práce. To prispelo – spolu s pocitom, že vlna záujmu prevetrala každé

jej zákutie – k oslabeniu teoretických iniciatív v danej oblasti. V súčasnosti chýba systematickejšia snaha o teoretické rozvíjanie konceptu odcudzenej práce, a to najmä tých jeho aspektov, ktoré by umožnili kriticky nanovo nasvietiť existujúce i novovznikajúce charakteristiky a formy práce, ktoré sú brané ako samozrejmosť či dokonca nevyhnutnosť. V ďalšej časti preto ukážeme, kde vidíme inšpirácie pre sociologické rozvíjanie konceptu odcudzenej práce a ako sa vzťahujú k dôležitým otázkam, ktoré v súvislosti s odcudzenou prácou doteraz vystali.

1.3 MOŽNOSTI REVITALIZÁCIE KONCEPTU ODCUDZENEJ PRÁCE

Silný potenciál pre rozvíjanie konceptu odcudzenej práce vidíme v kritickej teórii spoločnosti. Kritická teória sa už od svojich počiatkov zaoberala úvahami o odcudzení a jeho podobách v modernej spoločnosti, pričom v centre pozornosti bola aj práca a blokovanie jej emancipujúceho potenciálu. Vyplývalo to z dôrazu, ktorý kládla na odhaľovanie kontradikcií, nespravodlivosti a sociálnych patológií. Kritériami diagnostiky pritom nie sú apriórne hodnoty alebo idey aplikované na existujúce podmienky, ale rekonštruované prísluby a zvnútornené ideály spoločnosti a z nich vyplývajúce sociálne napätia (Honneth 2011; Thompson 2017). Na tomto základe sa v kritickej teórii vykryštalizovali prístupy, ktoré sa síce nie vždy priamo vzťahujú k odcudzenej práci, ale ponúkajú inšpiratívne argumenty, ktoré možno použiť pri rozvíjaní konceptu odcudzenej práce. Na nasledujúcich riadkoch budeme venovať pozornosť Axelovi Honnethovi, poprednému predstaviteľovi špecifického prúdu kritickej teórie, ktorý dlhodobo kritizuje spoločenské vedy kvôli ignorovaniu toho, čo sa deje vo svete práce, a ktorý prácu explicitne zahrnul do svojho modelu uznania.

Honnethova analýza povahy práce prešla vývojom od explicitného záujmu o odcudzenú prácu až po včlenenie kritiky súčasných podôb práce do teórie uznania. Začiatkom 80. rokov sa pokúsil o oživenie kritického konceptu práce na základe rekonštrukcie Marxovej teórie odcudzenia. Vychádzal pritom z predpokladu, že koncept práce v spoločenských vedách postupne strácal svoj kritický náboj. Prejavilo sa to aj v ústupe Marxovho poňatia odcudzenej práce z teoretického jazyka marxisticky orientovaných autorov či v neutralizácii konceptu práce

v sociológii pod vplyvom taylorizmu. V štúdii „*Work and instrumental action: on normative basis of critical theory*“ (1982) poukázal na niektoré konceptuálne nejasnosti Marxovho poňatia práce. Odkazujúc na zmeny v obsahu jeho konceptu práce hľadal odpoveď na otázku, na akom základe možno zosúladiť ideu, že odcudzenie je ukotvené v pracovnom procese, s ideou, že emancipácia človeka sa odohrá práve prostredníctvom práce. Teda, ako vôbec chápať prácu, ktorá umožňuje transformáciu z odcudzenia na emancipáciu, respektíve ako vystužiť medzeru medzi antropologicky určeným charakterom práce a historickou situáciou odcudzenej práce (Deranty 2009: 46).

Jadrom rekonštrukcie však bola kritika chápania práce u vybraných autorov (Max Scheler, Hannah Arendt) a predovšetkým kritika Jürgena Habermasa a jeho dištinkcie medzi komunikatívnym a inštrumentálnym konaním.¹⁶ Habermas totiž prácu „odsunul“ do oblasti inštrumentálneho konania, v ktorej sa uplatňuje logika efektívnosti a produktivity, čím sa redukovala bohatosť Marxovho konceptu práce a eliminovali sa jeho normatívne obsahy. Inštrumentálne konanie u Habermasa zahŕňalo akýkoľvek akt pretvárania, osvojovania si objektu. Znamená to, že nerozlišoval medzi prácou ako inštrumentálnym konaním, pri ktorom subjekt sám štruktúruje a kontroluje svoje aktivity – na základe vlastnej iniciatívy a poznatkov, a prácou ako inštrumentálnym aktom, ktorý tieto charakteristiky nemá (Honneth 1982: 180). Podľa Honnetha, kritický koncept práce takéto rozlíšenie musí umožňovať. Vzťahovanie sa k objektu práce sa môže stať formatívnym procesom, v ktorom sa z človeka stáva uvedomelý, autonómny ľudský subjekt (Boston 2018: 5). Ruka v ruke s tým potom ide možnosť identifikovať praktické a morálne poznanie, ktoré nepochádza z oblasti komunikatívneho konania (ani z oblasti úzko chápaného inštrumentálneho konania), ale je výsledkom skúseností a procesov v oblasti práce – konkrétne skúseností s deštrukciou skutočných aktov práce, ktorú prináša racionalizácia a taylorizmom vyvolané zmeny v organizácii práce (1982: 181). Honneth teda Habermasovi vyčíta redukcii konceptu práce, nedostatočné rozlišovanie tých jeho dimenzií, ktoré ho robia nástrojom kritickej analýzy, a v konečnom dôsledku absenciu

---

¹⁶ Honneth sa pri analýze opieral o Habermasov text „Poznanie a ľudské záujmy“ vydaný v roku 1968.

normatívnej signifikancie práce. Ako konštatuje na záver, Habermasove základné koncepty vyzerajú tak, ako keby proces oslobodenia sa od odcudzenej práce, o ktorom písal Marx, už bol ukončený (1982: 182).

Projekt rekonštrukcie kritického konceptu práce opierajúci sa o Marxovo chápanie odcudzenia však neskôr Honneth opúšťa a úvahy o povahe práce rozvíja v rámci teórie uznania (Honneth, 2010). Počuť tu však aj ozveny textu z roku 1982: intersubjektívny prístup teórie uznania znamená odklon od inštrumentálneho vzťahu subjektu k svetu a umožňuje formulovať tak kritiku prevládajúceho zneuznania, ako aj pozitívne predpoklady sebarealizácie človeka (Hrubec a kol. 2012: 18). Honneth teda naďalej rozvíja nielen kritiku, ale aj vysvetľujúcu normativitu (Hrubec 2011).¹⁷ Normatívnu signifikanciu práce však už nehľadá v samotnej povahe práce, ale v inštitucionálnom rámci, v ktorom je ukotvená. Je to práve tento rámec, tvorený vzťahmi založenými na trhových výmenách, ktorý zjednocuje množstvo rôznych typov práce, ktoré v súčasnosti vykazujú tak veľkú variabilitu, že nezdieľajú takmer žiadnu spoločnú vlastnosť, ktorá by mohla byť základom normatívnych očakávaní (Boston 2018).

Honnethov prístup je založený na imanentnej, internej kritike, ktorá predpokladá, že je možné nájsť štandard, ktorý predstavuje legitímnu, racionálnu požiadavku nachádzajúcu sa v rámci samotných kritizovaných vzťahov (2010: 229). Kritika práce tak nie je založená na externých kritériách, nech už majú akúkoľvek povahu. Naopak, mali by byť inherentnou súčasťou spoločnosti a trhu, v rámci ktorých je práca realizovaná. Otázkou ale je, kde hľadať takéto štandardy? V ekonomickej sociológii nájdeme teórie, ktoré poukazujú na to, že trh práce závisí od normatívnych predpokladov a že nič také ako „samo-regulujúci“ trh neexistuje (Beckert 2002). Príkladom je aj Émile Durkheim, ktorého úvahy o ne-ekonomických, morálnych predpokladoch trhových výmen si všíma aj Honneth. Inšpiruje sa jeho argumentom, že ekonomický systém má mať aj integrujúcu úlohu, pričom jej úspech závisí od naplnenia určitých morálnych predpokladov (ako sú sociálna spravodlivosť, či možnosť vykonávať zmysluplnú prácu). Honneth

---

¹⁷ Hrubec (2011) ponúka prenikavú analýzu vzťahov medzi tromi formami výkladu v criticalkej teórii – kritikou, vysvetlením a normativitou, pričom pozornosť venuje aj Honnethovi a jeho výkladovým schémam.

zdôrazňuje, že tieto predpoklady nie sú „priložené“ na trh práce zvonku, ale predstavujú funkčne nevyhnutné podmienky spoločenskej integrácie v rámci daného ekonomického systému.

Honneth pôvodne hľadal takéto interné kritériá na základe predpokladu, že všetky formy práce by mali vykazovať tendenciu k organickému holizmu, autonómnej kontrole nad pracovným procesom a cieľenosti – charakteristikám odvodeným od ideálu práce remeselníka v 19. storočí.¹⁸ V tomto duchu sa snažil identifikovať normatívne očakávania pracovníkov, a to napríklad na základe prejavov rezistencie na pracovisku a požiadavkami na autonómiu. Tento pokus však nakoniec zamietol, pretože takýmto kritériám chýbal prvok preukázateľného univerzalizmu: rozmanitosť pracovných aktivít prakticky znemožňuje predpokladať, že si vyžadujú, aby boli štruktúrované a vykonávané podobným spôsobom. Preto sa Honneth obrátil k takým očakávaniám, ktoré sa týkajú inštitucionálnych rámcov práce (trhov práce).

Honneth konštatuje, že kapitalistické trhy (práce) nie sú len prostriedkom na zvyšovanie ekonomickej efektívnosti, ale aj nástrojom sociálnej integrácie (2010: 236).¹⁹ A v takomto prípade je podľa neho zrejmé, že závisia od splnenia morálnych príslubov, ktoré sprevádzali ich vznik a expanziu. Zároveň, ich fungovanie sa odvíja aj od legitimacy danej vzájomným uznaním jednotlivcov a ich práce pre spoločnosť. Trhy nelevitujú vo vzduchoprázdne, ale sú normatívne ukotvené. Týmto argumentačným oblúkom si Honneth pripravil pôdu na to, aby (opäť) obnovil kritický koncept práce. Tentokrát opretý o internú kritiku, ktorá nasvecuje realitu jej vlastnými príslubmi, ktoré sú internalizované v procese socializácie. Normy, ktorých porušovanie ľudia zakúšajú v oblasti práce, sa vzťahujú k vzájomnému sociálnemu uznaniu. Práca je teda jednou zo sfér uznania, pričom ide o uznanie toho, ako daný subjekt prispieva svojou prácou spoločnosti.

---

¹⁸ Ideál remeselnej práce (spolu s ideálom umeleckej práce) v jeho romantizovanej podobe – ako model autonómnej, zmysluplnej práce, v ktorej je človek v kontakte so svojím produktom i okolím – slúžil v 19. a 20. storočí aj ako štandard externej kritiky. Nemal však praktický dopad na povahu zápasov robotníckeho hnutia, pretože sa podľa Honnetha míňal s jeho požiadavkami a predstavami (2010: 225-226).

¹⁹ Honneth upozorňuje, že len v tomto prípade možno hovoriť o morálnych predpokladoch trhu. Ak tento predpoklad neprijmeme, tak všetky ne-ekonomické podmienky trhu majú skôr povahu inštitucionálnych konvencií.

Honnethov projekt oživenia kritického konceptu práce poskytuje niekoľko dôležitých impulzov pre sociologické premýšľanie o odcudzenej práci. Ponúka celkom úspešný návod, ako sa vyhnúť ťažkostiam spojeným s esencionalizmom. Na rozdiel od prístupov, ktoré koncept práce a/alebo odcudzenej práce opierajú o idealizované obrazy ľudskej prirodzenosti, práce alebo „dobrého života“, formulované najčastejšie expertmi, Honneth presúva pozornosť k zvnútorneným očakávaniam ohľadne charakteristík inštitucionálnych rámcov a organizácie práce, ktoré môžu slúžiť ako štandardy kritiky. Tento postup možno aplikovať aj na odcudzenú prácu. Namiesto diskusie o skutočnej povahe človeka či o podstate dobrého života, ktorým sa človek prácou odcudzuje, odcudzená práca môže byť tematizovaná vo vzťahu k všeobecne zdieľaným predstavám, normám, čo by mala prinášať a čo by mala znamenať – berúc do úvahy integrujúce pôsobenie trhu. Získava sa tak pevnejší sociologický základ pre uvažovanie o odcudzenej práci. Zároveň umožňuje nahliadnúť na odcudzenú prácu z dynamickejšej perspektívy. Normatívne ukotvenie trhov práce totiž nie je statické: normy, sprevádzajúce organizáciu práce a jej výkon, sa môžu meniť. Ak by sa tak aj nedialo vo významnej miere v minulosti, možno očakávať, že s technologickými a environmentálnymi zmenami k tomu dôjde v blízkej budúcnosti. Čo koncept odcudzenej práce, založený na internej kritike, môže zohľadniť. Pre sociológiu je dôležité, že dynamický model normatívneho ukotvenia umožňuje uvažovať o odcudzenej práci aj v súvislosti s prebiehajúcimi sociálnymi konfliktmi v spoločnosti, ktoré ovplyvňujú vnímanie ne-ekonomických predpokladov ekonomických vzťahov.

Interná kritika práce je pre uvažovanie o odcudzenej práci inšpiratívna aj tým, že v podstate prepája makro-spoločenskú úroveň (spoločenské normy a ich internalizácia) s úrovňou jednotlivcov (deklarácia normatívnych očakávaní a požiadaviek). Odcudzená práca tak prestáva byť čisto subjektívnym fenoménom skrytým v mysliach ľudí, alebo objektívnou skutočnosťou vyplývajúcou len z povahy vlastníckych vzťahov či technológie. Stáva sa výsledkom kombinácie mikro- a makro-spoločenských faktorov.

Nakoniec, z hľadiska východísk tejto kapitoly, je prínosom aj dôraz na to, že kritický koncept práce musí umožňovať nielen kritiku, ale aj emancipáciu. V tomto ohľade Honneth pokračuje v duchu

Marxovho konceptu, odmietajúc inštrumentálno-ekonomické vnímanie práce.

Možno paradoxne, niektoré silné stránky prístupu Honnetha sú zároveň aj jeho slabými miestami. Rozlišujeme prinajmenšom tri prúdy kritiky (Boston 2018: 3-4). Po prvé, predpoklad, že fungovanie trhov závisí od (skutočnej alebo domnanej) legitimacy, ignoruje vzťahy moci a dominancie, ktoré môžu zaistiť inštitucionálnu reprodukciu aj bez nej. Po druhé, teoretizovať ocenenie toho, ako ľudia svojou prácou prispievajú k fungovaniu spoločnosti, môže znamenať, že sa pripúšťa motivácia maximalizácie vlastného úžitku, a to aj na úkor ostatných. Tretí druh kritiky je z hľadiska konceptu odcudzenej práce najdôležitejší. Tým, že Honneth v teórii uznania presunul pozornosť na inštitucionálny rámec práce, povahu samotnej práce akoby odsunul (na rozdiel od starších prác) nabok. Uzatvoril si tak cestu k deskripcii a následnej kritike jej obsahov.

Napriek týmto výhradám možno Honnethov prístup považovať za jeden zo zdrojov revitalizácie konceptu odcudzenej práce. Inšpiratívnym spôsobom obnovuje kritickú analýzu práce, odmieta jej inštrumentálne chápanie, ako aj ideu normatívne neukotvených trhov. Perspektíva internej kritiky obracia pozornosť na diskrepanciu medzi normatívnym ukotvením a prejavmi nespravodlivosti alebo patológií vo svete práce. To všetko otvára nové možnosti pre uvažovanie o odcudzenej práci a zároveň vracia tejto téme aj naliehavosť, ktorá sa zo sociologických analýz v posledných dekádach vytratila.

1.4 ZÁVER

Práca je fundamentálna ľudská aktivita, prostredníctvom ktorej si človek vytvára vzťah k svetu, iným ľuďom a prostredníctvom ktorej môže meniť i sám seba. Kritické teórie práce umožňujú, aby táto na prvý pohľad banálna skutočnosť nezostala skrytá pod nánosom pragmatických, technokratických otázok, zameraných na zvyšovanie produktivity či organizačnej efektívnosti. Na ich základe možno rozvíjať pokusy o revitalizáciu konceptu odcudzenej práce, ktorá by mohla napomôcť sociológii pochopiť, ako sa z práce stáva cudzí element v našich životných projektoch. Dôležitým východiskovým bodom je argument, že trhy potrebujú legitimitu a ich cieľom nie je len ekono-

mická efektívnosť, ale aj sociálna integrácia. Dôraz na charakteristiky inštitucionálneho rámca sveta práce a od nich sa odvíjajúcu diskrepanciu medzi očakávaniami a skúsenosťami so zneuznaním, nespravodlivosťou či patológiou, otvára nové možnosti pre konceptualizáciu odcudzenej práce. Rovnako aj pre empirický výskum, ktorému takáto perspektíva môže poskytnúť silný teoretický rámec. S jeho pomocou sa dajú potom hľadať odpovede na otázky, či a ako sa existujúca rôznorodosť zamestnaní a skúseností s prácou prejavuje v odlišnej miere či povahe odcudzenia od práce. Netreba však pritom zabúdať na to, že koncept odcudzenej práce by mal pokrývať aj otázku samotného obsahu a cieľa práce.

Zároveň je potrebné mať na pamäti, aby sa odcudzená práca nestala čisto subjektívnym fenoménom, redukovaným na osobnú skúsenosť, respektíve jej intersubjektívne zdieľanie. Odcudzená práca je aj produktom objektívnych podmienok, sociálnych štruktúr, ktorých poznanie sa nevyčerpáva len analýzou normatívnych štruktúr trhov práce. V tomto duchu možno rozvíjať inšpiratívne momenty Honnethovej teórie ruka v ruku s poznatkami sociológie práce, ktorá sa orientuje na analýzu vplyvu podmienok práce a ich makro-spoločenského utvárania.

PRÁCA, KTOREJ CHÝBA ZMYSEL

* * *

V predchádzajúcej kapitole sme ukázali, že odcudzená práca sa stala jednou z kľúčových tém sociológie dvadsiateho storočia. Videli sme, že Robert Blauner i Malvin Seeman koncipovali odcudzenie ako multidimenzionálny jav, ktorého súčasťou bola aj absencia zmyslu (meaninglessness). V tejto kapitole by sme sa chceli pri tomto koncepte bližšie pristaviť a ukázať, aké úvahy o práci a o vzťahu k človeku umožňujú rozvíjať. Predtým však považujeme za potrebné urobiť tri poznámky.

Pomerne dlho sa viedli diskusie, či zmysluplnosť práce, resp. jej absencia, je definičnou črtou odcudzenej práce alebo skôr jeden z faktorov, ktorý môže vyvolať proces vedúci k odcudzeniu. V súčasnosti sa autori prikláňajú k názoru, že ide o spúšťací mechanizmus a nie o korelát alebo komponent odcudzenia (Bailey, Madden 2019). Rozhodne však platí, že napriek určitému prekrytiu oboch konceptov, zmysluplnosť práce si zaslúži špeciálnu pozornosť: či už kvôli tomu, aby sa precizoval dôležitý faktor, ktorý vedie k negatívnym konzekvenciám vo svete práce, alebo kvôli tomu, aby sa narysoval podrobnejší obraz jeho hraníc a odtieňov ako súčasti týchto negatívnych konzekvencií.

Ďalej, zmysluplnosť práce nemožno zamieňať so spokojnosťou s prácou. Sociológia bola určitý čas až posadnutá meraním spokojnosti s prácou a tá sa stala akýmsi figovým listom, za ktorý sa dalo schovať všetko, čo mohlo súvisieť so vzťahom človeka k svetu práce. Avšak koncept spokojnosti s prácou, akokoľvek teoreticky podložený a metodologicky prepracovaný, pokrýva len veľmi obmedzenú časť významov a zmyslu, ktoré práca (jej náplň a povaha) prináša pre človeka.

Nakoniec, otázka zmyslu(plnosti) práce sa v sociológii neobjavuje tak často, ako by sa to čakalo od konceptu dotýkajúceho sa tak fundamentálnej skúsenosti vo svete práce. Myslíme si, že jeden z dôvodov

je aj obava z prílišnej subjektivizácie alebo psychologizácie sociologického skúmania, keďže je trochu náročnejšie ju lokalizovať pomocou typických sociologických súradníc, ako sú sociálna štruktúra, trieda, moc, či sociálne inštitúcie. Táto obava podľa nás nie je namieste a otázka zmyslu práce patrí do sociologického uvažovania. Ak už pre nič iné, tak pre aktualizáciu moment, ktorý prináša súčasnosť: stáva sa dôležitým nástrojom na pochopenie dopadov prebiehajúcich zmien v obsahoch, povahe a organizácii práce, vyvolaných zmenami na trhu práce, v ich regulačných rámcoch a akcelerujúcimi procesmi automatizácie a digitalizácie.²⁰ Cieľom tejto kapitoly je preto preskúmať, ako sociologicky uchopiť zmysluplnosť práce, resp. absenciu zmyslu, významu (ale aj účelu) a ako ju využiť pri diagnózach prebiehajúcich zmien.

2.1 ZÁKLADNÉ VYMEDZENIA

Asi najčastejšou výhradou voči skúmaniu zmysluplnosti práce je, prečo by sme mali očakávať, že práca má mať vôbec nejaký zmysel. A nejde o prekvapenie. Práca je dlhodobo vo verejnom i odbornom diskurze konštruovaná ako oblasť, v ktorej normatívne očakávania nemajú čo hľadať (Yeoman 2014: 4). Svetu práce je, podobne ako ekonomickému životu vo všeobecnosti, pripisovaná dominancia formálnej, inštrumentálnej logiky. Otázka zmyslu, významov je odsúvaná do úzadia ako vec individuálnych preferencií alebo životného štýlu. To, či práca má alebo nemá zmysel, je výsledkom voľby aktérov, ktorí majú technicky rovnaké podmienky vybrať si z rôznych alternatív. Pozornosť analýz

---

²⁰ Dopady automatizácie a digitalizácie možno sledovať „v priamom prenose“ pri najmenšom v štyroch oblastiach (Eurofound 2018: 7): 1. Obsah práce a štruktúra zamestnaní v hospodárstve: nové technológie vyžadujú nové postupy, nové typy aktivít. S obsahmi práce sa následne postupne mení aj štruktúra zamestnaní. 2. Pracovné podmienky: nové technológie majú najsilnejší a bezprostredný efekt na fyzické i psychologické podmienky. 3. Podmienky zamestnania: podmienky práce zakotvené v zmluvách (spôsob odmeňovania, stabilita, kariérne vyhliadky) sú technologickými zmenami ovplyvnené nepriamo a postupne. 4. Vzťahy zamestnávateľov a zamestnancov: všetky tri oblasti popísané vyššie majú nepriamy dopad aj na to, akým spôsobom sa mení vzťah medzi zamestnávateľmi a zamestnancami. Sociálny dialóg môže byť napríklad narušený v oblastiach, kde je sťažená mobilizácia zamestnancov (digitálne platformy), alebo sa môžu objaviť nové zdroje konfliktov, ktoré narušia inštitucionalizovaný vzťah zamestnávateľov a zamestnancov.

sa potom sústreďuje na podmienky prístupu na trh práce a fungovanie samotného trhu práce. Zmysluplnosť práce nemá v tomto ohľade technickú ani verejno-politickú relevanciu.

Takéto chápanie však naráža na nerovnako distribuované možnosti voľby zmysluplnej práce, ako aj na nerovnako distribuované možnosti robiť akékoľvek voľby týkajúce sa práce. Ako konštatuje Ruth Yeoman (2014: 12), všetky spoločnosti dokážu poskytovať zmysluplnú prácu, avšak len pre niektorých, nie pre mnohých. Sociologická konceptualizácia zmysluplnosti práce môže pomôcť pochopiť nielen to, do akej miery vplyv práce na ľudský život prekračuje horizont materiálnych benefitov, ale aj to, do akej miery sú možnosti vykonávať prácu, ktorá má pre človeka zvnútornený význam, ovplyvnené procesmi utvárania sociálno-ekonomických nerovností.

Andrea Veltman (2016: 4) považuje za hlavný dôvod, prečo skúmať, či práca má alebo nemá zmysel, jej centrálnu postavenie v ľudskom živote. Sumarizuje množstvo dôvodov, prečo tomu tak je: od samozrejmej úlohy ekonomického zabezpečenia, cez formovanie osobnej a sociálnej identity, vzťahov s inými ľuďmi, až po dodávanie zmysluplnosti samotnej existencii. Asi najdôležitejším z nich je samozrejmy, až banálny fakt, že väčšina ľudí strávi v práci podstatnú časť dňa, a preto to, čo v nej robia, je vlastne otázkou, ako narábajú s významnou časťou svojich životov.

Ako teda definovať zmysluplnú prácu? Niektorí autori považujú zmysluplnú prácu za subjektívnu skúsenosť, ktorá predstavuje spojenie medzi prácou a všeobecnejšími životnými hodnotami a cieľmi, vrátane hodnôt a cieľov, ktoré sa týkajú ostatných členov spoločnosti (Laaser, Karlsson 2021: 5). Zmysluplnosť je tu vecou sebarealizácie a sebavyjadrenia prostredníctvom práce, ale aj presvedčenia, že vykonávaná práca predstavuje službu pre ostatných (Bailey, Madden 2019). Zmysluplná práca je definovaná aj ako základná ľudská potreba, pretože predstavuje to, čo má skutočný význam pre ľudský druh a ľudský život (Yeoman, 2014: 21). Sprostredkúva skúsenosť s hodnotami autonómie, slobody a dôstojnosti a jej absencia vedie k vážnym následkom. Pragmatické definície, ktoré sa vyskytujú veľmi často v analýzach organizácií alebo manažmentu, dobre reprezentuje prístup Hackmana a Oldhama (1975), podľa ktorých ide o percepciu toho, či je práca hodnotná a užitočná.

To, či má práca zmysel alebo nie, nemusí byť len subjektívnou skutočnosťou. V spoločenských vedách doteraz pretrvávajú diskusie o tom, či zmysluplnú prácu možno definovať len zo subjektívneho alebo aj objektívneho hľadiska. Objektívne definície vychádzajú z prítomnosti objektívne identifikovateľných charakteristík, na základe ktorých možno o práci konštatovať, že neposkytuje hodnotný alebo spoločensky/morálne signifikantný účel, a preto nie je hodná emocionálneho alebo kognitívneho zainteresovania (Yeoman et al., 2019: 4). Napríklad Bailey a Madden (2019) ukázali, že s prácou, ktorá nemá zmysel, sa spájajú aktivity, ktoré možno označiť ako zbytočné. Tento príklad však otvára viac otázok, než dáva odpovedí. Otázkou totiž zostáva povaha charakteristík, ktorých prítomnosť má určiť, či práca je zmysluplná alebo nie. Teda, kde hľadať zdôvodnenia, čo robí z objektívne identifikovateľnej vlastnosti práce indikátor jej prítomnosti alebo absencie zmyslu. Keďže nejde o nič menšie ako o zmysel práce, výber kritérií musí stať na objektívnych a pevných základoch. DesJardins (2012: 145) spomína tri podmienky, ktoré musia byť splnené:

- práca vytvára tovary a služby, ktoré uspokojujú ľudské potreby (a nie preferencie);
- práca prispieva k všeobecnému dobru;
- práca sa vyznačuje kvalitnými podmienkami.

Ciulla (2012) zase kladie dôraz na to, že práca musí mať určitú morálnu hodnotu, musí mať účel, ktorý je inými ľuďmi (spoločnosťou) vnímaný ako „dobrý“. Uvedené charakteristiky možno – s väčšími alebo menšími ťažkosťami – identifikovať.

V sociológii práce však zatiaľ žiadne všeobecne prijímané kritériá pre posúdenie zmyslu práce nie sú. Za pozornosť preto stojí konsenzus ohľadne všeobecných charakteristík sveta práce, na ktorý upozorňuje Steven P. Vallas (2012: 6) a ktorý by mohol pomôcť utvárať predstavu o tom, ako špecifikovať objektívne kritéria zmysluplnej práce. Vallas pri predstavovaní rôznych výskumných programov v rámci sociológie práce zdôraznil tri nasledujúce skutočnosti, na ktorých panuje zhoda.

Po prvé, práca má zásadné konzekvencie pre ľudí tak na individuálnej ako aj kolektívnej rovine. Práca je kľúčovým zdrojom identity ako aj statusu, jej obsah a podmienky majú zásadný dopad na mentálne a fyzické zdravie, vzťahy k iným ľuďom, spotrebiteľské správanie, dĺžku a kvalitu života a pod. Na kolektívnej úrovni má štruktúra a organizá-

cie práce zásadné kultúrne a inštitucionálne dopady: spolu-formujú koncept času, stability, sociálnej kontroly, disciplíny, ovplyvňujú chápanie a postavenie rodinných vzťahov a koncept starostlivosti.

Po druhé, prácu nemožno chápať len ako ekonomickú transakciu alebo ako výsledok technologických požiadaviek. Práca je ukotvená v spoločenských a inštitucionálnych podmienkach. Po tretie, práca má vždy aj skrytú stránku. To, čo sa deje v práci (na pracoviskách), sa riadi aj neformálnymi normami, pravidlami, ktoré môžu byť v konflikte s oficiálnymi očakávaniami. Sociologický výskum poskytol obrovské množstvo poznatkov o tom, že aj v tých najviac kontrolovaných prostrediach dochádza zo strany zamestnancov k vzniku vlastných „pravidiel hry“, k narúšaniu režimu kontroly, či vyjednávaniu a rezistencii.

Tieto tri prejavy zhody samy osebe neumožňujú identifikovať prácu, ktorá nemá zmysel. Avšak obsahujú návody, kde potrebné kritéria hľadať. Ak existuje konsenzus o tom, že práca má vplyv na individuálnej i kolektívnej úrovni, že práca je vnorená do spoločenských štruktúr a že dôležitú úlohu zohrávajú na prvý pohľad skryté javy a procesy, tak indikátory vzťahujúce sa k zmyslu práce by mali tieto tri aspekty práce (alebo aspoň niektoré z nich) zohľadniť. Znamená to hľadať kritériá, ktoré popri tom, že vypovedajú o zmysle práce, reflektujú aj vplyv práce na človeka, vplyv inštitucionálneho prostredia na svet práce a dvojitvornosť práce a pracovného prostredia.

Ďalšia otázka, ktorá sa v súvislosti s objektívnou a subjektívnou definíciou vynára, sa týka toho, či možno objektívne definovať zmysluplnú prácu bez ohľadu na subjektívne preferencie alebo interpretácie. Alebo inak, aký je vzťah subjektívnej a objektívnej interpretácie tej istej pracovnej situácie? Môžu sa prekrývať, ale aj stáť proti sebe. Richard Taylor (1991) toto napätie ilustroval na príbehu o Syzifovi, ktorý bol bohmi odsúdený k nikdy sa nekončiacemu tlačeniu balvanov do kopca, a jeho alternatívnych verziách. Podľa Taylora prácu Syzifa možno s istotou označiť za prácu, ktorá nemá zmysel. Toto hodnotenie sa zakladá na povahe úloh, ktoré Syzifos vykonával, a na tom, že ich bral ako trest a nie dobrovoľnú aktivitu (Ciulla 2019: 27). V druhej verzii sa Syzifovi podarilo dostať balvan na kopec a postaviť z neho chrám. Tým získa jeho činnosť účel: už nejde o nekonečné a nezmyselné posúvanie kameňa, ale o činnosť, ktorá je korunovaná finálnym výsledkom. Podľa Taylora to však nestačí na to, aby sa dala

označiť za zmysluplnú: ani budovanie pyramíd neurobilo prácu otrokov zmyslupľnejšou (ibid.). Druhá alternácia pôvodného príbehu predstavuje Syzifa vo formálne rovnakej situácii – ako tlačí balvan do kopca – avšak s tým, že bol bohmi obdarený posadnutosťou touto aktivitou. Tlačenie balvanu do kopca sa stalo jeho túžbou a cieľom. Z pôvodne zamýšľaného trestu sa stala činnosť, ku ktorej má vzťah a čerpá z nej uspokojenie. Ani v tomto prípade však nemusí ísť o zmysluplnú prácu, pretože ide o absurdne zbytočnú aktivitu, ktorá nemá spoločenskú/morálnu hodnotu (ibid.). V tomto prípade sa uplatňuje objektívne kritérium, podľa ktorého zmysluplná práca musí mať hodnotu alebo účel, ktorý je uznaný druhými.

Napätie medzi objektívnym a subjektívnym chápaním zmyslupľnej práce sa teda prejavuje dvojako (Bowie 2019: 46). Na jednej strane, zástancovia subjektívneho prístupu poukazujú na fakt, že práca podľa objektívnych kritérií môže byť považovaná za zmysluplnú aj vtedy, ak ju tak nevníma samotný aktér. Alebo, aktér môže nachádzať zmysel v práci, ktorá nespĺňa kritériá parametre zmysluplnosti. V oboch prípadoch by v prípade platnosti objektívnej definície došlo k ignorovaniu skúseností aktérov a nanúteniu definície situácie zvonku. Na strane druhej, zástancovia objektívnych definícií trvajú na tom, že podmienky, za ktorých práca môže dávať zmysel (napríklad vytvorenie prostredia rešpektu a dôstojnosti), sú empiricky identifikovateľné (ibid.).

Existuje viacero príkladov, ktoré kombinujú subjektívnu a objektívnu dimenziu zmyslu práce. Pristavíme sa pri troch definíciách, ktoré sa líšia svojimi východiskami, ale každá z nich poskytuje sociologizujúcu reflexiu práce a zhodujú sa v predpoklade, že práca, ktorá nemá zmysel, predstavuje narušenie základných podmienok ľudskej existencie – toho, čo Marx označil ako druhový život.²¹ Prvé dve definície pochádzajú z oblasti politických vied a manažmentu a etiky, tretia je príspevkom sociológie.

Norman Bowie (2019: 42) definuje zmysluplnú prácu nasledovne – ide o prácu, ktorá:

- je zvolená slobodne, bez nátlaku;
- vytvára podmienky pre autonómne vykonávanie práce;

---

²¹ Vid' kapitola o odcudzenej práci.

- podporuje autonómiu a racionalitu človeka nielen ako zamestnanca, pracovníka, ale vo všeobecnosti ako ľudskej bytosti;
- poskytuje mzdu, ktorá je dostatočná na zabezpečenie nezávislosti a splnenie niektorých želaní;
- nie je v konflikte s morálnym presvedčením človeka;
- nie je paternalistická – nevnučuje predstavy o tom, čo v živote dosiahnuť.

Podľa Keitha Breena (2019: 52) zmysluplná práca vytvára podmienky pre realizáciu slobody na troch dimenziách: dimenzii sebarealizácie, autonómie a absencie nátlaku a dominancie. Prvé dve dimenzie odkazujú k pozitívnemu konceptu slobody a vzájomne spolu súvisia. Sebarealizácia je viacdimenzionálnym javom, ktorý spočíva v rozvíjaní schopností a daností. Ide o kritérium, ktoré na prácu kladie najmä kritická sociálna teória, ktorá chápe prácu ako potenciálny zdroj emancipácie človeka. Autonómia nadobúda prinajmenšom tri významy/formy: autonómia v zmysle autonómnej voľby práce, autonómia v zmysle ekonomickej nezávislosti získanej na základe práce a autonómia v podobe autonómneho konania aktéra v práci. Tretia dimenzia týkajúca sa negatívne vymedzenej slobody ako absencie nátlaku alebo dominancie má na prvý pohľad jednoznačnú interpretáciu: ide o predpoklad, že práca, ktorá má zmysel, nie je vystavená nátlaku, manipulácii, subordinácii, ktoré sú výsledkom nadvlády, dominancie.

Tento význam slobody ako predpokladu zmysluplnosti práce zahŕňa aj komponent prítomný v prvej definícii, a síce, že človek si prácu vyberá bez nátlaku. Tu treba upozorniť, že popri autormi predpokladanom význame, že zmysluplná práca musí byť výsledkom autonómnej voľby, je tu ešte jedna konotácia. Týka sa neoklasickej ekonómie, ktorá chápala trh práce ako priestor slobodného vstupovania do kontraktov vyjednaných v situácii mocenskej rovnováhy a ich opúšťania na základe slobodného rozhodnutia. V takejto perspektíve je potom každá práca slobodná, lebo trhy práce zabezpečujú rovnosť prístupu k práci, jedinou formou nátlaku je tu racionalita a sledovanie maximalizácie užitočnosti a aktéri na trhu práce sa rozhodujú v kontexte ekonomickej a mocenskej symetrie. Je zrejmé, že definícia založená na takto chápanej slobode je úzka a má silné limity. Asi najdôležitejším limitom je fakt, že uzatváranie pracovných vzťahov nikdy neexistuje bez nátlaku, dominancie. Respektíve, prítomnosť a intenzita nátlaku

variuje naprieč sociálnou štruktúrou i sektormi trhu práce. V tomto smere si obe definície vyžadujú špecifikáciu, ktorá by vyjasnila ich vzťah k predpokladom neoklasickej ekonómie.

Hoci dve uvedené definície pristupujú k zmysluplnej práci z odlišných pozícií, vidíme, že sa vo viacerých ohľadoch prekrývajú a zdôrazňujú podobné definičné črty. Z hľadiska ďalšieho teoretického i empirického skúmania práce je dôležitý opakujúci sa dôraz na autonómiu, a to nielen v úzkom význame slova ako autonómiu výkonu práce na pracovisku, ktorej meranie je už bežnou súčasťou výskumov pracovných podmienok.²² Autonómia sa týka aj všeobecnejšie chápanej schopnosti rozhodovať a konať na základe vlastných dôvodov a presvedčení a, čo je rovnako dôležité, aj autonómie ako ekonomickej nezávislosti. Vytváranie podmienok pre ekonomickú nezávislosť nedefinuje zmysel práce ako taký, ale predstavuje jeden z parciálnych objektívnych faktorov, ktoré spoluvytvárajú prostredie, v ktorom práca môže nadobúdať zmysel. Takto vnútorne diferencovaný koncept autonómie je to, čo môže pomôcť sociológii práce pri orientácii ďalšieho skúmania zmysluplnosti práce.

Autonómia zohráva dôležitú úlohu aj v tretej definícii, ktorá sa explicitne hlási k sociológii a k integrácii objektívnej a subjektívnej dimenzie zmysluplnej práce. Definícia má podobu typológie, ktorá je vytvorená na základe identifikácie subjektívnej a objektívnej dimenzie pri troch aspektoch práce – autonómii, dôstojnosti, uznania. Knut Laaser a Jan Karlsson (2021) túto typológiu vytvorili s cieľom zachytiť interakcie jednotlivých kombinácií a pomocou nich charakterizovať rôzne typy zmysluplnej práce (viď tabuľka 1).

Jadrom autonómie je podľa autorov schopnosť robiť voľby týkajúce sa práce, ako napríklad voľby ohľadne spôsobov dosahovania cieľov/plnenia cieľov, načasovania úloh či stanovenia kritérií pre zhodnotenie úspešnosti práce. To zároveň znamená existenciu príležitostí pre takéto voľby – príležitostí ovplyvňovať podobu práce, jej obsah i realizáciu. Subjektívna dimenzia autonómie sa vzťahuje čiastočne k tomu, čo sme už uviedli pri popisovaní konsenzu, ktorý panuje medzi rôznymi prúdmi v sociológii práce. Jeden z jeho bodov sa týkal existencie nefor-

---

²² Viď napríklad *Európsky prieskum pracovných podmienok* (European Working Conditions Survey), ktorý realizuje Eurofound.

málneho, skrytého sveta práce, ktorý existuje za oponou formálnych pravidiel a pevnej organizácie práce a ktorý je tak podrobne zachytený sociologickými výskumami. Zahŕňa celú škálu aktivít, ktoré nemusia byť nevyhnutne namierené proti samotnej práci, ale môžu slúžiť ako základ pre vytváranie vlastných významov práce, neformálnych hodnôt a noriem, ktoré usmerňujú vzťah k práci a jej organizácii. Subjektívna autonómia teda spočíva v neformálnych vzťahoch a praktikách, ktoré slúžia na vytvorenie a obhájenie oblasti autonómie a nezávislých významov práce zoči voči formálnej organizácii a jej požiadavkám (Laaser, Karlsson 2021: 7).

Objektívna dimenzia dôstojnosti je formovaná charakteristikami organizácie práce, podmienkami práce a interakciou aktérov na pracovisku. Odkazuje k takému zaobchádzaniu s pracovníkmi, ktoré k nim vykazuje rešpekt a podporu, uznáva ich silné a slabé stránky a ktoré nezneužíva ich zraniteľnosť (ibid.). Subjektívna dimenzia zahŕňa aktivity, ktoré umožňujú pracovníkom získavať a udržiavať dôstojnosť a rešpekt aj vtedy, keď objektívne podmienky tomu neprajú. Aj v tomto prípade sociologické výskumy ponúkajú množstvo zistení, ktoré potvrdzujú, že dôstojnosť je sprostredkovaná aj neformálnymi kanálmi.²³

Posledným sledovaným aspektom práce je uznanie, kde autori podľa očakávaní nadväzujú na argumenty Axela Honnetha týkajúce sa práce a trhu práce ako zdrojov uznania. Kým pod objektívnym aspektom uznania autori rozumejú inštitúciami a politickými intervenciami vytvárané podmienky pre formálne uznanie, subjektívny aspekt súvisí s utváraním sebaúcty v práci a v dôsledku práce (Laaser, Karlsson 2021: 10).

Šesť sledovaných dimenzií²⁴ vedie k 8 kombináciám, ktoré sú znázornené v tabuľke 1. Políčka v tabuľke označené písmenom *X* sú výsledkom pôsobenia objektívnych mechanizmov. Políčka označené písmenom *W* sú priesečníkom pôsobenia subjektívnych mechanizmov.

²³ Viď napríklad práca Randy Hodson *Dignity at Work* (2001), ktorá predstavuje kľúčový referenčný bod v danej oblasti.

²⁴ Objektívna a subjektívna dimenzia troch aspektov práce. Pri typológii používajú aj termín „mechanizmy“. Tabuľka teda obsahuje šesť rôznych mechanizmov konštrukcie zmysluplnej práce.

Ostatné políčka (označené písmenami *Y* a *Z*) predstavujú kombináciu subjektívnej a objektívnej dimenzie. Všetky tieto kombinácie následne autori využili na identifikáciu rôznych podôb zmyslupnej práce, respektíve rôznych stupňov prítomnosti zmyslu v práci.

Tabuľka 1: Dimenzie zmyslupnej práce a ich interakcie

		Uznanie		Dôstojnosť	
		Objektívny aspekt	Subjektívny aspekt	Objektívny aspekt	Subjektívny aspekt
Autonómia	Objektívny aspekt	X1	Z1	X2	Z2
	Subjektívny aspekt	Y1	W1	Y2	W2

Zdroj: Laaser, Karlsson 2021: 12

Plnohodnotná zmyslupná práca sa objavuje vtedy, ak prácu možno charakterizovať interakciou všetkých mechanizmov, a teda možno pozorovať prítomnosť subjektívnych a objektívnych aspektov autonómie, dôstojnosti i uznania.²⁵ Protipólom je práca, ktorá nemá zmysel. Objavuje sa vtedy, ak nemožno pozorovať žiaden zo šiestich mechanizmov (teda, ak nie je splnená žiadna z podmienok charakterizujúcich jednotlivé políčka tabuľky). Práci, ktorá nemá zmysel, chýba podľa tejto definície akýkoľvek náznak autonómie, dôstojnosti a uznania. Nielenže pre nich nie sú vytvorené objektívne podmienky, ale chýbajú aj neformálne zdroje, ktoré by pomohli kompenzovať deprimujúce charakteristiky práce a jej organizácie.

Medzi týmito dvoma pólmi sa nachádza niekoľko teoreticky a empiricky užitočných typov práce líšiacich sa tým, čo sýti vytváranie a udržiavanie zmyslu práce. Ako slabú verziu zmyslupnej práce ozna-

²⁵ Takýto typ práce možno podľa autorov nájsť vo verejnom sektore, a to najmä v škandinávskych a kontinentálnych sociálnych štátoch. A nie je to prekvapenie, ide o krajiny, ktoré sa vyznačujú silnou inštitucionalizáciou konfliktu medzi prácou a kapitálom a silnou prítomnosťou štátu (spoločnosti) na trhoch práce. To sú presne tie podmienky, ktoré umožňujú vznik a rozvoj objektívnej a subjektívnej autonómie, dôstojnosti a uznania.

čujú autori situáciu, ak sú v hre len objektívne mechanizmy (políčka *X1* a *X2* v tabuľke 1). Absencia subjektívnych procesov uznania, dôstojnosti a autonómie súvisí s fragmentovanými a slabými neformálnymi sieťami, ktoré sú výsledkom individualizácie, vytvárania procesov vzájomnej súťaživosti a obmedzovania prejavov kolektívnej solidarity.

Obmedzená forma zmysluplnej práce vzniká, ak sa stretáva objektívna autonómia so subjektívnym aspektom uznania a dôstojnosti. Ide o takú prácu, v ktorej je chýbajúca inštitucionalizácia podmienok pre objektívne uznanie alebo dôstojnosť sprevádzaná („kompenzovaná“) autonómiou, ktorá je vytváraná a udržiavaná objektívnymi mechanizmami. Príkladom môžu byť pracovné miesta vyznačujúce sa nízkou kvalitou a zlými pracovnými podmienkami, v ktorých majú zamestnanci priestor na vlastné rozhodovanie či aktivity, prostredníctvom ktorých si budujú siete vzájomného rešpektu, uznania.

Ďalším špecifickým prípadom je práca, v ktorej absentujú všetky objektívne mechanizmy, vrátane autonómie (políčka *W1* a *W2* v tabuľke 1). Práca je tak charakteristická prítomnosťou len subjektívnych dimenzií autonómie, dôstojnosti a uznania. Zmysel práce je udržiavateľný neformálnymi kanálmi, ale pracujúci musia zápasit' o jeho objektívne podmienky, a to v kontexte silnej kontroly, striktnej organizácie práce (ktorá – na rozdiel od predchádzajúceho typu – vylučuje možnosť inštitucionalizovaných podmienok pre autonómiu). Zmysel práce sa rodí potom v opozícii voči organizačným pravidlám a praktikám.

Uvedená typológia stojí za reflexiu z viacerých dôvodov. Popri zrejmej snahe o prekonanie debaty „buď – alebo“ medzi objektívnymi a subjektívnymi prístupmi k práci, v relatívne jednoduchej schematickej podobe vnáša do konceptualizácie množstvo argumentov a poznatkov sociológie, ktoré nazhromaždila pri skúmaní formálnej a neformálnej stránky sveta práce. Otvára otázky ohľadne úlohy sietí, ktoré dodávajú práci významy a zmysel aj v podmienkach, ktoré tomu neprajú. Pripomína teoretický význam poznatkov o kolektívnej solidarite, budovania vzťahov rešpektu a uznania aj zoči-voči organizačnému kontextu, ktorý je voči nim slepý alebo aj nepriateľský. A upozorňuje, že autonómia je vec, ktorá práci nemusí byť prisúdená len zvonku. Popri tom typológia vnáša do debaty o zmysle práce ešte jednu dôležitú perspektívu – perspektívu aktéra. Videli sme, že predpokladá, že zmysel práce nie je pasívnym výsledkom pôsobenia organizačných

štruktúr alebo širšieho ekonomického rámca²⁶. Nie je len askriptívnou charakteristikou práce. Autonómia, dôstojnosť i uznanie sú aktívne vybojovávané, niekedy v súlade s existujúcimi podmienkami a niekedy v priamej konfrontácii s nimi.

2.2 PRÁCA, KTORÁ NEMÁ ZMYSEL: „*BULLSHIT*“ JOBS

Tradičné diskusie o definičných črtách práce z hľadiska jej zmyslu do určitej miery nabúral David Graeber (2013, 2018), ktorý nechal bokom veľké, abstraktné koncepty a otázku ich styčných bodov a rozdielov, a prácu, ktorá nemá zmysel, začal popisovať priamočiarejšie, expresívnejšie a popisnejšie, s priamym prepojením na rozšírené skúsenosti, ktoré zdieľajú ľudia po celom svete. Graeber invenčne upriamil pozornosť na problém práce pozostávajúcej z nezmyselných, zbytočných úloh, ktoré však musia budiť zdanie produktivity. Nešlo pritom o ďalšie z radov senzačných odhalení o svete práce, ktorým chýbajú pevnejšie teoretické a empirické základy, ako tomu bolo pri predčasnom ohlasovaní konca práce alebo spoločnosti práce (Vallas 2012). Graeber neponúkol len príťažlivý popis nekvalitných pracovných miest, ale pokúsil sa aj teoreticky rozpracovať dôvody existencie zbytočnej práce.

Graeber definoval *bullshit jobs* (v texte budeme používať skratku BJ) ako formu plateného zamestnania, ktoré je zbytočné, nepotrebné alebo dokonca škodlivé do takej miery, že ani zamestnanec nemôže ospravedlniť jeho existenciu, hoci sa cíti povinný predstierať, že to nie je pravda (Graeber 2018: 8). Ide o pracovné miesta, ktoré ak by zanikli, nič by sa nestalo. A Graeber ide v definícii ešte ďalej, keď tvrdí, že ide o prácu, ktorá by nemala existovať ani podľa samotných osôb, ktoré ju vykonávajú. Nepriamo sa dotkol aj debaty o subjektívno-objektívnej povahe zmysluplnej práce, keď argumentoval, že definícia BJ je síce založená na subjektívnej skúsenosti, avšak táto skúsenosť obsahuje aj hodnotenie spoločenskej (objektívnej) hodnoty práce. Podľa autora, subjektívna skúsenosť je primeraným indikátorom tejto hodnoty v situácii, keď nie sú k dispozícii iné nástroje jej určenia (Graeber 2018: 10-11). Spoločenská hodnota je tým, čo zosilňuje rozdiely medzi BJ

---

²⁶ Autori typológiu zasadzujú aj do kritiky niektorých aspektov kapitalizmu a trhu práce.

a pracovnými miestami vyznačujúcimi sa nízkou kvalitou. Kým tie druhé sú slabo hodnotné, vyznačujú sa zlými pracovnými podmienkami, ale môžu mať spoločenskú hodnotu (teda môžu zahŕňať aktivity, ktoré „treba“ vykonať a sú na prospech spoločnosti), tie prvé môžu byť dobre ohodnotené a mať dobré podmienky, ale chýba im zmysel, sú zbytočné.

Graeber rozlíšil v súvislosti s týmto fenoménom viacero kategórií. Hoci spôsob vytvorenia typológie bol veľmi otázný²⁷, pomáha dokresliť pôvodnú ideu. Patria sem pracovné miesta, ktoré existujú len preto, aby niekoho iného urobili dôležitým – aby vytvárali suitu, udržiavateľov feudálneho statusu ľudí s väčšou mocou, a tým udržiavali alebo zvyšovali ich status. Takisto sem patria pracovné miesta riešiace problémy, ktoré by bez nich ani neexistovali. Ďalším typom sú pracované miesta existujúce len preto, aby sa ukázalo, že „sa niečo robí“. A Graeber pripomína aj úlohu stredného manažmentu ako generátora BJ, ktorého členovia vymýšľajú nezmyselné úlohy pre ostatných, a sami sa napokon kvôli povahe svojej práce stávajú ich súčasťou.

Koncept BJ rozširuje existujúce perspektívy o novú dimenziu: absencia zmyslu práce sa tu objavuje v súvislosti s jej zbytočnosťou, nezmyselnosťou, absurdnosťou. Zmysel práce je tu konceptualizovaný inak než v prístupoch, ktoré sme predstavili v predchádzajúcej časti. Dôraz nie je ani tak na negáciu zmysluplnej práce *per se* (meaningless work), ale na chýbajúci zmysel, význam práce (meaning of work). Graeber naznačuje aj vplyv, ktorý má zbytočná, nezmyselná práca na človeka. Nutnosť byť súčasťou zbytočnej práce, predstierať prácu a jej zmysel, prirovnáva k situácii, keď je niekto v područí inej osoby (Graeber 2018: 102). Vykonávanie takejto práce možno prirovnať k strate autonómie, slobody, k nátlaku. Oblúkom sa tak vraciame ku kľúčovým témam „štandardnej“ debaty o zmysluplnej práci.

V porovnaní so „štandardnou“ debatou Graeber nerozvíja všeobecnú teóriu o zmysle práce alebo o práci ako definičnej ľudskej aktivite,

---

²⁷ Autor analyzoval náplne práce podľa svedectiev, ktoré mu posielali ľudia emailom na základe jeho výzvy. Takýto prístup má veľa metodologických nástrah a slabých miest, s ktorými sa autor v knihe systematicky nevysporiadal. My si všímame jeho typológiu ako heuristický nástroj, nie ako poznatok, ktorý by bolo možné zovšeobecniť alebo nekriticky akceptovať.

ale venuje sa konkrétnej, vnútorne heterogénnej, kategórii pracovných miest a náplni, ktorá ich spája. Namiesto budovania základov pre výber definičných kritérií, zvažovania ich kombinácií a teoretickej komplexnosti, Graeber postuluje existenciu fenoménu BJ a následne ho špecifikuje, a to najmä prostredníctvom bohatého opisu jeho rôznych variantov. Zároveň ale nemožno tvrdiť, že by tento koncept bol úplne a-teoretický a stál len na dovtedy nezvyklom a mediálne vďačnom popise toho, čo sa deje. Graeber sa pokúsil pomenovať a popísať širší rámec, v rámci ktorého dochádza k vzniku narastajúceho počtu BJ. Narastajúci počet zamestnancov v týchto zamestnaniach produkuje tzv. „manažérsky feudalizmus“, ktorý je výsledkom postupujúcej financionalizácie ekonomiky. Podobnosť s feudalizmom spočíva v tom, že investície do produkcie statkov a služieb už kvôli financionalizácii ekonomiky nepredstavujú hlavný spôsob generovania bohatstva a dôraz sa presúva na investície, ktoré podporujú status a prestíž, vrátane investícií do pracovných miest, ktoré status a prestíž podporujú, ale samy osebe nemajú ekonomický či spoločenský význam (Soffia et al. 2021: 4). Vytvára sa tým špecifická ekonomická hierarchia, podporovaná aj narastajúcou automatizáciou, ktorá „uvoľňuje“ ľudí z produktívnych pracovných miest a ďalšími procesmi, ktoré produkujú dostupnú pracovnú silu zo zraniteľných skupín (ako sú napr. zadlžení študenti). Celkovo síce táto argumentácia neznesie prísnejší pohľad sociologickej teórie na to, ako by mala výstavba teoretického rámca vyzeráť, ale poukazuje na opomínané súvislosti výskytu práce, ktorá nemá zmysel. Možno tak konštatovať, že napriek metodologickým a teoretickým slabinám Graeber dokázal pomenovať páľčivý problém týkajúci sa zmyslu práce.

Spôsob, akým Graeber predstavil fenomén BJ, oprávnene vzbudil otázky ohľadne jeho rozsahu. Jednak preto, lebo provokatívny náboj konceptu prirodzene vzbudzoval zvedavosť ohľadne jeho výskytu, a jednak preto, lebo autor sám ponúkol viacero odhadov o jeho prítomnosti. Za týmto účelom používal pomerne jednoduché indikátory – údaje o podieloch pracujúcich osôb, ktoré boli presvedčené, že ich práca neprináša spoločnosti nič zmysluplné – a konštatoval, že vo Veľkej Británii ide o 37 % a v Holandsku o 40 % pracujúcej populácie (Graeber 2018: 6). V prípade zarátania aj takzvaných sekundárnych bullshit jobs sa dostávame cez hranicu 50 % pracovných miest (2018:

62). Keďže empirická evidencia, ktorú prezentoval na podporu svojich tvrdení, nebola veľmi presvedčivá, objavili sa pokusy o otestovanie jej platnosti. Robert Dur a Max Van Lent (2018) sa pokúsili overiť tvrdenie, že BJ predstavujú rozšírený fenomén. Na základe analýzy dát z *Medzinárodného programu sociálneho výskumu* (ISSP) dospeli k záveru, že približne 8 % pracujúcich osôb považuje svoju prácu za spoločensky neužitočnú.²⁸ Ide o nižšie číslo než odhady, ktoré poskytol Graeber (medzi 37 – 50 %), a to aj vtedy, ak by sa zarátalo ďalších 17 % osôb, ktoré o spoločenskej užitočnosti práce, ktorú vykonávajú, pochybujú. Magdalena Soffia a jej kolegovia (Soffia et al. 2021) pristúpili k verifikácii tvrdení o rozšírenosti BJ systematickejšie: s využitím údajov z *Európskeho prieskumu pracovných podmienok* otestovali štyri hlavné hypotézy, ktoré bolo možné u Graebera identifikovať a formulovať v podobe prijateľnej pre empirický výskum.

Autori v dátach nenašli priamu oporu ani pre jednu z nich. V roku 2015 bolo v EÚ 5 % ľudí, ktorí podľa vlastných slov nevykonávajú užitočnú prácu²⁹, čo je výrazne menej ako odhadovaných 37 – 50 %. Za zmienku stojí, že najvyššie podiely sa vyskytovali v nových členských krajinách EÚ, pričom Slovensko vykázalo spomedzi všetkých krajín EÚ najvyšší podiel (takmer 8 %). Nepotvrdil sa ani predpoklad, že počet BJ narastá. Medzi rokmi 2005 a 2015 podiel ľudí, ktorí nevykonávajú užitočnú prácu, klesal. Autori nenašli ani evidenciu ohľadne ich zvýšenej koncentrácie v niektorých kategóriách zamestnaní (ako sú napríklad manažéri). Na druhej strane ale zistili veľmi nízke zastúpenie v zamestnaniach, u ktorých to predpokladal aj Graeber – ako sú učitelia alebo zdravotné sestry (Soffia et al 2021: 16). Štvrtá hypotéza, sformulovaná na základe argumentov, ktoré Graeber vo svojej knihe rozvíjal, sa týkala situácie zadlžených mladých ľudí. Ako sme ukázali vyššie, Graeber sa pokúsil vsadiť svoje pozorovania do všeobecnejšieho rámca, v ktorom mali svoju úlohu zadlžení študenti, ktorí sú podľa neho viac než vhodným zdrojom pracovnej sily pre obsadzovanie BJ. Toto tvrdenie síce nebolo podporené štatistickými dátami, ale malo

²⁸ Respondenti sa mali vyjadriť k výroku: „Moja práca je užitočná pre spoločnosť.“ Autori brali do úvahy odpovede „nesúhlasím“ a „zásadne nesúhlasím“.

²⁹ Konkrétne, autori brali do úvahy respondentov, ktorí na otázku „či majú pocit, že vykonávajú užitočnú prácu“, odpovedali „nikdy“ alebo „zriedka“.

teoretický význam: upriamilo pozornosť na situáciu mladých ľudí, ktorí nemajú na výber pri získavaní „praxe“ alebo zabezpečovaní ekonomickej nezávislosti, a v porovnaní s ostatnými častejšie obsadzujú BJ. Navyše, bez tejto ponukovej stránky by mnohé BJ (aspoň v niektorých sektoroch) neexistovali. Soffia a jej kolegovia však opäť nedokázali potvrdiť tento predpoklad. Naopak, ukázalo sa, že ohrozenejší sú mladí ľudia s nižším vzdelaním.

Snahy o preverenie výbušných téz ohľadne BJ dodávajú chýbajúci empirický kontext. Prevažujúci zamietavý postoj ale nemusí byť len výsledkom argumentačnej benevolencie Davida Graebera. V oboch spomínaných štúdiách, ktoré overovali tézy o BJ, možno nájsť postupy, ktoré by si zaslúžili ďalšie vysvetlenia. Asi najviditeľnejším problémom sú použité dáta. Spoliehanie sa na odpovede na otázku, či ľudia majú pocit, že ich práca je spoločensky užitočná, alebo či vykonávajú užitočnú prácu, nestačí. Graeber síce sám ponúkol podobný typ evidencie, ale fenomén BJ definoval predsa len o čosi širšie. Ak za jadro definície považujeme to, že ide o zbytočnú, nepotrebnú alebo dokonca škodlivú prácu, ktorej existenciu nemôže ospravedlniť ani samotný zamestnanec, tak jedno-dimenzionálne indikátory majú svoje limity.³⁰ Vhodnejšie by bolo nasvietiť nezmyselnosť a zbytočnosť práce viacdimenzionálnym indikátorom, ktorý by zohľadnil samozrejmu skutočnosť, že spoločenská hodnota práce, ako aj jej pociťovaná užitočnosť (na priesečníku ktorých definícia BJ stojí), majú viaceré aspekty, ktoré by stálo za to odkryť v procese operacionalizácie a nespoliehať sa na všeobecný, vše-obsiahly pojem spoločenskej užitočnosti. Krokom vpred by bolo využitie kombinácie subjektívnych hodnotení a objektívnych charakteristík práce, ktoré by boli odvodené z pevnejšieho teoretického základu. Avšak takéto úvahy nemôžu zakryť skutočnosť, že zdrojom teoretických a metodologických nejasností je samotný koncept BJ. Ponúka neopozeraný náhľad na otázku zmyslu práce, no zároveň

---

³⁰ Výzvou je, ako zachytiť užitočnosť práce. Graeber na viacerých miestach hovorí o spoločenskej užitočnosti práce, pričom jej definíciu ponecháva v rukách samotného aktéra. Prvá štúdia využívajúca ISSP pracuje s otázkou, ktorá sa priamo pýta na spoločenskú užitočnosť. Druhá štúdia (Soffia et al. 2021) využíva nepresnejšiu indikáciu, ktorá je navyše založená na zisťovaní frekvencie: Na otázku, či majú pocit, že vykonávajú zmysluplnú prácu, respondenti mohli odpovedať na škále od „nikdy“ až po „vždy“.

trpí sklonom k žurnalizmu a významovým skratkám. Napriek tomu, alebo možno práve preto, je dôležitou súčasťou debát o zmysle práce.

2.3 ZÁVER

„Technické“ nazeranie na prácu, ktoré sýti verejnú politiku a veľakrát aj spoločenské vedy, zužuje priestor pre uvažovanie o vzťahu k práci, skúsenosti s prácou a ich konzekvenciám. Pýtanie sa na zmysel práce znamená pre sociológiu rozšírenie záberu o témy, ktoré sú vzhľadom na centralitu práce v ľudských životoch kľúčové a ktorým nebola venovaná veľká pozornosť. Na zmysel práce možno sociologicky nazerať z rôznych perspektív. Možno sa pýtať na kritériá zmysluplnej práce (meaningful work) alebo na to, či práca má význam, účel (meaning of work) – pre človeka či spoločnosť. Neprekvapí, že zmysluplná práca sa spája so sebarealizáciou, keďže ide asi o najrozšírenejšiu predstavu o tom, čo by mala práca prinášať. Do definícií však vstupujú aj „objektívizujúce“ charakteristiky. Práve kombinácia subjektívnych a objektívnych charakteristík umožňuje zmysluplnosť práce (alebo jej absencie) zachytiť v jej multidimenzionálnej podobe.

Asi najskloňovanejšími črtami práce, ktorá má zmysel, sú autonómia, dôstojnosť a absencia nátlaku. Všetko sú to témy, ktorými sa sociológia práce zaoberá dlhodobo. Existuje teda dostatočný teoretický i empirický základ pre ich využitie pri skúmaní zmyslu práce, respektíve jeho absencie. Netreba pritom zabúdať ani na predpoklad, že ak má mať práca zmysel, mala by mať nejaký účel. Že zbytočná, absurdná práca je svojim spôsobom symbolickým násilím, ako to formuloval David Graeber. Samozrejme, definovať zmysel práce len vo vzťahu k jeho účelu nepostačí. V kombinácii s ďalšími charakteristikami však vytvára sociologicky relevantný rámec pre skúmanie obsahov práce.

KEĎ PRÁCA NESTAČÍ: PRÁCA A CHUDOBA

* * *

V kapitolách o odcudzenej práci a zmysluplnej práci bola pozornosť venovaná náplni práce. V tejto kapitole sa pozrieme na sociálno-ekonomický kontext a konzekvencie práce. V centre pozornosti bude práca, ktorá neplní základnú ekonomickú funkciu – neposkytuje podmienky pre ekonomickú nezávislosť, dôstojnosť, teda nechráni pred chudobou. Chudoba pracujúcich osôb narúša predstavu spoločnosti o práci ako o zázračnom lieku na všetko, ktorá na Slovensku dominuje verejnému priestoru prinajmenšom od nultých rokov dvadsiateho prvého storočia. Pre pracujúcich ľudí, ktorí sa nedokážu vymaniť z chudoby, je to zároveň správa o zlyhaní hlavného mechanizmu úniku z chudoby a správa o absencii účinných mechanizmov na prekonanie dôsledkov tohto zlyhania. V tejto kapitole sa pozrieme na oba problémy: popíšeme charakter vzťahu práce a chudoby a následne vybrané nastavenia sociálneho štátu.

Skutočnosť, že práca nedokáže zaistiť dôstojné životné podmienky, sprevádza moderné spoločnosti od čias, keď sa formovali a rozvíjali trhy práce. Inštitucionalizácia kolektívneho manažmentu sociálnych rizík v podobe sociálneho štátu a jeho regulácií ekonomiky – vrátane regulácií trhu práce, konfliktu medzi pracou a kapitálom, či politik zamestnanosti – priniesla citeľný posun. Najmä po druhej svetovej vojne v krajinách západnej Európy sa rozšírila predstava – aj vďaka pozitívnemu hospodárskemu vývoju a jeho súzvuku s povahou expandujúceho sociálneho štátu – že práca dokáže poskytnúť dostatočné zdroje na dôstojnú životnú úroveň a participáciu na rozbiehajúcej sa masovej spotrebe. V krajinách strednej Európy, ktoré boli na inej vývojovej trajektórii, bol kladený dôraz na plnú zamestnanosť, ktorý však nevedol k ochrane pred chudobou, čo potvrdzuje záujem výskumu i politiky o „skupiny obyvateľstva s obmedzenou možnosťou spotreby“.

V európskom priestore bola téma pracujúcej chudoby akoby znovobjavená spoločenskými vedami a verejnou politikou v 90. rokoch dvadsiateho storočia. Dovtedy bola objektom výskumu i politik predovšetkým v Spojených štátoch amerických. Tie boli vnímané z Európy práve cez prizmu pracovných miest s nízkymi mzdami, nízkou kvalitou pracovných podmienok a slabou sociálnou ochranou, ktoré predstavovali svet vzdialený Európe a jej sociálnym a zamestnaneckým štandardom (Fraser, Gutiérrez, Peña-Casas 2011). Zvýšený záujem o pracujúcu chudobu v Európe bol sýtený ekonomickými a politickými dôvodmi. Štrukturálne zmeny na trhoch práce zahŕňajúce dôraz na flexibilizáciu, ako aj prechod k post-fordistickému modelu ekonomického rastu, tlak na mzdovú úroveň vyvolaný globalizáciou, postupujúca segmentácia a dualizácia trhov práce a ďalšie procesy prispievali k erózii pôvodnej idey práce ako obranného valu proti sociálnym rizikám. Zvyšujúca sa miera nezamestnanosti viedla k presvedčeniu, že aj nízko platené, menej kvalitné pracovné miesta sú vhodné na tvorbu pracovných príležitostí. K tomu treba prirátať paradigmatické zmeny v politických intervenciách nasmerovaných na ponukovú stránku trhu práce, požadujúcich zvýšenú schopnosť pracovnej sily adaptovať sa na meniace sa podmienky, rastúci dôraz na aktivizáciu (rastúceho počtu) nezamestnaných, rýchly vstup na trh práce za každú cenu, či rozširovanie prvkov workfare stratégií (Gerbery 2007). Slabo platené pracovné miesta sa tak dostávali do centra pozornosti, ale už nie ako príklad rozdielov medzi americkým a európskym ekonomickým a sociálnym modelom.

V krajinách strednej Európy, vrátane Slovenska, sa záujem o vzťah chudoby a práce formoval iným spôsobom. Referenčným bodom neboli Spojené štáty americké a ani zlatý vek regulovaného kapitalizmu na začiatku druhej polovice dvadsiateho storočia, ale vlastný hospodársky model, založený na nízkych mzdách ako zdroji medzinárodnej konkurencieschopnosti. Tento model, ktorý bol skôr historickým dedičstvom než výsledkom explicitne zvolenej stratégie (Galgóczi 2017), ovplyvnil pozíciu krajín strednej Európy v procese medzinárodnej deľbe práce a ich mzdovú úroveň. K tomu treba prirátať procesy segmentácie a dualizácie trhov práce súvisiace s nárastom neštandardných pracovných kontraktov, ktoré zasiahli aj Slovensko a okolité krajiny (Trif, Koukiadaki, Kahancová 2016). Nízke mzdy sa postupne stali jed-

nou z hlavných tém odborov a podarilo sa ju dostať aj ako jednu z kľúčových tém do politických zápasov.

Nasledujúci text je rozdelený do piatich častí. V prvej a druhej časti priblížime základné charakteristiky konceptu pracujúcej chudoby a popíšeme jeho kontext z hľadiska nízkych miezd a chudoby. Tretia časť je venovaná analýze výskytu pracujúcej chudoby a jeho súvislostiam. V štvrtej časti približujeme determinanty pracujúcej chudoby na základe logistickej regresnej analýzy. Piata časť prináša ohliadnutie sa za politickými intervenciami, ktoré cieľia na problém chudoby pracujúcich osôb.

3.1 CHUDOBA PRACUJÚCICH – ZÁKLADNÉ VYMEDZENIE

Chudoba pracujúcich je komplexný fenomén, keďže sa v ňom spájajú dva dôležité koncepty – platená práca a chudoba. Kým prvý z nich sa týka jednotlivca, druhý sa vzťahuje k domácnosti ako celku. Táto komplexnosť znamená, že možno identifikovať viacero príčin chudoby pracujúcich. Najčastejšie sa rozlišujú tri hlavné mechanizmy, ktoré možno následne ešte špecifikovať do rôznych pod-kategórií. Prvým mechanizmom je nízka mzda. Avšak hoci sú nízke mzdy intuitívne považované za výlučný zdroj chudoby pracujúcich, nemusí tomu tak byť. Samotná existencia nízkej mzdy neznamená nevyhnutne ohrozenie chudobou, pretože môže byť kompenzovaná inými zdrojmi kumulovanými v domácnosti, v ktorej daná osoba žije. Príkladom je domácnosť dvoch dospelých, kde jeden z príjmov pochádza z prekarizovaného zamestnania a je na hranici minimálnej mzdy a druhý nad úrovňou priemernej mzdy.

Druhý mechanizmus sa odvíja od zloženia domácnosti, a to prinajmenšom v dvojakom význame. Po prvé, dôležitú úlohu zohráva zloženie domácnosti z hľadiska vzťahu dospelých členov domácností k trhu práce a úrovne ich príjmov. V prípade, že mzda jedného člena predstavuje hlavný/jediný zdroj príjmu domácnosti, situácia domácnosti je veľmi zraniteľná. V domácnostiach, kde dochádza ku koncentrácii ekonomickej neaktivity, nezamestnanosti alebo menších úväzkov, ani vyššia mzda jedného z členov domácnosti nemusí znamenať odvrátenie rizika chudoby. Príkladom sú domácnosti, kde jeden dospelý pracuje a zároveň zabezpečuje starostlivosť o iného člena domácnosti.

Po druhé, pracujúca chudoba môže byť výsledkom zloženia domácnosti z hľadiska ekonomickej „závislosti“ jej členov – či už ide o počet detí alebo počet ekonomicke neaktívnych osôb. Mzda, ktorá môže byť postačujúca pre bezdetnú domácnosť, sa môže stať výrazne neadekvátnym zdrojom pre zabezpečenie životných podmienok domácnosti s tromi deťmi.

Po tretie, zohľadňovať treba aj efekty verejno-politických intervencií, ktoré môžu pozmeniť pôsobenie vyššie spomenutých mechanizmov. Verejná politika má možnosť zvyšovať príjmy domácností prostredníctvom sociálnych transferov, čo môže kompenzovať slabšiu koncentráciu pracovných príjmov v domácnosti. Na strane druhej môže znižovať ich výdavky, a to prostredníctvom služieb, ktoré odľahčujú náklady domácností, ako sú napríklad cenovo dostupné služby starostlivosti o deti v predškolskom veku. Tieto efekty závisia od celkového nastavenia sociálneho štátu: od miery de-komodifikácie, podporovanej redistribučnými nástrojmi, a od miery de-familizácie, podporovanej opatreniami zameranými na uľahčenie saturácie potrieb rodiny prostredníctvom trhových alebo verejných služieb. Absencia alebo neadekvátnosť uvedených opatrení v situáciách, keď sú potrebné, môže viesť k tomu, že chudoba ohrozí aj pracujúce osoby s nízkymi príjmami a ich domácnosti.

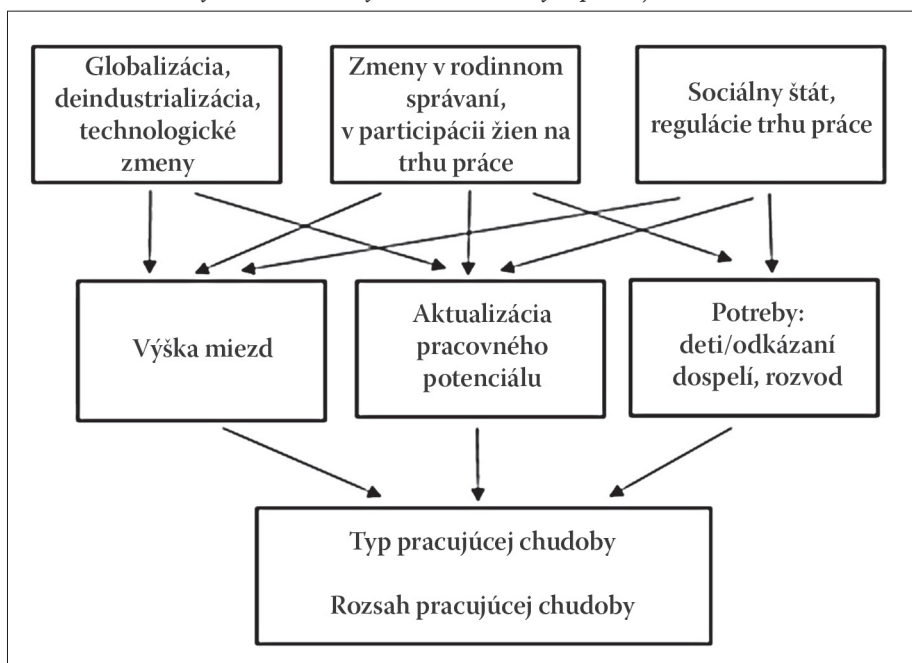
Fenomén chudoby pracujúcich môže vzniknúť na základe jednotlivých mechanizmov, alebo aj ich kombináciou. Nízke mzdy sú kľúčovým faktorom chudoby pracujúcich, ale dôležité je aj to čo sa deje v ich domácnostiach. Platí tak, že chudoba pracujúcich je hybridným konceptom, ktorý odkazuje k životným podmienkam pracujúcich jednotlivcov, ale pri zohľadnení situácie v domácnostiach, v ktorých žijú.

S komplexnejším modelom vzniku chudoby u pracujúcich osôb prišiel Eric Crettaz (2013). Skúmaniu tohto fenoménu chýba podľa neho teoretický model, ktorý by špecifikoval hypotézy o príčinách a mechanizmoch pracujúcej chudoby. Tri vyššie uvedené mechanizmy zasadil do širšieho makro-ekonomického a makro-spoločenského rámca (schéma 1). Na chudobu pracujúcich bezprostredne vplýva výška miezd, vzťah dospelých členov domácnosti k trhu práce (tento faktor autor označil v modeli ako „aktualizácia pracovného potenciálu“) a potreby domácnosti, ktoré odkazujú k zloženiu domácnosti z hľadiska potreby starostlivosti. Pri špecifikácii potrieb členov do-

mácnosti, ktoré vplývajú na jej celkovú ekonomickú pozíciu, autor explicitne pripomenul aj úlohu rozvodov. Nie z pozície normatívnej kritiky, ale ako pripomienku dôležitého faktu, že domácnosti s jedným žiteľom, ktoré vznikajú aj v dôsledku rozvodov, patria k najviac ohrozeným kategóriám.

K uvedeným skutočnostiam dodáva makro-úroveň, kam popri vplyve sociálneho štátu zaradil aj dve veľké kategórie makro-ekonomických a makro-spoločenských procesov. Kým globalizácia, deindustrializácia a technologické zmeny ovplyvňujú výšku miezd jednotlivcov a podmienky koncentrácie platenej práce v domácnostiach (resp. podmienky koncentrácie ekonomickej neaktivity alebo nezamestnanosti), demografické zmeny a zmeny v participácii žien na trhu práce popri tom vplývajú aj na kompozíciu domácnosti z hľadiska potrieb. Uvedený model je síce stále príliš všeobecný, ale postuluje základné mechanizmy vzniku a udržiavania pracujúcej chudoby, a tým poskytuje štruktúrovaný pohľad na daný fenomén.

Schéma 1: Faktory a mechanizmy vzniku chudoby u pracujúcich osôb

Zdroj: Crettaz (2013: 350)

Kľúčovou otázkou pri skúmaní pracujúcej chudoby je jej vymedzenie. V tejto kapitole sa budeme opierať o definíciu pracujúcej chudoby, ktorá sa používa v rámci sociálneho monitoringu a reportingu EÚ. Tá sa opiera o dáta zbierané v rámci *Zisťovania príjmov a životných podmienok domácností* (SILC), harmonizovaného výberového zisťovania prebiehajúceho vo všetkých členských krajinách EÚ, ktoré každoročne realizuje Štatistický úrad Slovenskej republiky. K pracujúcim chudobným budeme zaraďovať všetky osoby, ktoré pracujú a zároveň žijú v domácnosti, ktorá sa nachádza pod hranicou chudoby. Kategória pracujúcich osôb je podľa definície Eurostatu tvorená zamestnancami a samostatne zárobkovo činnými osobami, ktorí/ktoré v referenčnom roku odpracovali viac ako polovicu mesiacov a zároveň mali prácu v čase zberu dát. Domácnosť sa ocitá v príjmovej chudobe, ak je jej disponibilný ekvivalentný príjem nižší ako 60 % mediánového disponibilného ekvivalentného príjmu.

Konceptualizácia „pracujúcej osoby“ nie je úplne bez problémov. Definícia, ktorá vyžaduje odpracovanie minimálne siedmich mesiacov v rámci referenčného roka, vylučuje osoby, ktoré majú v sledovanom období z rôznych dôvodov slabší vzťah k trhu práce. Môže ísť o ľudí, ktorí majú fragmentarizovanú pracovnú históriu, ktorá sa častejšie vyskytuje práve v zamestnaniach so slabým ohodnotením a horšími pracovnými podmienkami (ľudia striedajú rôzne zlé platené pracovné pozície s obdobiami nezamestnanosti), alebo o ľudí, ktorí si hľadali prácu a našli si ju až po uplynutí určitého času v danom roku. Prípadne o ľudí, ktorí po určitom čase ekonomickej neaktivity začali pracovať, ale už „nestihli“ naplniť požadovaných sedem mesiacov. Tak či onak, je možné, že v kategórii pracujúcich chudobných sa neocitnú tí, ktorí by tam mali byť.

Uvedená definícia sa nachádza kdesi v pomyselnom strede medzi dvoma vyhranenejšími prístupmi. Na jednej strane ako príklad môže poslúžiť definícia pracujúcej osoby z dielne Bureau for Labour and Statistics v Spojených štátoch amerických z 80. rokov dvadsiateho storočia, ktorá medzi „pracujúcu“ populáciu zahŕňala aj ľudí hľadajúcich si prácu počas vymedzeného obdobia. Tento pomerne inkluzívny prístup vylučoval z definície len osoby, ktorých aktivita na trhu práce bola marginálna. Podobnú cestu zvolil začiatkom dvadsiateho prvého storočia francúzsky štatistický úrad, ktorý zaviedol dve podmienky – participáciu na trhu práce (pracujúca osoba alebo nezamestnaná osoba

hľadajúca si prácu) a aspoň jeden mesiac plateného zamestnania počas referenčného obdobia (Fraser, Gutiérrez, Paña-Casas 2011). Opačný prístup možno pozorovať v niektorých akademických prácach, ktoré sa klonia k striktnejšej verzii, ako napríklad Hallerod a Larsson (2008), ktorí za pracujúcich považovali len tých, ktorí uviedli, že mali prácu počas celých 12 mesiacov referenčného obdobia (McKnight et al. 2016: 52).³¹ Perspektíva, ktorú aplikuje Eurostat a ktorú budeme využívať aj v tejto kapitole, nie je však arbitrárna. Stojí na rozhodnutiach, ktoré zohľadňujú povahu dostupných a využiteľných dát. Keďže v rámci SILC-u sa príjem domácnosti zisťuje za uplynulý rok, koncept „pracujúcej osoby“ sa mu snaží čo najviac priblížiť s tým, aby zachytil dominantný status ekonomickej aktivity v danom období.

3.2 CHUDOBA PRACUJÚCICH OSÔB: KONTEXT

Predtým, než sa budeme venovať rozsahu a štruktúre fenoménu pracujúcej chudoby, priblížme všeobecnejší kontext reflektujúci jej dve rôzne úrovne: výskyt nízkych miezd (individuálna úroveň) a výskyt príjmovej chudoby na Slovensku (úroveň domácnosti³²). Podľa *Zisťovania o štruktúre príjmov*³³ pracovalo na Slovensku v roku 2018 za nízku mzdu 16 % zamestnancov.³⁴ Nízka mzda je pre účely tohto zisťovania definovaná ako mzda, ktorá je rovná alebo nižšia ako dve tretiny mediánovej hrubej mzdy. V rámci EÚ bolo ďalších trinásť krajín, v ktorých bol podiel slabo platenej práce nižší (graf 1). Nízke mzdy sa

³¹ Testovaním rôznych definícií pracujúcej chudoby sa zaoberá štúdia autorov Jansson a Brostrom (2020), ktorí ho žiaľ aplikujú len v podmienkach Švédska.

³² Príjmová chudoba je meraná na úrovni domácnosti, pretože do úvahy sa berie celkový príjem všetkých členov domácnosti. Zároveň ale platí, že indikátor príjmovej chudoby následne odkazuje k osobám pod hranicou chudoby (a nie k podielu domácnosti) – ich počtu a podielu na danej populácii.

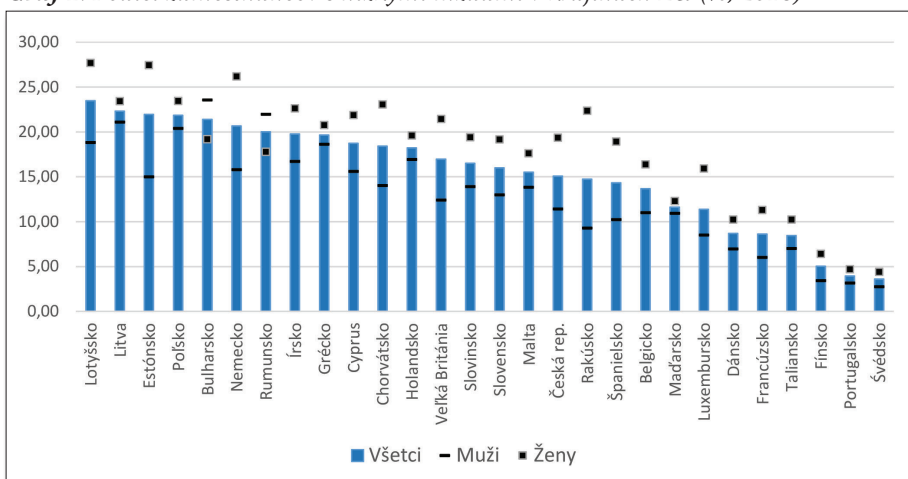
³³ Zisťovanie o štruktúre príjmov sa realizuje každé štyri roky v členských krajinách EÚ, pričom do úvahy sa berú zamestnanci vo firmách a organizáciách s najmenej desiatimi zamestnancami. Posledné dostupné dáta sú z roku 2018.

³⁴ Podiel zamestnancov s nízkymi mzdami sa v porovnaní s rokom 2014 znížil o viac ako tri percentuálne body. V predchádzajúcom období – ktoré zahŕňa aj finančnú a ekonomickú krízu a pomalé zotavovanie – však tento podiel mierne rástol: medzi rokmi 2006 a 2014 sa zvýšil z 18,3 na 19,21 %.

na Slovensku týkajú predovšetkým žien (19 %), zamestnancov pracujúcich na zmluvu na dobu určitú (22 %), ľudí s nižším vzdelaním (49 %) a ľudí pracujúcich v sektore služieb, konkrétne v oblasti poskytovania stravovacích a ubytovacích služieb (45 %).

Čo sa týka príjmovej chudoby, v roku 2020 podiel chudobnej populácie na Slovensku predstavoval 11,4 %. V rámci EÚ Slovensko patrí ku krajinám s najnižšou mierou príjmovej chudoby. Od roku 2005, keď boli údaje zo zisťovania SILC uverejnené prvýkrát, miera príjmovej chudoby bola vždy pod úrovňou celoeurópskeho priemeru. Navyše, s výnimkou roku 2005, Slovensko každý rok patrilo k trom alebo štyrom krajinám s najnižšou mierou chudoby v EÚ.³⁵ Vyjadrené v číslach, podiel osôb žijúcich pod hranicou chudoby osciloval medzi trinástimi a jedenástimi percentami.

Graf 1: Podiel zamestnancov s nízkymi mzdami v krajinách EÚ (% , 2018)

Zdroj: Eurostat (*earn_ses_pub1b*)

Keďže príjmová chudoba je definovaná ako relatívny koncept, hranica chudoby nie je definovaná ako nejaký absolútny štandard (na úrovni životného minima alebo minimálnej mzdy), ale odvodzuje sa od štandardu, ktorý berie do úvahy situáciu v celej spoločnosti. Ako

³⁵ Nižšiu úroveň príjmovej chudoby bolo možné po celý čas nájsť iba v Českej republike. Viaceré roky mali nižšiu mieru chudoby aj Dánsko, Holandsko a Fínsko.

sme už uviedli, hranica chudoby je definovaná ako 60% mediánu disponibilného príjmu domácnosti prepočítaného na jedného člena. Ide teda o percento z priemerného príjmu – hranica chudoby sa vzťahuje k tomu, aké je rozloženie príjmov v spoločnosti. Toto rozloženie sa samozrejme mení v čase i naprieč krajinami.

Ak teda Slovensko patrí ku krajinám s najnižšou mierou príjmovej chudoby, tak zároveň treba povedať, že jej hranica chudoby³⁶ patrí taktiež k tým nižším. V roku 2019 boli len tri krajiny, ktoré mali nižšiu hranicu chudoby pre jednočlennú domácnosť (Bulharsko, Maďarsko, Rumunsko) a štyri krajiny pre dvojčlennú domácnosť s dvoma deťmi (Bulharsko, Grécko, Maďarsko, Rumunsko).³⁷ Nižšia úroveň hranice chudoby odráža fakt, že priemerný príjem na Slovensku je nižší a že Slovensko má rovnomernejšie rozloženie príjmov. Znamená to, okrem iného, že časť populácie, ktorá je na Slovensku nad hranicou chudoby, by v iných krajinách (s vyššou hranicou chudoby) patrila do chudobnej populácie.

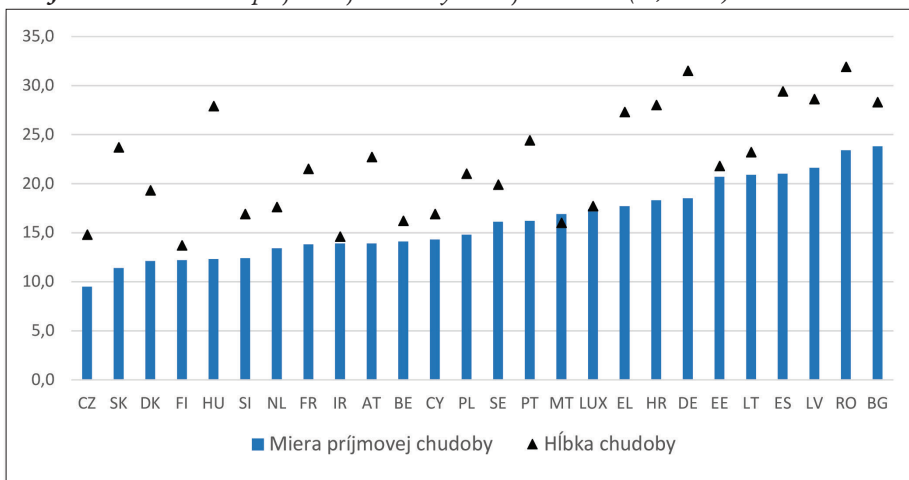
Na strane druhej, ľudia žijúci v príjmovej chudobe sú na Slovensku „viac“ chudobní než vo väčšine krajín EÚ. Prezrádza to ukazovateľ, ktorý sa hovorovo označuje ako „hlbka“ chudoby a ktorý vyjadruje, ako hlboko pod hranicou chudoby sa nachádza priemerný príjem chudobných ľudí.³⁸ V roku 2020 tento ukazovateľ dosiahol hodnotu 23,7 %, čo znamená, že rozdiel medzi priemerným príjmom chudobnej populácie a hranicou chudoby predstavoval 24 % z hranice chudoby (graf 2). Chudobní ľudia na Slovensku tak boli ďalej od priemeru, než chudobné populácie v 16 krajinách EÚ. A len Slovensko a Maďarsko sú krajiny, kde sa spája nižšia úroveň príjmovej chudoby s jej väčšou hĺbkou. Všetky ostatné krajiny, v ktorých je miera príjmovej chudoby pod priemerom EÚ, vykazujú aj podpriemernú hĺbku chudoby.

---

³⁶ Presnejšie, malo by sa hovoriť o hraniciach chudoby, keďže hranica chudoby sa líši podľa typu domácnosti. Vyššie uvedený argument ale platí pre hranice chudoby, ktoré sa zvyknú uvádzať v oficiálnych štatistikách.

³⁷ Treba dodať, že obdobie predtým bola hranica chudoby piata až deviata najnižšia v rámci EÚ.

³⁸ Formálny názov je relatívny prepád mediánu príjmov v riziku chudoby. Vyjadruje rozdiel medzi priemerným príjmom populácie pod hranicou chudoby a hranicou chudoby (v % z hranice chudoby).

Graf 2: Miera a hĺbka príjmovej chudoby v krajinách EÚ (% , 2020)

Zdroj: Eurostat (ilc_li02, ilc_li11)

Riziko príjmovej chudoby nie je rozložené rovnomerne. Niektoré populačné kategórie majú vyššiu „šancu“ ocitnúť sa pod hranicou chudoby než iné. Opäť pripomenieme známy fakt, že k najviac ohrozeným kategóriám patria osoby žijúce v jednorodičovských domácnostiach, viacdenných domácnostiach, domácnostiach s vysokou koncentráciou nezamestnanosti, ďalej nezamestnané osoby, či osoby s nižšou úrovňou dosiahnutého vzdelania. Vo všetkých týchto prípadoch dosahuje miera príjmovej chudoby úroveň výrazne vyššiu, než je priemer za celú populáciu. Tak napríklad v roku 2019 žilo pod hranicou chudoby 37 % osôb v jednorodičovských a 36 % osôb vo viacdenných domácnostiach. Medzi nezamestnanými bol v danom roku pod hranicou chudoby každý druhý človek (51 %). A nakoniec, v chudobe žilo až 77 % osôb žijúcich v domácnostiach, kde sa koncentruje nezamestnanosť alebo ekonomická neaktivita.

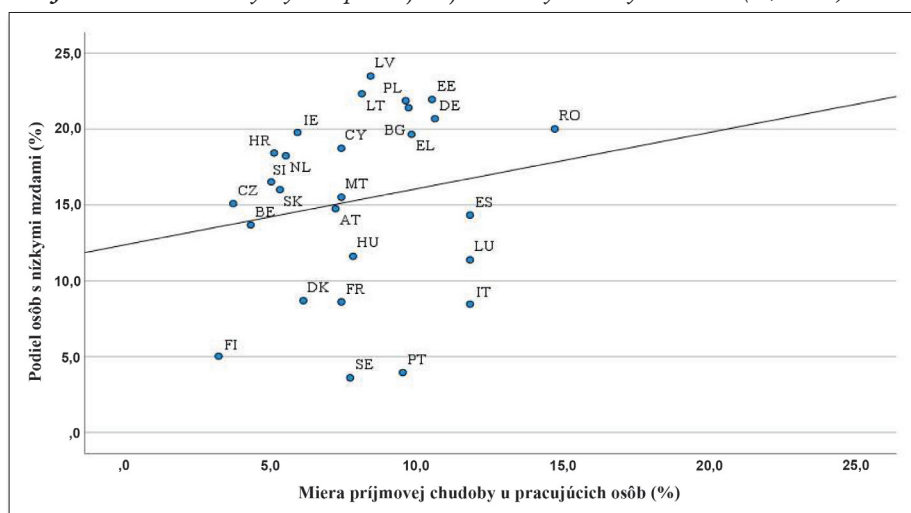
3.3 CHUDOBA PRACUJÚCICH OSÔB: VÝSKYT A SÚVISLOSTI

V roku 2020 bolo na Slovensku 5,3 % osôb vo veku 18-64 rokov, ktoré pracovali, a napriek tomu sa ocitli v chudobe. Prítomnosť pracujúcich chudobných nebola podľa dostupných údajov v posledných dvoch de-

kádach zásadne vyššia a ani nižšia: medzi rokmi 2006 a 2020 vždy oscillovala medzi šiestimi a štyrmi percentami. Výnimkou bol len prvý rok zisťovania SILC – rok 2005, keď podiel chudobných pracujúcich dosiahol úroveň 9 %. Odvtedy sa však už pohyboval na nižších hodnotách.

Slovensko je krajinou so šiestou najnižšou mierou chudoby v pracujúcej populácii spomedzi členských krajín EÚ, a to napriek tomu, že z hľadiska zastúpenia nízkych miezd patrí ku krajinám, ktoré sa nachádzajú nad priemerom EÚ. Takýchto krajín je ale v EÚ viacero. V predchádzajúcej časti sme uviedli, že nízke mzdy nemusia nevyhnutne viesť k chudobe. A ako ukazuje graf 3, platí to nielen na individuálnej úrovni, ale čiastočne aj na agregovanej úrovni – na úrovni krajín a medzinárodného porovnania.³⁹

Graf 3: Vzťah medzi výskytom pracujúcej chudoby a nízkych miezd (% , 2018)

Zdroj: autor na základe dát z Eurostatu

Je zrejmé, že popri niekoľkých krajinách kombinujúcich vyššie zastúpenie nízkych miezd s vyšším zastúpením pracujúcej chudoby (Rumunsko, Grécko) a jednej krajine kombinujúcej nízku mieru pra-

³⁹ V grafe 3 je zachytená situácia v roku 2018, pretože posledné dostupné údaje o podiele zamestnancov s nízkymi mzdami pochádzajú práve z tohto roku, a tomu bol prispôsobený aj výber roku pre údaje o pracujúcej chudobe.

cujúcej chudoby i slabé zastúpenie nízkych miezd (Fínsko), sa v EÚ nachádza pomerne veľa krajín, v ktorých nájdeme podobnú situáciu ako na Slovensku. Teda, že rozšírenosť nízkych miezd sa nespája s výraznejšou mierou pracujúcej chudoby. Patrí sem napríklad Slovinsko, Holandsko, Malta, Chorvátsko, či Írsko. Vzťah medzi nízkymi mzdami a mierou chudoby v pracujúcej populácii totiž na národnej úrovni sprostredkúva viacero faktorov, ako sú napríklad podiel domácností s jedným zarábajúcim členom, veľkosťou sektorov s nízkymi mzdami, efektívnosť sociálnych dávok a pod.

V kategórii pracujúcej chudoby sú ukryté dve kategórie: zamestnanci a samostatne zárobkovo činné osoby. Bez ich rozlíšenia môže vyššie spomenutý údaj o pracujúcej chudobe pôsobiť trochu zavádzajúco, pretože kým miera chudoby medzi zamestnancami predstavovala 3,8 %, u samostatne zárobkovo činných osôb to bolo 13,5 %. Tento výrazný rozdiel odráža vyššiu volatilitu spojenú s podnikaním, ale zároveň otvára otázku ohľadne povahy práce vykonávanej na živnostiach a toho, či a v akej miere sa na danom výsledku nepodieľajú aj tzv. falošné živnosti.⁴⁰ Na druhej strane, v prípade samostatne zárobkovo činných osôb sa odporúča istá zdržanlivosť pri interpretácii ukazovateľov založených na príjmoch (Peña-Casas et al. 2019). Dôvodom je riziko podhodnotenia príjmov pri ich reportovaní v rámci výberových štatistických zisťovaní, ako aj problém s malou alebo neriabilnou vzorkou.

Horemans a Marx (2017) v tejto súvislosti ukázali, že ak sa na životnú úroveň samostatne zárobkovo činných osôb pozrieme optikou materiálnej deprivácie a nie príjmu, tak dostaneme odlišný obraz: zasiahnutá je menšia časť živnostníkov/podnikateľov. Navyše, rozdiely medzi tým, čo ukazujú indikátory založené na príjme a indikátory založené na deprivácii, sú u samostatne zárobkovo činných osôb oveľa výraznejšie než u zamestnancov. Ako jedno z možných vysvetlení autori ponúkajú argument, že samostatne zárobkovo činné osoby sa môžu vo väčšej miere spoliehať na využívanie aktív a majetku akumulovaného počas podnikania alebo na využívanie aktív a majetku, ktoré

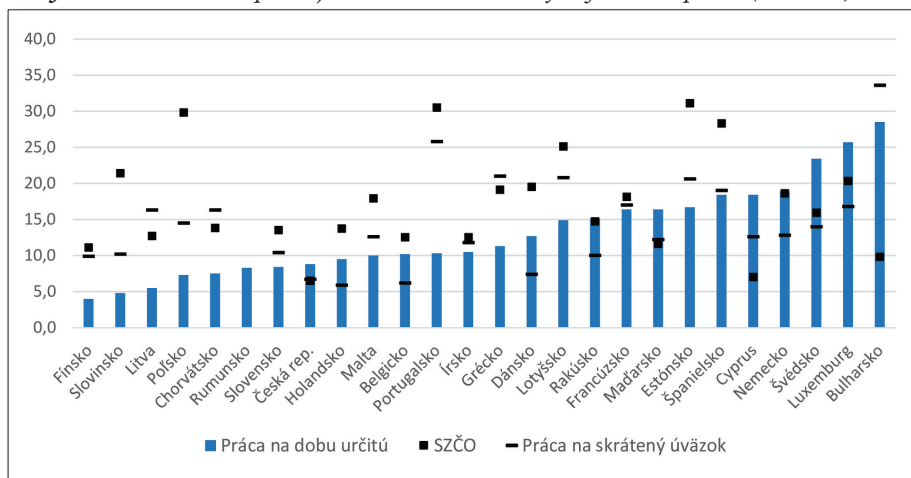
⁴⁰ Z iných výskumov napríklad vieme, že samostatne zárobkovo činné osoby bez zamestnancov vykazujú výrazne vyššiu mieru chudoby než tie so zamestnancami (European Commission 2018, Horemans, Marx 2017).

sú súčasťou podnikania. K otázke deprivácie sa ešte vrátíme na nasledujúcich stranách.

Pracujúca chudoba sa regrutuje z osôb v atypických formách a režimoch zamestnania. Patrí sem práca na dobu určitú i práca na skrátenej úväzok.⁴¹ Podiel chudobných zamestnancov, ktorí majú zmluvu na dobu určitú, predstavoval v roku 2020 8,4 %, čo bolo viac než dvojnásobok výskytu chudoby u osôb pracujúcich na zmluvy na dobu neurčitú (3,3 %). Skrátenej pracovné úväzky taktiež zvyšujú riziko chudoby. Kým medzi zamestnancami pracujúcimi na plný pracovný úväzok bolo v roku 2020 4,9 % osôb žijúcich v chudobných domácnostiach, medzi osobami s prácou na skrátenej úväzok to bolo 10,4 %.⁴² Osoby pracujúce na skrátenej úväzok majú vo všeobecnosti nižšie mzdy práve kvôli odpracovaným hodinám, avšak ich vyššie ohrozenie rizikom chudoby môže byť aj výsledkom mzdového znevýhodnenia prameniaceho zo segmentácie trhu práce, čo sa môže dotýkať najmä osôb, ktoré si skrátenej pracovný čas nezvolili dobrovoľne. Samotná nízka mzda pochádzajúca zo skrátenej úväzku nemusí byť hlavným dôvodom chudoby, pretože mnohí ľudia pracujúci na skrátenej pracovné úväzky žijú v dvoj-príjmových domácnostiach (Horemans, Marx, Nolan 2016: 3). Na strane druhej, keďže tieto úväzky sa vyskytujú častejšie medzi ženami, ktoré sú aj častejšie nositeľmi zodpovednosti za starostlivosť o „závislých“ členov domácnosti, tak vo výsledku sú efektmi nižších miezd zo skrátenej úväzkov zasiahnuté najmä domácnosti s deťmi, staršími osobami, alebo osobami vyžadujúcimi dlhodobú starostlivosť. To potom ovplyvňuje aj údaje o výskyte chudoby medzi osobami na čiastočný pracovný úväzok, keďže v celkovom ekvivalentnom príjme domácnosti sa zohľadňuje počet všetkých členov domácnosti, vrátane ekonomicky neaktívnych (ibid).

⁴¹ Samozrejme, existuje viac neštandardných, atypických foriem zamestnania, v tomto texte je pozornosť venovaná tým, ktoré je možné zachytiť prostredníctvom dát zo zisťovania SILC.

⁴² Treba však dodať, že tento rozdiel patrí k historicky najnižším. V minulosti boli rozdiely vo výskyte chudoby u osôb zamestnaných na čiastočný a plný pracovný úväzok oveľa výraznejšie. Napríklad na konci globálnej finančnej a ekonomickej krízy (2011) a následne počas jej transformácie na hospodársku recesiu v Eurozóne, keď podiel chudobných pracujúcich na čiastočne úväzky bol vyšší o viac než desať percentuálnych bodov.

Graf 4: Chudoba osôb pracujúcich v neštandardných formách práce (% , 2020)

Zdroj: Eurostat (ilc_li04, ilc_iw05, ilc_iw07)

Poznámka: Hodnoty v prípade Rumunska boli vyššie ako 55 % a z priestorových dôvodov neboli v grafe znázornené.

Európska komisia v jednej zo svojich pravidelných správ o vývoji zamestnanosti a sociálnej situácie (European Commission 2018) porovnala výskyt príjmovej chudoby spojenej s tromi neštandardnými formami práce (práca na skrátenej úväzok, práca na dobu určitú a samostatne zárobková činnosť) so štandardnou formou práce, ktorú reprezentovala práca na dobu neurčitú. A konštatovala, že rozdiely na úrovni EÚ i členských štátov sú výrazné a počas finančnej a ekonomickej krízy a následnej stagnácie sa ešte zvýšili. Toto porovnanie troch neštandardných foriem práce s referenčnou kategóriou „práca na plný úväzok“ platí aj pre Slovensko, hoci rozdiely medzi nimi nie sú tak výrazné, ako možno pozorovať na úrovni EÚ. Sedí aj popis vývoja, hoci s jednou výnimkou. V období 2009 – 2011 začal prudko stúpať podiel osôb pracujúcich na skrátenej pracovnej úväzok. Kým medzi rokmi 2009 a 2010 sa zvýšil z 10,8 % na 11,6 %, v roku 2011 už dosiahol 18,1 %. V danom období rástol aj výskyt chudoby medzi samostatne zárobkovo činnými osobami: medzi rokmi 2009 a 2010 vzrástol podiel chudobných zo 16 % na 24,2 % a v roku 2011 sa zvýšil na 24,8 %. Čo sa však počas krízových rokov výrazne nemenilo, bol výskyt chudoby medzi zamestnancami pracujúcimi na dobu určitú.

Ten krízou zasiahnutý nebol a ani nasledujúcim obdobím spojeným s krízou v Eurozóne.

Jednorodičovské domácnosti patria ku kategóriám, ktoré sú najviac ohrozené chudobou. Platí to aj v prípade, ak rodič v tejto domácnosti pracuje. Ich zraniteľnosť je veľmi vysoká: v roku 2020 sa pod hranicu chudoby ocitlo 29 % pracujúcich rodičov, ktorí žili sami so svojim deťmi. Ide takmer o šesťkrát vyšší výskyt chudoby, než je priemer za celú pracujúcu populáciu. Jedným z dôvodov je to, že u rodičov, ktorí žijú sami s deťmi a pracujú, sa príjem z práce automaticky „delí“ medzi viacerou osobami (kvôli prítomnosti detí), čo samozrejme znižuje ekvivalentný disponibilný príjem a posúva ho smerom bližšie k hranici chudoby alebo pod ňu. Zároveň, náklady na starostlivosť o deti v predškolskom veku znáša len jeden rodič, čo v prípade detí v mladšom predškolskom veku môže predstavovať problém, vzhľadom k pretrvávajúcemu nedostatku miest v materských školách.⁴³

To, že situácia je alarmujúca, potvrdzuje aj medzinárodné porovnanie. Slovensko vykazuje druhý najvyšší podiel chudoby medzi osamelými pracujúcimi rodičmi (graf 5), čo je v porovnaní s jeho pozíciou ohľadne výskytu pracujúcej chudoby v celej populácii zásadný rozdiel. Osamelí rodičia na Slovensku pritom nevykazujú výrazne vyšší podiel práce na skrátenej pracovnej úväzok, ktorý by mohol byť jedným z dôvodov tejto pozície. Naopak, prácu na skrátenej úväzok malo 6,6 % osamelých rodičov, ktorí tvorili domácnosť aspoň s jedným dieťaťom mladším ako 15 rokov.⁴⁴ To je menej než priemer za celú Európsku úniu (11,2 %). K podobnej pozícii Slovenska sa dostaneme aj vtedy, ak sa pozrieme na počty odpracovaných hodín za týždeň. Aj v tomto prípade osamelí rodičia na Slovensku nie sú nejako výrazne viac zaangažovaní v kratších odpracovaných dobách: 9,5 % z nich pracuje v priemere

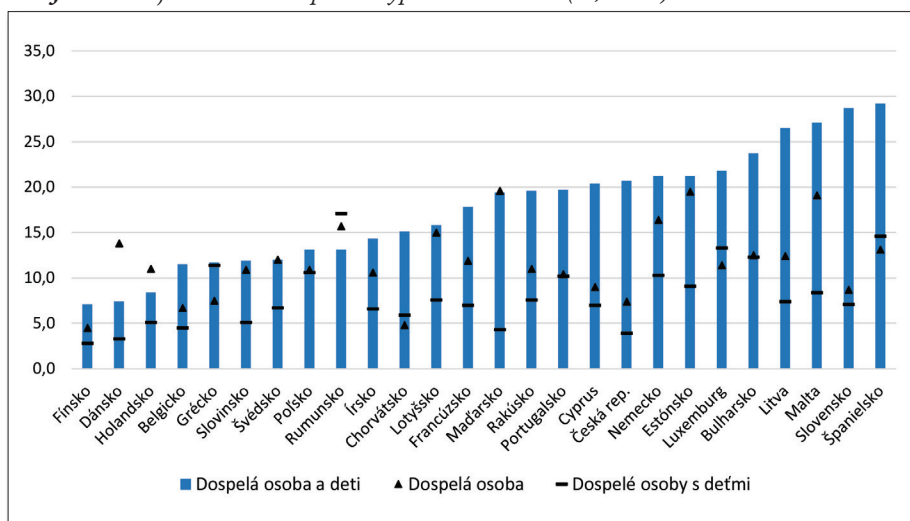
---

⁴³ V roku 2020 bolo na Slovensku 18 038 nevybavených žiadostí o prijatie do materskej školy, čo predstavovalo 11 nevybavených žiadostí na 100 žiakov v materských školách. Rok 2020 bol ale špecifický zatvorením materských škôl kvôli pandémie COVID-19. Realistickejší odhad situácie môže preto poskytnúť údaj za rok 2019, keď bolo evidovaných 14 941 nevybavených žiadostí (9 žiadostí na 100 detí). Miera zaškolenosti dvojročných detí predstavovala 13,3 %, u trojročných detí 66,3 % (Dubovský, Kováč 2021: 11).

⁴⁴ OECD Family Database (LMF 2.3). Dostupné na www.oecd.org/els/family/database.htm.

1 až 29 hodín týždenne, čo je výrazne menej než je priemer za EÚ (15,8 %). Dostupné dáta zároveň nenaznačujú, že by ženy – ktoré stoja v drviwej väčšine na čele jednorodičovských domácností – boli na Slovensku výrazne častejšie zastúpené medzi samostatne zárobkovo činnými osobami. Pozícia Slovenska v medzinárodnom porovnaní tak môže byť formovaná inými faktormi, medzi ktorými komparatívne dôležitú úlohu môže zohrávať aj výška a efektívnosť rodinných dávok. Potvrdzujú to analýza autorov Nieuwenhuis a Maldonado (2018), ktorí porovnávali vplyv sociálnych transferov na chudobu pracujúcich samo-živiteľov/samo-živiteľiek. Slovensko patrí ku krajinám, kde vplyv redistribúcie je slabší. Jednak sa to týka vplyvu sociálnych transferov ako celku a jednak špeciálne dávok pre rodiny. Podľa odhadov autorov, rodinné dávky znižujú príjmovú chudobu samo-živiteľov/samo-živiteľiek o dva percentuálne body, čo je najslabší efekt spomedzi porovnávaných krajín.⁴⁵

Graf 5: Pracujúca chudoba podľa typu domácnosti (% , 2020)

Zdroj: Eurostat (ilc_iw02)

Ako už naznačilo porovnanie výskytu chudoby podľa typu domácnosti, zloženie domácnosti zohráva kľúčovú diferenciačnú úlohu. Najdô-

⁴⁵ Najsilnejšie efekty rodinných dávok vykázalo Írsko (35 percentuálnych bodov) a Veľká Británia (15 percentuálnych bodov).

ležitejším faktorom v tomto ohľade je miera, v akej sa v domácnosti koncentruje zamestnanosť, nezamestnanosť a/alebo ekonomická neaktivita. Zachytáva ju indikátor „intenzita práce“, používaný v rámci sociálneho monitoringu EÚ, ktorý vyjadruje pomer medzi počtom mesiacov, ktoré všetci členovia domácnosti vo veku 18 – 59 rokov odpracovali počas príjmového referenčného obdobia, a počtom mesiacov, ktoré by mohli teoreticky odpracovať (Štatistický úrad 2021: 28).⁴⁶ Výsledok tohto porovnania je vyjadrený ako percentuálny podiel, pričom domácnosti sú klasifikované do kategórií podľa veľkosti intenzity práce. V súvislosti s chudobou sa najčastejšie používa kategória „veľmi nízka intenzita práce“, v ktorej sa ocitajú domácnosti využívajúce menej než 20 % pracovného potenciálu. Avšak pri chudobe pracujúcich osôb má táto kategória veľmi obmedzenú výpočtovú hodnotu, keďže definícia pracujúcej chudoby predpokladá odpracovanie šiestich mesiacov v referenčnom roku. To vedie k tomu, že daná domácnosť sa reálne môže dostať do pásma veľmi nízkej intenzity práce len zriedka (napríklad, ak ide o domácnosť viacerých dospelých osôb, kde nikto iný nepracuje). Napokon, potvrdzujú to aj komparatívne údaje Eurostatu, kde uvedená kategória sa vykazuje len pri veľmi malom počte krajín.

Ostatné pásma pracovnej intenzity sú pre pochopenie mechanizmov prebiehajúcich na úrovni domácností kľúčové. Vo všeobecnosti platí inverzný vzťah: čím je nižšia miera intenzity práce, tým je vyšší podiel chudobných pracujúcich. Najvyššiu mieru pracujúcej chudoby možno pozorovať medzi osobami, ktoré žijú v domácnostiach s nízkou intenzitou práce. Domácnosť s nízkou intenzitou práce je domácnosť, v ktorej celkový odpracovaný čas dospelými členmi domácnosti predstavuje od 20 do 45 % celkového pracovného potenciálu (teda celkového času, ktorí mohli dospelí členovia odpracovať). 48,6 % pracujúcich osôb, ktoré na Slovensku žili v domácnostiach s nízkou intenzitou práce, sa v roku 2020 nachádzalo pod hranicou chudoby. Pre porovnanie, v prípade pracujúcich osôb žijúcich v domácnostiach so strednou intenzitou práce tento podiel predstavoval 21,8 % a v prípade osôb z domácností s vysokou intenzitou 6,9 %. Prítomnosť dospelých členov so

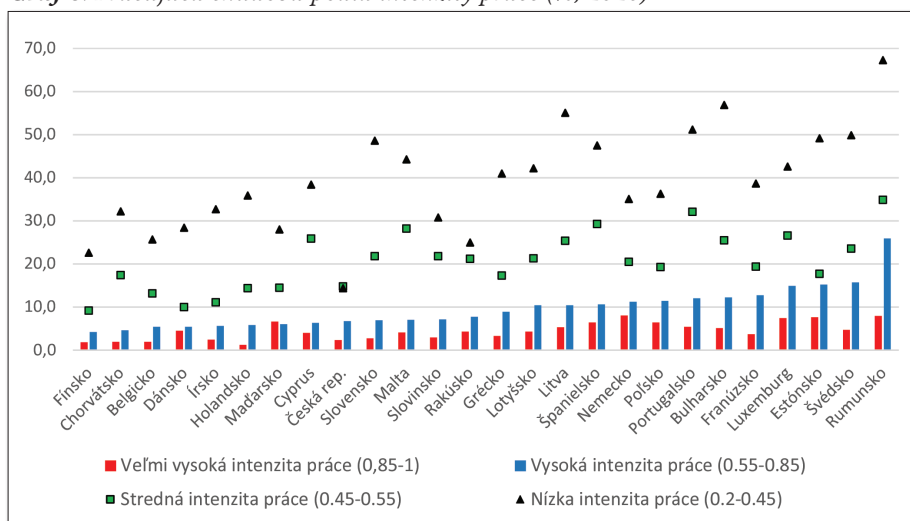
---

⁴⁶ Pri výpočte intenzity práce domácnosti sa nezohľadňujú študenti vo veku 19-24 rokov.

slabým alebo žiadnym vzťahom k trhu práce zásadne zvyšuje riziko pracujúcej chudoby. V medzinárodnom porovnaní je efekt nízkej pracovnej intenzity jeden z tých silnejších: v šiestich krajinách EÚ možno nájsť vyššiu mieru pracujúcej chudoby (graf 6).

Graf 6: Pracujúca chudoba podľa intenzity práce (% , 2020)

Zdroj: Eurostat (ilc_iw03)

Uvedená deskripčia údajov potvrdila, že pracujúca chudoba na Slovensku je formovaná mechanizmami nielen na individuálnej úrovni (mzda, neštandardná forma zamestnania), ale aj procesmi odohrávajúcimi sa na úrovni domácnosti. Ukázala, že Slovensko síce vykazuje nízku mieru pracujúcej chudoby, ale že v niektorých kategóriách je toto riziko niekoľkonásobne vyššie. Zároveň ukázala, že priaznivé postavenie v medzinárodnom porovnaní, založené na celkovom nízkom podiele pracujúcich chudobných osôb sa stráca, ak sa pozrieme na najviac ohrozené kategórie pracujúcich chudobných.

Pri samostatne zárobkovo činných osobách sme ukázali, že je veľký rozdiel, či socioekonomickú situáciu (prítomnosť rizika) indikujeme príjmom alebo priamočiarejšie – prostredníctvom materiálnej deprivácie. Tento príklad má aj všeobecnejší presah. Existuje viacero dôvodov, prečo sa meranie chudoby na základe príjmu dopĺňa meraním materiálnej deprivácie, ktorá odkazuje k vynútenému nedostatku

tovarov a služieb, v danej spoločnosti štandardných. Predovšetkým, nedostatočný príjem nie je úplným a vyčerpávajúcim indikátorom chudoby, nezachytáva všetky dôležité charakteristiky životnej situácie. Zdroje, ku ktorým má domácnosť prístup, nemajú len monetárnu povahu. Navyše, životnú situáciu ovplyvňujú aj iné skutočnosti, než je výška disponibilného príjmu, prípadne nízky príjem môže byť dočasnou atypickou situáciou, ktorá sa zásadne neprejavuje v celkovej životnej úrovni. Teda, vzťah medzi príjmom a životnou úrovňou nie je priamočiary (Perry 2002: 105). A napokon, indikácia príjmovej chudoby je založená na škále ekvivalencie, ktorá umožňuje zohľadniť zloženie domácnosti a následné porovnanie príjmov rôznych typov domácnosti. Táto škála však nie je neutrálna v tom, ako jej parametre ovplyvňujú výsledný obraz o štruktúre chudobnej populácie.

Všetky tieto dôvody v súčasnosti vedú autorov zaoberajúcich sa pracujúcou chudobou k tomu, že popri výskyte príjmovej chudoby medzi pracujúcimi osobami si všimajú aj výskyt deprivácie. V súčasnosti je k dispozícii viacero ukazovateľov deprivácie, ktoré možno kombinovať s konceptom pracujúcej chudoby, ktorý používame v tejto kapitole. Líšia sa povahou a počtom položiek, ktorých vynútený nedostatok definuje zníženie životného štandardu. Pozornosť zameriame na dva agregované ukazovatele, ktoré spolu súvisia. Prvým je miera závažnej materiálnej deprivácie, ktorá vyjadruje podiel populácie čeliacej vynútenému nedostatku aspoň štyroch z deviatich sledovaných položiek. Položky pokrývajú oblasť finančnej záťaže a vlastníctva predmetov dlhodobej spotreby.⁴⁷ Miera materiálnej a sociálnej deprivácie nadväzuje na indikátor závažnej materiálnej deprivácie, a to tak, že rozširuje zoznam sledovaných položiek o položky dôležité z hľadiska sociálneho začlenenia (napr. oblečenie, obuv, voľnočasové aktivity) a zvyšuje hranicu, pri ktorej dochádza k deprivácii (5 z 13 položiek).

Podiel pracujúcich, ktorí čelia závažnej materiálnej deprivácii, predstavoval v roku 2020 necelé 3 %. Porovnanie s výskytom príjmovej chudoby ukazuje, že domácnosti pracujúcich osôb sú nútené čeliť obmedzeniam v oblasti finančných výdavkov a predmetov dlhodobej spotreby zriedkavejšie, než je tomu v prípade nízkych príjmov, ktoré ich posúvajú pod hranicu chudoby. V prípade, že aplikujeme širšiu de-

⁴⁷ Pre podrobný zoznam viď napríklad Štatistický úrad (2021: 24).

finíciu deprivácie, tak podiel zasiahnutých pracujúcich osôb je približne rovnaký ako pri príjmovej chudobe – miera materiálnej a sociálnej deprivácie medzi osobami s platenou prácou predstavuje takmer 5 %.

Kým v prípade príjmovej chudoby vykazovali vyššiu mieru rizika samostatne zárobkovo činné osoby, v prípade materiálnej deprivácie (bez ohľadu na typ indikátora) sú to zamestnanci. Tabuľka 2 ponúka porovnanie týchto dvoch kategórií pri oboch konceptoch deprivácie, a to vo forme pomeru výskytu deprivácie a chudoby medzi pracujúcimi osobami vo veku 18-64 rokov. Miera materiálnej a sociálnej deprivácie je u zamestnancov takmer trikrát vyššia než u samostatne zárobkovo činných osôb. Pri závažnej materiálnej deprivácii sú zamestnanci ohrození takmer štyrikrát častejšie. Možné dôvody sme už spomenuli a je zrejmé, že zohrávajú dôležitú úlohu. Ak totiž samostatne zárobkovo činné osoby sú na tom horšie z hľadiska príjmov, ale lepšie z hľadiska prístupu k predmetom dlhodobej spotrebe a finančných výdavkov, je zrejmé, že dokážu benefitovať z dlhodobých ekonomických zdrojov a aktív.

V porovnaní s inými krajinami EÚ, pracujúce osoby na Slovensku čelia nižšiemu riziku prepadu životnej úrovne, bez ohľadu na spôsob jej merania. Nižšia miera pracujúcej chudoby je teda spojená s nižšou mierou materiálnej deprivácie. Určité obrysy tohto typu vzťahu medzi príjmovou chudobou a materiálnou depriváciou možno pozorovať aj v rámci EÚ: ako naznačujú grafy 7 a 8, existuje tendencia, že krajiny, ktoré vykazujú nižšiu mieru chudoby pracujúcich, vykazujú aj nižšiu mieru deprivácie v tejto kategórii. A samozrejme, platí to aj obrátene.

Chudoba u pracujúcich osôb má popri socioekonomických aj ďalšie konzekvencie, ktoré sa spájajú s chudobou vo všeobecnosti a týkajú sa duševnej pohody a zdravia, ako aj vzťahov s inými ľuďmi a vzťahu k spoločnosti ako celku. Eurofond (2017) poukázal na niektoré z nich, ktoré vzťahoval k EÚ ako celku:

- Pracujúci, ktorí sú chudobní, vykazujú nižšiu mieru spokojnosti so životom v porovnaní s populáciou v produktívnom veku⁴⁸ a častejšie sa u nich vyskytujú prejavy chýbajúcej duševnej pohody, ako sú depresia, nervozita a pod.

---

⁴⁸ Všetky tvrdenia platia nielen pre porovnanie s populáciou v produktívnom veku, ale aj celkovou populáciou.

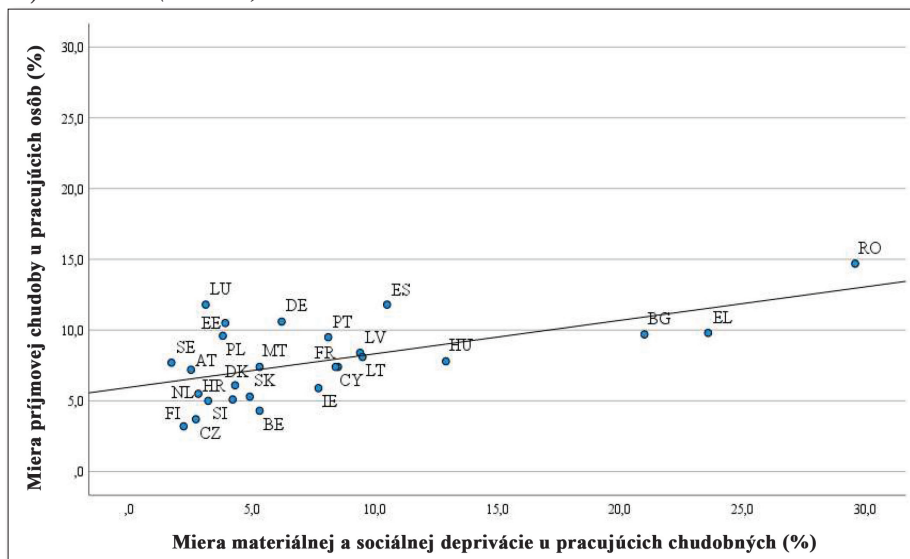
Tabuľka 2: Deprivácia životných podmienok pracujúcich osôb vo veku 18-64 rokov (% , 2020)

	Materiálna a sociálna deprivácia			Závažná materiálna deprivácia		
	Pracujúci	Zamestnanci / SZČO	MSD / miera chudoby	Pracujúci	Zamestnanci / SZČO	ZMD / miera chudoby
Belgicko	5,3	1,2	1,2	1,5	1,5	0,3
Bulharsko	21,0	1,9	2,2	10,5	1,7	1,1
Česká rep.	2,7	1,9	0,7	1,5	1,8	0,4
Cyprus	8,4	0,9	1,1	6,1	0,9	0,8
Dánsko	4,3	1,0	0,7	1,1	0,5	0,2
Estónsko	3,9	1,2	0,4	1,9	3,0	0,2
Fínsko	2,2	1,4	0,7	0,9	1,5	0,3
Francúzsko	8,5	1,4	1,1	3,0	1,2	0,4
Grécko	23,6	0,9	2,4	11,4	1,0	1,1
Holandsko	2,8	0,6	0,5	0,9	1,8	0,2
Chorvátsko	4,2	1,5	0,8	4,0	1,4	0,8
Írsko	7,7	1,8	1,3	2,0	11,0	0,3
Litva	9,5	1,4	1,2	4,0	2,2	0,5
Lotyšsko	9,4	0,9	1,1	4,3	1,1	0,5
Luxembursko	3,1	1,5	0,3	1,3	0,6	0,1
Maďarsko	12,9	2,9	1,7	4,9	10,8	0,6
Malta	5,3	1,5	0,7	1,5	8,5	0,2
Nemecko	6,2	1,5	0,6	5,0	1,1	0,5
Poľsko	3,8	1,1	0,4	1,6	1,1	0,2
Portugalsko	8,1	1,2	0,9	2,9	1,3	0,3
Rakúsko	2,5	2,7	0,3	1,4	5,0	0,2
Rumunsko	29,6	0,4	2,0	11,5	0,2	0,8
Slovensko	4,9	2,8	0,9	2,8	3,6	0,5
Slovinsko	3,2	1,7	0,6	1,5	1,5	0,3
Španielsko	10,5	1,1	0,9	4,8	1,1	0,4
Švédsko	1,7	1,8	0,2	0,6	0,9	0,1

Zdroj: autor na základe dát z Eurostatu (ilc_mdsd01, ilc_mddd12). Údaje za Taliansko nie sú k dispozícii.

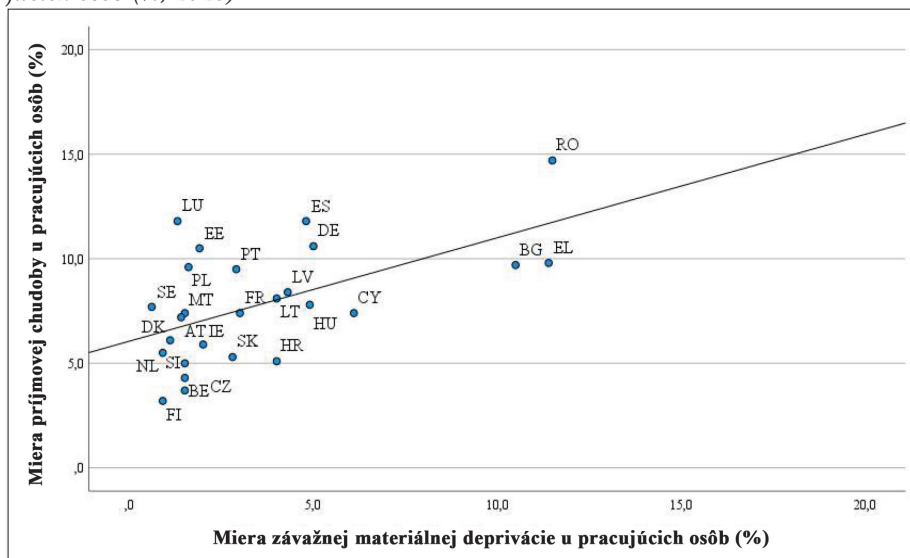
Poznámka: Stĺpec „Zamestnanci/SZČO“ zachytáva pomer miery chudoby medzi zamestnancami a miery chudoby medzi samostatne zárobkovo činnými osobami. Stĺpce „MSD/príjmová chudoba“ a „ZMD/príjmová chudoba“ vyjadrujú pomer miery materiálnej a sociálnej deprivácie/závažnej materiálnej deprivácie a miery príjmovej chudoby medzi pracujúcimi osobami.

Graf 7: Miera príjmovej chudoby a miera materiálnej a sociálnej deprivácie u pracujúcich osôb (% , 2020)

Zdroj: autor na základe dát z Eurostatu

Graf 8: Miera príjmovej chudoby a miera závažnej materiálnej deprivácie u pracujúcich osôb (% , 2020)

Zdroj: autor na základe dát z Eurostatu

- Zároveň vykazujú aj nižšiu spokojnosť so vzťahmi, ktoré udržujú s inými ľuďmi, a nižšiu interpersonálnu dôveru.
- Pracujúci chudobní sa častejšie ocitajú v situácii, keď im nemá kto pomôcť a keď sa nemajú s kým porozprávať o osobných problémoch.
- Kombinácia práce a chudoby sa prejavuje aj vo vzťahu k spoločnosti: podiel pracujúcich chudobných, ktorí sa cítia byť vylúčení zo spoločnosti, zneuznaní, či ostrakizovaní, je vyšší, než podiel osôb s takýmito problémami v populácii všetkých osôb v produktívnom veku.
- A aj tu zohráva úlohu, či je socioekonomická situácia indikovaná príjmom alebo vynúteným materiálnym (a sociálnym) nedostatkom. Negatívne dopady na duševnú pohodu a zdravie sa častejšie vyskytujú u pracujúcich osôb, ktoré čelia materiálnej deprivácii.

Uvedené zistenia odkazujú k situácii v Európskej únii ako celku, dopady chudoby na mentálne zdravie a pohodu pracujúcich osôb v jednotlivých členských krajinách, vrátane Slovenska, sa môžu v niečom odlišovať. Nie však povahou vzťahu, ako skôr celkovou silou daného efektu na národnej úrovni. Napríklad, z tých málo údajov, ktoré správa Eurofoundu poskytla vo vzťahu k jednotlivým členským krajinám, je zrejmé, že hoci vo všetkých členských krajinách EÚ platí, že pracujúci chudobní častejšie nemajú koho požiadať o pomoc, tento jav je najmenej zastúpený práve na Slovensku (Eurofound 2017: 31). Vzťah medzi pracujúcou chudobou a mentálnym zdravím, pohodou, či kvalitou interpersonálnych vzťahov a pocitu prináležitosti k spoločnosti, je dôležitá téma pre ďalší výskum venovaný pracujúcej chudobe na Slovensku.

3.4 DETERMINANTY PRACUJÚCEJ CHUDOBY NA SLOVENSKU

V predchádzajúcej časti sme ukázali vybrané súvislosti chudoby pracujúcich osôb. Sledovali sme ich na národnej úrovni, ako aj v komparatívnej perspektíve, pričom sme sa opierali o agregované dáta publikované Eurostatom. Tie však umožňujú len naznačiť povahu daných vzťahov a nedovoľujú robiť silnejšie závery ohľadne faktorov pôsobiacich na chudobu pracujúcich osôb. Z tohto dôvodu v tejto podkapitole

prezentujeme výsledky regresnej analýzy s cieľom identifikovať pôsobenie dôležitých premenných. Za týmto účelom využívame binárnu logistickú regresiu s logitovou linkovou funkciou, ktorú aplikujeme na mikro-údaje zo *Zisťovania príjmov a životných podmienok domácností* z roku 2020. Keďže reč je chudobe medzi pracujúcimi, v súlade s už uvedenými argumentmi sa analýza týka len pracujúcej populácie vo veku 18-64 rokov.

Nebudeme si však všímať len príjmovú chudobu. Ukázali sme, že materiálna deprivácia zachytáva iné aspekty životných podmienok než príjmová chudoba, a preto odhadneme dva modely: jeden pre závislú premennú „ocitnutie sa pod hranicou chudoby“ a druhý pre závislú premennú „ocitnutie sa v materiálnej a sociálnej deprivácii“. V oboch prípadoch môžu premenné nadobúdať dve hodnoty: 0 = nie, 1 = áno.

Medzi vysvetľujúce premenné boli zaradené skutočnosti, u ktorých možno na základe teoretických argumentov alebo deskriptívnej analýzy predpokladať pôsobenie na chudobu pracujúcich osôb. Vzťahujú sa k individuálnym charakteristikám i charakteristikám domácnosti. Medzi individuálne socio-demografické charakteristiky boli zaradené pohlavie a vzdelanie. Predpokladáme, že muži a ľudia s nižším vzdelaním budú vykazovať vyššie šance ocitnúť sa pod hranicou chudoby. K typickým individuálnym charakteristikám patrí aj vek, v našom regresnom modeli však nefiguruje. Dôvodom je skutočnosť, že do modelu bola zaradená premenná „počet odpracovaných rokov“, ktorá s vekom silno koreluje. Tento silný vzťah by teoreticky mohol narušiť častý výskyt dlhodobejšie prerušených pracovných kariér v pracujúcej populácii. To však nie je prípad Slovenska: v pracujúcej populácii vo veku 18-64 rokov mal Pearsonov korelačný koeficient hodnotu 0,94.

Individuálne charakteristiky týkajúce sa zamestnania zahŕňajú typ zmluvy (na dobrou neurčitú alebo určitú), typ zamestnania zachytený klasifikáciou ISCO, počet obvykle odpracovaných hodín za týždeň (pre kontrolu vplyvu plného/čiastočného pracovného úväzku) a dĺžku pracovnej histórie vyjadrenej v odpracovaných rokoch. Na základe predchádzajúcich výskumov i deskriptívnej analýzy v predošlej podkapitole predpokladáme, že pracujúca chudoba bude častejšie spojená s prácou na dobu určitú, menším počtom odpracovaných hodín, so

zamestnaniami vyžadujúcimi nižšiu úroveň zručnosti a špecializácie, a s kratšou pracovnou kariérou.

Charakteristiky domácnosti sa týkajú zloženia domácnosti z hľadiska počtu dospelých a detí a zloženia domácnosti z hľadiska ekonomickej aktivity dospelých členov. V prvom prípade rozlišujeme na jednej strane domácnosti jednotlivcov a ostatné domácnosti bez detí, a na druhej strane domácnosti jedného rodiča a detí a ostatné domácnosti s deťmi. Toto rozlíšenie má za cieľ zachytiť rozdiel medzi domácnosťami s deťmi a bez detí a zároveň aj situáciu vybraných kategórií (jednorodičovské domácnosti, domácnosti jednej dospeléj osoby). V druhom prípade využívame indikátor pracovnej intenzity. Hodnoty pôvodného indikátora, ktoré sa môžu pohybovať v rozsahu od 0 do 100, boli rozdelené do štyroch kategórií: nízka intenzita práce (hodnoty 0,20-0,44), stredná intenzita práce (hodnoty 0,45-0,54) a vysoká intenzita práce (0,55 a viac). Ako sme uviedli v predchádzajúcej kapitole, veľmi nízka intenzita práce sa pri chudobe pracujúcich nezvykne využívať kvôli veľmi nízkemu zastúpeniu prípadov. Platí to aj pre dáta, ktoré využívame: počet pracujúcich osôb, ktoré boli pod hranicou chudoby a žili v domácnosti s veľmi nízkou intenzitou práce, bol príliš nízky na to, aby táto kategória bola zaradená do modelu. Predpokladáme, že šance ocitnúť sa pod hranicou chudoby budú vyššie u osôb, ktoré žijú v domácnostiach s nižšou intenzitou práce a u osôb z jednorodičovských domácností (vplyv zloženia domácnosti) a domácností s jedným dospelým členom (vplyv nízkej mzdy, ktorá nemôže byť kompenzovaná ďalším zárobkom).

Modely obsahujú ešte dve kontextuálne premenné, ktorými kontrolujeme vplyv širšie chápanej lokality. Prvou je stupeň urbanizácie, ktorá zachytáva tri kategórie hustoty osídlenia. Druhou je región, ktorý odkazuje k štyrom geografickým častiam Slovenska. Tento ukazovateľ bol uprednostnený pred premennou zachytávajúcou príslušnosť k jednotlivým krajom, a to kvôli nižšiemu počtu kategórií, ktoré sú vhodnejšie vzhľadom na nižší počet osôb v pracujúcej chudobe. Premenné boli do modelov zaradené preto, lebo Slovensko je typické výraznou regionálnou diferenciáciou sociálnych a ekonomických podmienok a vplyv tejto variability na pravdepodobnosť ocitnutia sa pod hranicou chudoby je potrebné kontrolovať. Okrem toho sú uvedené premenné zaujímavé aj samy osebe – zo substantívneho hľadiska.

V logistickej regresii, na rozdiel od štandardnej viacnásobnej lineárnej regresie, nepredikujeme hodnoty premennej, ale prirodzený logaritmus šance, že nastal jav, ktorý nás zaujíma. Výsledné odhady budeme interpretovať prostredníctvom pomerov šancí (*odds ratios*, *OR*), ktoré sme získali transformáciou získaných odhadov regresných koeficientov ($OR_i = e^{\beta_i}$). Pomer šancí vyjadruje, ako sa zmení šanca, že nastane „želaný“ výsledok ($y = 1$), oproti šanci, že nastane opak ($y = 0$), na základe jednotkovej zmeny nezávislej premennej a pri kontrole ostatných premenných v modeli. Model zhodnotíme na základe klasifikačnej tabuľky a Nagelkerkeho koeficientom R^2 , ktorý je voľnou analógiou na koeficient determinácie z klasickej lineárnej regresnej analýzy.

Tabuľka 3 ponúka pohľad na odhadnuté parametre modelu pre príjmovú chudobu pracujúcich osôb. Spomedzi individuálnych socio-demografických charakteristík zohrávajú dôležitú úlohu pohlavie a vzdelanie. Pracujúci muži vykazujú nižšie šance ocitnúť sa pod hranicou chudoby, podobne ako osoby so strednou alebo vyššou úrovňou vzdelania. Vysokoškolské vzdelanie predstavuje účinný nástroj predchádzania pracujúcej chudobe – šance osôb s vysokoškolským vzdelaním na ocitnutie sa pod hranicou chudoby sú o 60 % nižšie, než je tomu u osôb so základným vzdelaním. Silnými diferencujúcimi faktormi na individuálnej úrovni sú aj charakteristiky vzťahujúce sa k práci. Podľa očakávaní, osoby v zamestnaniach vyžadujúcich nižšiu úroveň zručností mali výrazne vyššie (dvojnásobne vyššie) šance žiť v chudobnej domácnosti. Šance ocitnúť sa v chudobe sa znižujú s rastúcim počtom hodín, ktoré človek odpracuje v priemere za týždeň, ako aj s počtom odpracovaných rokov. To, že najvyššie riziko chudoby sa spája s najkratšou pracovnou skúsenosťou, potvrdil i model (nie je súčasťou textu), v ktorom boli hodnoty premennej „odpracované roky“ rozdelené do kategórií. Spomedzi charakteristík práce signifikantný efekt nevykazuje typ pracovnej zmluvy.

Na úrovni domácnosti sa potvrdil vplyv zloženia domácnosti i jej pracovnej intenzity. V prípade zloženia domácnosti slúžila ako referenčná kategória domácnosť jednej dospeljej osoby. Odhadnuté parametre v tabuľke 3 je teda potrebné interpretovať voči nej. Rodičia, ktorí žijú s deťmi sami, sú mnohonásobne viac ohrození chudobou: vykazujú takmer osemkrát vyššie šance ocitnúť sa pod hranicou chudoby, než jednočlenné domácnosti. V ostatných sledovaných typoch

domácností je tomu naopak, ich riziko je v porovnaní s jednočlennými domácnosťami nižšie. Domácnosti, kde žijú dvaja alebo viacerí dospelí, majú viac než o 80% nižšiu šancu, že budú pod hranicou chudoby. Pri domácnostiach dvoch alebo viacerých dospelých s deťmi sú šance nižšie o 50 %. Celkovo sa ukazuje, že domácnosti s jedným dospelým členom patria medzi tie ohrozenejšie.

Silu kompozície domácnosti potvrdzuje – hoci z inej perspektívy – vplyv pracovnej intenzity. Pracujúce osoby žijúce v domácnostiach, kde nedochádza ku koncentrácii nezamestnanosti, ekonomickej neaktivity alebo slabšej participácie na trhu práce, sú výrazne menej ohrozené príjmovou chudobou. Osoby z domácností so strednou mierou intenzity práce vykazujú o 70 % nižšie šance ocitnúť sa v chudobe. Domácnosti s vysokou mierou intenzity práce poskytujú v porovnaní s domácnosťami s nízkou mierou intenzity ešte vyššiu mieru ochrany.

Súčasťou modelu boli premenné týkajúce sa lokality/regiónu. Potvrdil sa predpoklad, že šance byť pracujúcim chudobným sú výrazne vyššie v lokalitách s nižším stupňom urbanizácie. Zároveň sa ukázalo, že kľúčovú úlohu v diferenciacii rizika chudoby medzi pracujúcimi osobami zohráva aj príslušnosť k regiónom. Kým západné Slovensko sa od bratislavského regiónu štatisticky významne neodlišuje, stredné a východné Slovensko už prinášajú penalizáciu v podobe násobne vyšších šancí na ocitnutie sa pod hranicou chudoby.

Rovnaký zoznam vysvetľujúcich premenných bol použitý aj pri modeli pre materiálnu a sociálnu depriváciu. Odhadnuté parametre, zobrazené v tabuľke 4, ponúkajú vo viacerých ohľadoch podobný obraz, ako tomu bolo pri príjmovej chudobe. Objavilo sa však aj niekoľko odlišností. Podobnosť možno vidieť pri vplyve, aký zohráva úroveň vzdelania: vyššie vzdelanie je silnejšou ochranou pred materiálnou a sociálnou depriváciou. Podobnú úlohu zohráva typ zamestnania i počet odpracovaných rokov a na úrovni domácnosti, pracovná intenzita i zloženie domácnosti. Avšak kým domácnosti jednotlivcov majú vyššie šance čeliť materiálnej a sociálnej deprivácii než osoby z bezdetných domácností dospelých ako aj domácností dospelých s deťmi, situácia jednorodičovských rodín sa od situácie jednočlenných domácností signifikantne nelíši.

Pri materiálnej a sociálnej deprivácii sa „vytratil“ efekt pohlavia, počtu odpracovaných hodín i charakteristík lokality/regiónu. Na druhej strane sa ale objavili signifikantné efekty iných faktorov: typu pracov-

Tabuľka 3: Odhady modelu binárnej logistickej regresie pre závislú premennú „ocitnutie sa pod hranicou chudoby“ (pracujúci vo veku 18-64 rokov, 2020)

	Est.	S. E.	Pomer šanci
Muži	-0,40*	0,16	0,67
Vzdelanie = ISCED 3-4	-0,55*	0,29	0,57
Vzdelanie = ISCED 5+	-0,93**	0,37	0,40
Typ domácnosti= dospelí bez detí	-1,92***	0,36	0,15
Typ domácnosti = jeden dospelý a dieťa/deti	2,03***	0,40	7,60
Typ domácnosti = dospelí a dieťa/deti	-0,65*	0,33	0,52
Obmedzenia aktivít kvôli zdraviu	0,23	0,21	1,25
Zamestnanie = ISCO_4-7	0,73**	0,24	2,01
Zamestnanie = ISCO 8-9	0,67*	0,28	1,94
Typ zmluvy = na dobu určitú	0,29	0,24	1,34
Pracovná intenzita = stredná	-1,09***	0,33	0,34
Pracovná intenzita = vysoká	-3,19***	0,31	0,04
Počet odpracovaných rokov	-0,02*	0,01	0,98
Počet hodín obvykle odpracovaných za týždeň	-0,04**	0,02	0,95
Stupeň urbanizácie = priemerná hustota	0,77**	0,31	2,16
Stupeň urbanizácie = riedke osídlenie	1,14***	0,31	3,12
Región = západné Slovensko	0,08	0,43	1,08
Región = stredné Slovensko	1,08**	0,41	2,94
Región = východné Slovensko	1,15***	0,31	3,12
Konštanta	0,95*	0,88	-
Nagelkerke R ²		0,31	

Zdroj: SILC 2020, výpočty autora

Tabuľka 4: Odhady modelu binárnej logistickej regresie pre závislú premennú „ocitnutie sa materiálnej a sociálnej deprivácii“ (pracujúci vo veku 18-64 rokov, 2020)

	Est.	S. E.	Pomer šanci
Muži	-0,09	0,22	0,91
Vzdelanie = ISCED 3-4	-1,31***	0,30	0,27
Vzdelanie = ISCED 5+	-3,02***	0,54	0,05
Typ domácnosti = dospelí bez detí	-1,55***	0,36	0,21
Typ domácnosti = jeden rodič a deti	-0,09	0,66	0,92
Typ domácnosti = rodičia a deti	-1,39***	0,37	0,25
Obmedzenia aktivít kvôli zdraviu	0,77***	0,24	2,16
Zamestnanie = ISCO_4-7	1,03**	0,33	2,81
Zamestnanie = ISCO 8-9	0,99**	0,37	2,68
Typ zmluvy = na dobu určitú	0,83**	0,28	2,23
Pracovná intenzita = stredná	-0,47	0,62	0,63
Pracovná intenzita = vysoká	-1,38*	0,59	0,25
Počet odpracovaných rokov	-0,02*	0,01	0,98
Počet hodín obvykle odpracovaných za týždeň	-0,02	0,02	0,99
Stupeň urbanizácie = priemerná hustota	0,02	0,31	1,02
Stupeň urbanizácie = riedke osídlenie	-0,17	0,32	0,85
Región = Západné Slovensko	0,39	0,40	1,48
Región = Stredné Slovensko	0,71	0,39	2,03
Región = Východné Slovensko	0,71	0,41	2,02
Konštanta	1,10	1,22	-
Nagelkerke R ²		0,24	

Zdroj: SILC 2020, výpočty autora

nej zmluvy a zdravotných obmedzení. Ukazuje sa, že osoby pracujúce na dobu určitú sú vystavené viac než dvojnásobnému „riziku“, že budú čeliť materiálnej a sociálnej deprivácii, v porovnaní so zamestnancami so zmluvami na dobu neurčitú. Zmluvy na dobu určitú patria k prekarizovaným formám práce, ktoré prinášajú do životov ľudí veľkú mieru neistoty, nestability, a možno predpokladať, že aj nízky príjem. Ich reťazenie alebo už len samotný fakt ich jednorazovej existencie obmedzuje možnosti kumulácie zdrojov, čo sa môže prejaviť v ťažkostiach so zabezpečením predmetov dlhodobej spotreby a iných položiek, ktoré sú štandardom v nákupných zvyklostiach väčšiny populácie, ako aj so zabezpečením minimálnej istoty pred prípadnými neočakávanými udalosťami (schopnosť čeliť neočakávaným výdavkom). Ďalšou premennou, ktorej efekt sa v druhom modeli „vynoril“, je zdravotný stav. Ten bol indikovaný mierou, v akej musela osoba kvôli zdravotným problémom obmedziť bežné aktivity (počas posledných šiestich mesiacov). Ukazuje sa, že zdravotné obmedzenia znásobujú šance pracujúcich osôb čeliť materiálnej a sociálnej deprivácii.

Adekvátnosť vytvorených modelov je dobrá. Hodnota χ^2 v prvom modeli predstavuje 444,4, čomu pri 19 stupňoch voľnosti zodpovedá štatistická významnosť $<0,001$. V druhom modeli hodnota χ^2 dosiahla 171,7, s 19 stupňami voľnosti a štatistickou významnosťou $<0,001$. Čo sa týka diskriminačnej sily modelov, celkové percento správne klasifikovaných prípadov predstavuje v prvom prípade 97 % a v druhom prípade 93 %. Ukazovateľ Nagelkerkeho R^2 dosiahol hodnoty 0,31 a 0,24.

3.5 CHUDOBA PRACUJÚCICH A VEREJNÉ POLITIKY

Kým pri kritickej analýze náplne práce – v kapitolách venovaných odcudzeniu a zmyslu práce – sme sa verejno-politickým intervenciám nevenovali, pretože tieto témy vyvolávajú skôr teoretické než praktické otázky⁴⁹, pri pracujúcej chudobe sa už ohľadnutie za verejnou politi-

⁴⁹ To neznamená, že odcudzená práca a práca, ktorá nedáva zmysel, nemôžu byť predmetom verejno-politických intervencií. Naopak, opatrenia týkajúce sa pracovných podmienok, možností kolektívne reprezentovať záujmy pracovníkov, vzťahov medzi zamestnancami a manažmentom, predstavujú len pár relevantných príkladov. Patria sem aj hospodársku politiku (a preferencia určitej špecializácie v medzinárodnej delbe práce), či politiky zamerané na rast zamestnanosti a jeho charakter.

kou núka do pozornosti prirodzenejšie. V tejto časti sa krátko pristavíme pri kľúčových intervenciách, ktoré majú potenciál ovplyvniť výskyt pracujúcej chudoby a jej štruktúru. Ako sme uviedli v úvode kapitoly, kontext takýchto politických opatrení je utváraný rozsahom, v akom sociálny štát zabezpečuje de-komodifikáciu a de-familizáciu. Celkový dizajn sociálneho štátu je dôležitý, pretože chudoba pracujúcich osôb je priesečníkom opatrení s rôznym inštitucionálnym pozadím, ktoré však vo výsledku odrážajú to, ako sa odpovedá na otázky súvisiace so sociálnou spravodlivosťou, rovnosťou, efektívnosťou, či motiváciou. To, aké intervencie sa považujú za vhodný nástroj na riešenie problému, ovplyvňujú ešte dve ďalšie skutočnosti (Marx, Nolan 2014). Po prvé, chudobní pracujúci nepredstavujú homogénnu a ľahko identifikovateľnú kategóriu, ktorá by mala jasne viditeľné hranice.⁵⁰ Ukázali sme, že miera rizika chudoby sa líši naprieč rôznymi kategóriami a že nízka mzda sama osebe nemusí byť hlavným determinantom, pretože dôležitý je aj kontext domácnosti, ktorý môže byť pre politiku „príliš variabilný“. Po druhé, povaha opatrení vyplýva aj z toho, ako je problém pracujúcej chudoby rámcovaný. Ivo Marx a Brian Nolan (2014: 145) ako príklad uvádzajú domácnosť, kde spomedzi dvoch dospelých osôb pracuje len jedna. Ak sa domácnosť nachádza pod hranicou chudoby, tak dospelá osoba, ktorá pracuje, je takisto chudobná. Podľa autorov možno na túto situáciu nazerať prinajmenšom dvojako: ako na problém neadekvátneho príjmu „živiteľa rodiny“ alebo ako na problém ekonomickej neaktivity druhého dospelého člena domácnosti. Ak je ním žena, ktorá sa stará o malé deti, tak problémom sa potom logicky stáva ne/dostupnosť nástrojov podporujúcich de-familizáciu. To predstavuje iný typ politik, než k akým vedie rámcovanie založené na neadekvátnej odmene pre živiteľa rodiny, ktoré môže byť sýtené predstavami o „prirodzenej“ delbe práce.

Berúc do úvahy tieto úvodné „upozornenia“, možno rozlišovať medzi priamymi a nepriamymi opatreniami, ktoré dokážu vplývať na pracujúcu chudobu (Eurofound 2017; Marchal et al. 2018; Peña-Casas et al. 2019). Priame intervencie majú bezprostredný dopad na výšku

---

⁵⁰ Na rozdiel, napríklad, od domácností v hmotnej núdzi. Tam je úloha verejnej politiky oveľa jednoduchšia, keďže je stanovené explicitné kritérium (životné minimum) hmotnej núdze, podmienky na úrovni domácnosti i jednotlivca. Dokopy to vytvára homogénnu a pomerne ľahko identifikovateľnú kategóriu pre potreby verejnej politiky.

príjmu, príkladom sú rodinné dávky alebo úroveň minimálnej mzdy. Nepriame intervencie podporujú individuálne schopnosti zvýšiť si mzdu alebo ovplyvňujú schopnosť domácnosti zmeniť vzťah členov domácnosti k trhu práce. Marx a Nolan (2014) k tomuto rozlíšeniu dodávajú ešte rozlíšenie medzi opatreniami, ktoré sú rozšírením už existujúcich nástrojov, a opatreniami, ktoré predstavujú úplne nový typ intervencie. Výsledkom je klasifikácia pozostávajúca zo štyroch kategórií, ktoré popisuje tabuľka 5. Rozširovanie už existujúcich politík, ktoré má priamy vplyv, asi najlepšie reprezentuje zvyšovanie minimálnej mzdy, ktoré sa často považuje za najdôležitejší nástroj na boj s pracujúcou chudobou. Nepriamy vplyv založený na modifikácii existujúcich politík možno očakávať od aktívnych opatrení na trhu práce, dotovania pracovných miest alebo mzdových nákladov či zvyšovania dostupnosti služieb starostlivosti o deti v predškolskom veku (podporou participácie na trhu práce). To, čo patrí medzi nové opatrenia, závisí od dizajnu konkrétneho sociálneho štátu. Najčastejšie ale ide o zavádzanie súbehu dávok a mzdy alebo rôzne iniciatívy zamerané na podporu dopytu alebo ponuky na trhu práce.

Tabuľka 5: Opatrenia ovplyvňujúce výskyt chudoby medzi pracujúcimi

	Rozširovanie už existujúcich politík	Nové opatrenia
Priamy vplyv	Zvyšovanie minimálnej mzdy Znižovanie odvodov Zvyšovanie prídavkov na deti	Zavedenie súbehu sociálnych dávok a mzdy Zavedenie garancie základného príjmu
Nepriamy vplyv	Zvyšovanie kvalifikácie / vzdelávanie Subvencované pracovné miesta Aktívne opatrenia trhu práce Podpora participácie na trhu práce	Inovatívne opatrenia zamerané na podporu dopytu (vouchery na nákup služieb) Inovatívne opatrenia na podporu ponuky (uschopňovacie opatrenia)

Zdroj: Marx, Nolan (2014: 145)

Na Slovensku je chudoba pracujúcich témou verejného, odborného i politického diskurzu. Nebolo tomu tak vždy. Zásadné reformy sociálneho štátu na začiatku dvadsiateho prvého storočia i nasledujúce obdobia boli poznamenané dôrazom na prácu ako univerzálne riešenie ekonomických a sociálnych problémov. Riziko chudoby u pracujúcich stálo v úzadí, dôraz sa kládol na hospodársky rast a rast zamestnanosti. Na druhej strane, nízke mzdy stáli vždy v centre pozornosti, najčastejšie kvôli celkovo nižšej mzdovej hladine v porovnaní so „starými“ členskými krajinami EÚ, ako aj kvôli nedostatočnému tempu sociálnej a ekonomickej konvergenie. V súčasnosti témy chudoby pracujúcich a nízkych udržiavajú vo verejnom a politickom diskurze odborári a aktivisti, ktorí kritizujú nielen samotnú existenciu nízkych miezd, ale aj povahu diskusie o mzdách na Slovensku a dominujúce argumenty ekonómov (OZ Pracujúca chudoba 2019).

Z repertoáru uvedeného v tabuľke 5 možno na Slovensku identifikovať viacero opatrení, spomedzi ktorých sa zameriame na tie, ktoré majú priamy vplyv. Najviac pozornosti pútajú samozrejme priame intervencie zamerané na podporu príjmu a spomedzi nich minimálna mzda. Minimálna mzda sa určuje buď na základe dohody sociálnych partnerov alebo ako 57 % priemernej mesačnej nominálnej mzdy v hospodárstve za kalendárny rok, ktorý dva roky predchádza roku, pre ktorý sa minimálna mzda určuje. Tento mechanizmus sa menil – ešte v roku 2020 platilo, že pri absencii zhody sociálnych partnerov porastie minimálna mzda o 60 % priemernej mzdy. To sa však zmenilo vzhľadom na očakávané dopady koronakrízy a s ňou súvisiacich obmedzení. V predchádzajúcom období bola minimálna mzda určovaná na základe súčinu platnej minimálnej mzdy a indexu medziročného rastu priemernej mzdy v predchádzajúcom roku, pri zohľadnení ďalších relevantných skutočností. V roku 2022 minimálna mzda predstavovala 646 €. ⁵¹ Ide o výsledok signifikantného rastu, ktorý Slovensko zažilo v posledných rokoch. Medzi rokmi 2019 a 2020 minimálna mzda stúpila o 11,5 %, medzi rokmi 2020 a 2021 o 7,4 % a v období

---

⁵¹ Zákonom stanovená minimálna mzda môže reálne nadobúdať rôzne hodnoty, keďže Zákonník práce definuje mzdové pásma podľa stupňa náročnosti práce. Popri tom sa minimálna mzda môže zvyšovať aj prostredníctvom príplatkov za prácu v noci či cez víkend.

2021 a 2022 zvýšenie predstavovalo 3,7 %. Podiel minimálnej mzdy na priemernej mzde prekročil hranicu 50 % a očakáva sa, že v najbližších rokoch ešte bude rásť a prekročí hodnotu 55 % priemernej mzdy (Rada pre rozpočtovú zodpovednosť 2022: 48). Napriek akcelerácii rastu patrí minimálna mzda v medzinárodnom porovnaní stále k tým nižším v rámci EÚ.

Existujúce analýzy nepotvrdili negatívny vplyv minimálnej mzdy na zamestnanosť na Slovensku (Hidas, Žúdel 2016; Fialová, Mysíková 2021).⁵² V roku 2020, keď začalo byť zrejmé, že koronakríza bude mať masívne ekonomické následky, Inštitút finančnej politiky pri Ministerstve financií vyzval na zmrazenie minimálnej mzdy na rok 2021 a zmenu mechanizmu, ktorým sa určuje.⁵³ Ani jeden zo spomínaných krokov sa neuskutočnil, ale spomínané vyhlásenie možno brať ako signál zo strany oficiálnych vládnych inštitúcií, že doterajší rast minimálnej mzdy nie je považovaný za bezproblémový a že v danom ohľade možno očakávať nejaké korekcie.

Pre pracujúcich chudobných je dôležitá nielen spodná hranica príjmov, ale aj daňovo-odvodové zaťaženie. Na Slovensku viac menej existuje konsenzus v tom, že pre nízkoпрíjmové kategórie je príliš vysoké. U zamestnancov pracujúcich za 50 % priemernej mzdy predstavovali dane a odvody v roku 2020 36,2 %, čo bolo výrazne menej než bol priemer EÚ – 31,2 % (Mikloš 2021: 2). Efekty nástrojov, ktoré zaťaženie mali znižovať – zamestnanecká prémie a odvodová odpočítateľná položka v zdravotnom poistení, sa postupne s rastom miezd pri nezmenených parametroch oslabili (ibid.). Za priamy nástroj na podporu nízkoпрíjmových skupín možno považovať aj osobitný príspevok, definovaný v rámci Zákona o pomoci v hmotnej núdzi. Hoci jeho cieľom je predovšetkým uľahčiť prechod z dlhodobej nezamestnanosti na trh práce a pomôcť na ňom zastabilizovať pozíciu, predstavuje dodatočný zdroj príjmov pre ľudí s nízkymi príjmami. Osobitný príspevok je určený pre osoby, ktoré nastúpili do zamestnania a ktoré boli predtým dlhodobo nezamestnané alebo ekonomicky neaktívne. Podmienkou je, že mzda neprekročí dvojnásobok minimálnej mzdy

⁵² Uvedené analýzy nezohľadnili vývoj z posledných rokov.

⁵³ <https://www.mfsr.sk/sk/financie/institut-financnej-politiky/publikacie-ifp/blogy/3-zamrazte-minimalnu-mzdu-buduci-rok.html>

a danej osobe je poskytovaná pomoc v hmotnej núdzi alebo sa poskytovanie tejto pomoci skončilo práve v súvislosti so vznikom daného pracovného miesta. Príspevok sa poskytuje v dvoch sumách: 126,14 € počas prvých 12 mesiacov a 63,07 € počas ďalších 6 mesiacov. Ako však upozorňuje Útvar hodnoty za peniaze vo svojej revízii výdavkov na skupiny ohrozené chudobou alebo sociálnym vylúčením (2020: 144), príspevok nedokáže zabezpečiť stabilitu dlhodobu nezamestnaných na trhu práce: viac ako tri štvrtiny poberateľov príspevku končí do 18 mesiacov opäť v evidencii úradov práce. Tento nástroj tak má reálny efekt na výšku príjmu osôb, ktoré možno považovať za pracujúcich chudobných, avšak po vypršaní pôsobnosti sa ďalšie efekty (udržanie sa na trhu práce) strácajú.

Popri priamych opatreniach Slovensko disponuje aj radom opatrení nepriamych, kam patria služby starostlivosti o deti v predškolskom veku, či aktívne opatrenia na trhu práce. Ich zhodnotenie je už mimo tematický záber tejto kapitoly, ktorá je primárne zameraná na riziko príjmovej chudoby medzi pracujúcimi osobami. Možno len konštatovať, že doterajšie analýzy poukázali na viaceré medzery a nedostatky v týchto oblastiach⁵⁴, vrátane nedostatočných kapacít predškolských zariadení, ktoré sme už spomenuli, a ktorý patrí k evergreenom verejnej politiky na Slovensku.

3.6 ZÁVER

Slogan „akákoľvek práce je lepšia než žiadna“ dostáva ironický nádych zoči-voči faktu, že práca nepredstavuje zaručený mechanizmus, ako sa vyhnúť chudobe. Aj na Slovensku existuje kategória ľudí, ktorých príjem zostáva pod hranicou chudoby napriek tomu, že majú platené zamestnanie. Hoci percentuálne vyjadrenie tohto fenoménu neohromí, je zrejmé, že sa tu sformoval problém, na ktorý by mala zamerať pozornosť spoločnosť i verejná politika. Analýza dát potvrdila, že chudoba pracujúcich ľudí je výsledkom pôsobenia dvoch skupín faktorov, ktoré pozná i odborná literatúra: individuálnych charakteristík vrátane nízkych miezd na jednej strane a charakteristík domácností na strane druhej. Tretia skupina faktorov sa vzťahuje k pôsobeniu sociálneho

---

⁵⁴ Pre zhrnutie viď Útvar hodnoty za peniaze (2020).

štátu. Hlavným nástrojom posledných rokov predstavovalo zvyšovanie minimálnej mzdy. Hoci ide o kľúčové opatrenie, ktoré dvíha spodnú hranicu príjmov, samo osebe nestačí. Popri ďalších krokoch smerom k zvýšeniu nízkej mzdovej hladiny je dôležité podporiť tie aspekty existujúcej inštitucionálnej konfigurácie, ktoré by podporili možnosti zapojenia ďalších členov domácností na trh práce.

KEĎ PRÁCA NESTAČÍ: DYNAMICKÁ PERSPEKTÍVA

* * *

Povaha a konzekvencie akejkoľvek zraniteľnosti sa menia v závislosti od jej trvania. Platí to aj pre chudobu medzi pracujúcimi. Berúc do úvahy, že už len samotná skúsenosť s chudobou môže mať devastáčny účinky, je rozdiel, či ide o jednorazovú alebo trvalejšiu skúsenosť, prípadne skúsenosť, ktorá sa opakovane strieda s priaznivejšími obdobiami. Dynamický aspekt chudoby sa však nevyčerpáva len dĺžkou jej trvania. Odkazuje aj k tomu, ako a kedy pracujúce osoby „vstupujú“ do kategórie chudobnej populácie a ako a kedy sa im podarí z chudoby uniknúť.

Analýza dynamiky príjmovej chudoby je bežnou témou spoločenskovedného výskumu. Opatrnejší prístup zatiaľ prevláda vo vzťahu k skúmaniu temporálnej povahy pracujúcej chudoby (Guio et al. 2021). Dôvodov je viacero. Ide o komplexnejší fenomén, ktorý závisí od interakcie pozície na trhu práce, výšky mzdy, výšky príjmu domácnosti i jej zloženia. Kombinácia týchto skutočností vytvára viacero trajektórií, ako môže chudoba pracujúcich vzniknúť, pretrvávajúť a skončiť. Problémom sú aj dostupné dáta. Longitudinálne dáta týkajúce sa chudoby pochádzajú v našom geografickom priestore najčastejšie zo zisťovania SILC, ktorého longitudinálny komponent má špecifický štvorročný dizajn (viď podkapitolu 4.2). Celkový počet osôb, ktorý je sledovaný celé štyri roky, tvorí približne jednu štvrtinu vzorky zo začiatku daného obdobia. V prípade viacerých krajín (vrátane Slovenska) to predstavuje nízke číslo, z ktorého len časť slúži na skúmanie pracujúcej chudoby. Problémom je aj to, že hoci informácia o statuse ekonomickej aktivity je v rámci SILC-u k dispozícii na mesačnej báze, príjem sa zisťuje za referenčný rok. To znižuje počet pozorovaní príjmu, ktoré môžu vstupovať do longitudinálnej analýzy. A nakoniec, skutočnosť, že tá istá

osoba/domácnosť môže byť sledovaná maximálne štyri po sebe idúce roky, sťažuje identifikáciu viacnásobných, opakujúcich sa zmien.

Cieľom kapitoly je otvoriť tému dynamiky pracujúcej chudoby v podmienkach Slovenska, identifikovať jej základné charakteristiky a poukázať na využiteľnosť dát SILC v danej oblasti. Dynamika pracujúcej chudoby predstavuje komplexný a vnútorne bohatý objekt skúmania, pozornosť bude ale venovaná len určitému výseku, na ktorom budeme ilustrovať možnosti a limity analýzy dostupných empirických dát. Kapitola je rozčlenená do troch častí. V prvej v krátkosti predstavíme doterajšie relevantné výskumné zistenia. Potom popíšeme charakter využívajúcich dát a metódy použité v analýze. V tretej časti predstavíme výsledky analýzy pracujúcej chudoby s využitím longitudinálnych dát SILC.

4.1 DOTERAJŠIE VÝSKUMNÉ ZISTENIA

Napriek spomínanej komplexnosti a obmedzeniam vznikli viaceré analýzy pracujúcej chudoby, ktoré na ňu nazerali z dynamickej perspektívy. Anne-Catherine Guio a jej kolegovia (2021) skúmali tranzície vedúce do a z pracujúcej chudoby, pričom popri príjmovej chudobe sa zamerali aj na materiálnu depriváciu. Aby sa vyhli problémom s nedostatočnou vzorkou, analyzovali zmeny len v dvojročnom období 2016-2017 na spojenom súbore obsahujúcom informácie o 23 členských krajinách EÚ, medzi ktorými však žiaľ Slovensko nefigurovalo, a dvoch krajín mimo EÚ (Nórsko a Srbsko). Zamerali sa na medziročné prechody medzi štyrmi kategóriami, ktoré vytvorili kombináciou dvoch aspektov pracujúcej chudoby (výška príjmu a postavenie na trhu práce). Šlo o nasledujúce kategórie (tabuľka 6): pracujúci nachádzajúci sa pod hranicou chudoby, pracujúci nad hranicou chudoby, nepracujúci pod hranicou chudoby a nepracujúci nad hranicou chudoby.

Tabuľka 6: Dimenzie pracujúcej chudoby a klasifikácia možných statusov

OSOBA...	DOMÁCNOSŤ JE...	
	nad hranicou chudoby	pod hranicou chudoby
pracuje	pracujúci, ne-chudobní	pracujúci chudobní
nepracuje	nepracujúci, ne-chudobní	nepracujúci chudobní

Zdroj: Vandecasteele, Gieselmann (2018: 197)

Ukázali, že 56 % pracujúcich osôb, ktoré sa ocitli pod hranicou chudoby v roku 2016, bolo chudobných aj v nasledujúcom roku. Skúsenosť s „pozitívnou“ mobilitou malo 37 % pracujúcich chudobných v roku 2016, ktorí sa v roku 2017 presunuli do kategórie pracujúcich nad hranicou chudoby. Približne 5 % opustilo trh práce a zotrvalo v chudobe a 2 % pracujúcich chudobných sa po presune mimo trh práce vymanilo z chudoby.

Pracujúci chudobní vykazovali v porovnaní s ostatnými sledovanými kategóriami najnižšiu mieru reprodukcie statusu (vykazovali teda najvyššiu mieru mobility). Osoby, ktoré v prvom sledovanom roku patrili do niektorej z troch ďalších sledovaných kategórií, mali oveľa silnejšiu tendenciu medziročne zotrvať v nich aj nasledujúci rok. Vyššia miera mobility však sama osebe nemusí viesť len k žiaducim výsledkom. Tak napríklad, porovnanie trajektórií pracujúcich osôb pod a nad hranicou chudoby ukázalo väčšiu zraniteľnosť pracujúcich chudobných – častejšie sa presúvali mimo trh práce a zostávali pod hranicou chudoby.

Rod Hick a Alba Lanau (2018) dospeli na dátach z Veľkej Británie k podobným záverom. Aj tam má pracujúca chudoba silný tranzitívny komponent: pracujúci chudobní vykazujú vysokú mieru mobility, dokonca vyššiu, než je mobilita pracujúcej populácie vo všeobecnosti.⁵⁵ Takisto aj tam platí, že ľudia, ktorí pracujú a sú pod hranicou chudoby, majú slabšie, neistejšie postavenie na trhu práce. Majú totiž výrazne vyššie šance ocitnúť sa mimo trhu práce než ostatní pracujúci. Autori si všimli aj úlohu „spúšťačov“ dynamiky, pričom dôležitejšiu úlohu podľa autorov zohrávajú zmeny viažuce sa na aktivitu na trhu práce než zmeny týkajúce sa domácnosti.

Björn Halleröd a jeho kolegovia (2015) skúmali vplyv pracovnej histórie na výskyt pracujúcej chudoby. Využili informácie o ekonomickom statuse osôb, ktoré obsahuje longitudinálny komponent zisťovania SILC. Nešlo pritom o informácie odkazujúce k referenčnému roku, ale mesačné informácie, získané v priebehu troch rokov (36 stavov za každú osobu). Na základe toho autori rozlíšili 6 hlavných typov pracovných trajektórií. Tzv. „jadro pracovnej sily“ tvorili osoby,

---

⁵⁵ Pracujúcu chudobu ako skutočnosť, ktorá má dynamickú povahu, potvrdili vo Veľkej Británii aj ďalšie štúdie (napríklad Vandecasteele, Gieselmann 2018).

ktoré boli počas 36 mesiacov zamestnané, či už na plný alebo čiastočný pracovný úväzok. „Periférna pracovná sila“ pozostávala z osôb, ktoré v priebehu troch rokov boli zamestnané, ale zažívali aj kratšie obdobia nezamestnanosti alebo ekonomickej neaktivity. Treťou kategóriou boli ľudia „na ceste smerom k jadru pracovnej sily“. Jedná sa o ľudí, ktorí na začiatku sledovaného obdobia boli nezamestnaní, ale ktorí sa s postupom času presunuli do zamestnania a udržali si ho. Štvrtá a piata kategória sa týkali samostatne zárobkovo činných osôb – podľa toho, či mali prácu celý čas alebo či ju kombinovali s obdobiami bez práce. Posledná kategória, označená ako „marginalizovaná periférna pracovná sila“, pozostávala z ľudí, ktorí striedali obdobia zamestnania s významnými obdobiami nezamestnanosti alebo neaktivity (Halleröd 2015: 480). Autori ukázali, že uvedené kategórie sa líšia nielen zastúpením v pracujúcej populácii, ale aj mierou chudoby. Najvyššie zastúpenie (57 %) a najnižšiu mieru chudoby vykazovali osoby v kategórii „jadro pracovnej sily“ (2,8 %). Naopak, najnižšie zastúpenie (2,7 %) a najvyššiu mieru autori identifikovali u osôb charakteristických trajektóriou „marginalizovaná periférna pracovná sila“ (17 %). Autori ďalej odhadovali vplyv týchto trajektórií na výskyt pracujúcej chudoby spolu s vplyvom individuálnych charakteristík a charakteristík domácnosti. Potvrdili, že najsilnejší vplyv na chudobu má pracovná história, v ktorej sa vyskytujú opakované obdobia nezamestnanosti, a pracovná história spojená s podnikaním. Preukázali aj silný vplyv zloženia domácnosti, kde kľúčovú úlohu zohrával počet detí a ne/prítomnosť druhého žiteľa. Hlavným záverom autorov ale je, že najdôležitejším zdrojom pracujúcej chudoby je existencia periférneho, okrajového trhu práce, ktorý poskytuje menej integrácie, istoty, lepších vyhliadok do budúcnosti.

Z uvedených štúdií len jedna zahŕňala Slovensko (Halleröd et al. 2015). Avšak ani tá neposkytla detailnejší pohľad na pracujúcu chudobu u nás, pretože drvivá väčšina zistení bola formulovaná za všetky krajiny ako celok. K dispozícii sú zatiaľ zistenia, ktoré sa netýkajú priamo dynamiky pracujúcej chudoby, ale nasvecujú jej širší kontext. Vieme, že Slovensko je v porovnaní s ostatnými krajinami strednej Európy charakteristické vyššou mierou mzdovej mobility, ktorá je sprevádzaná vyššou mierou vzostupnej mzdovej mobility (Gerbery, Miklošovič 2021). Platí to aj pre mobilitu zamestnancov pracujú-

cich za nízke mzdy. Znamená to, že ľudia pracujúci za nízke mzdy⁵⁶ síce vykazujú tendenciu k reprodukcii ich statusu, ale v porovnaní s ostatnými krajinami v strednej Európe je miera reprodukcie nižšia. Zároveň ich šance na vymanenie sa z nízkych miezd a posunutie sa v rámci mzdovej štruktúry nahor patria k tým vyšším (Gerbery, Miklošovič 2022). Vzostupná mzdová mobilita⁵⁷ je ovplyvnená celým radom charakteristík. Ako dôležité sa ukazujú byť vek, vzdelanie, typ zamestnania, ale aj pôvodná pozícia v mzdovej štruktúre. Niektoré z týchto charakteristík využijeme aj pri analýze dynamiky pracujúcej chudoby.

4.2 DÁTA A METÓDY

Analýza dynamiky pracujúcej chudoby sa opiera o údaje z longitudinálneho komponentu štatistického zisťovania SILC. Ako sme už spomenuli, domácnosť alebo osoba zaradená do výberového súboru môže byť sledovaná maximálne štyri roky. SILC má integrovaný, rotačný dizajn so štyrmi súbormi (replikácie 1, 2, 3, 4). Na začiatku je vytvorená reprezentatívna vzorka, ktorá sa rozdelí na štyri podsúbory, pričom štruktúra každého z nich je podobná štruktúre základného súboru. Každý nasledujúci rok sa jeden z podsúborov nahradí novým podsúborom, zvyšné zostávajú súčasťou vzorky. Tento princíp zobrazuje tabuľka 7, v ktorej sivé políčka označujú nový podsúbor, svetlooranžové políčka zase podsúbory, ktoré zostali súčasťou vzorky. Čísla v zafarbených políčkach vyjadrujú, koľkokrát je daný podsúbor súčasťou výberovej vzorky. V analýzach sa najčastejšie používa ten podsúbor, ktorý bol súčasťou výberovej vzorky štyri roky, pretože poskytuje maximálnu možnú dĺžku sledovania domácností a jednotlivcov (viď napríklad Labudová, Lakatová 2018). Avšak v snahe navýšiť veľkosť vzorky sa niektorí autori obmedzujú na skúmanie zmien medzi dvoma po sebe idúcimi rokmi (napríklad Guio et al. 2021; European Commission 2020).

---

⁵⁶ Nízka mzda je tu definovaná ako dve tretiny mediánovej mesačnej mzdy.

⁵⁷ Vzostupná mzdová mobilita je tu definovaná ako (akýkoľvek) prechod z mzdového decilu v roku t do vyššieho mzdového decilu v roku $t+1$.

Tabuľka 7: Dizajn longitudinálneho komponentu štatistického zisťovania SILC

Replikácia vzorky	Rok 1	Rok 2	Rok 3	Rok 4	Rok 5	Rok 6	...
1	1						
2	1	2					
3	1	2	3				
4	1	2	3	4			
5		1	2	3	4		
6			1	2	3	4	
7				1	2	3	...
8					1	2	...
9						1	...

Zdroj: Gerbery (2010)

Analýza pracujúcej chudoby v tejto kapitole bude využívať longitudinálne dáta SILC iným spôsobom. Výskyt pracujúcej chudoby na Slovensku je totiž nízky a ak by sme ju chceli skúmať na „štandardnom“ súbore, ktorý pozostáva len z domácností a jednotlivcov sledovaných počas štyroch rokov, narazili by sme na problémy s veľmi nízkymi početnosťami. Z tohto dôvodu sme vytvorili spojený súbor, v ktorom sme skombinovali longitudinálne súbory SILC 2015 až SILC 2019, ktoré pokrývajú obdobie medzi rokmi 2012 a 2019. Nachádzajú sa v ňom domácnosti, ktoré boli zaradené do výberovej vzorky SILC v roku 2012 a neskôr a ktoré boli sledované aspoň dva po sebe idúce roky. Jeho výhodou je, že pokrýva dlhšie časové obdobie a obsahuje kumulovaný počet domácností a jednotlivcov. V centre pozornosti budú všetky prechody (alebo ich absencia) medzi dvoma po sebe idúcimi rokmi v danom období. Jednotkou analýzy tak nie je jednotlivec a jeho dráha, ale prechod medzi každou dvojicou rokov t a $t+1$. Cieľom je a) identifikovať prítomnosť rôznych druhov tranzícií spojených s pracujúcou chudobou; b) zistiť, či ide o pretrvávajúci alebo prechodný jav; c) identifikovať mieru mobility smerom do pracujúcej chudoby a smerom von z pracujúcej chudoby (pričom nevyhnutne pôjde o „priemernú“ mobilitu za dané obdobie) a d) identifikovať aj determinanty, ktoré ovplyvňovali pracujúcu

chudobu v sledovaných rokoch. Objektom analýzy budú osoby vo veku 18 – 64 rokov, v súlade s predpokladmi definície pracujúcej chudoby. Pri analýze determinantov si budeme všímať aj charakteristiky ich domácností.

Analýza pozostáva z dvoch krokov. V prvom kroku predstavíme analýzu prechodov medzi štyrmi „stavmi“: pracujúci pod hranicou chudoby, pracujúci nad hranicou chudoby, nepracujúci pod hranicou chudoby a nepracujúci nad hranicou chudoby. Prechody zachytíme v matici, ktorú identifikujeme jednak pre celú populáciu vo veku 18-64 rokov, ako aj pre rôzne kategórie definované sociálno-demografickými charakteristikami. V druhom kroku sa zameriame na identifikáciu faktorov vplyvujúcich na dynamiku pracujúcej chudoby. Konkrétne, budeme si všímať, čo ovplyvňuje reprodukciu pracujúcej chudoby. Závislou premennou bude reprodukcia pracujúcej chudoby (1 = reprodukcia, 0 = ostatné stavy pracujúcich osôb). Za týmto účelom využijeme panelový logistický regresný model s náhodnými efektmi. Analýza dát bola realizovaná v prostredí softvéru Stata.

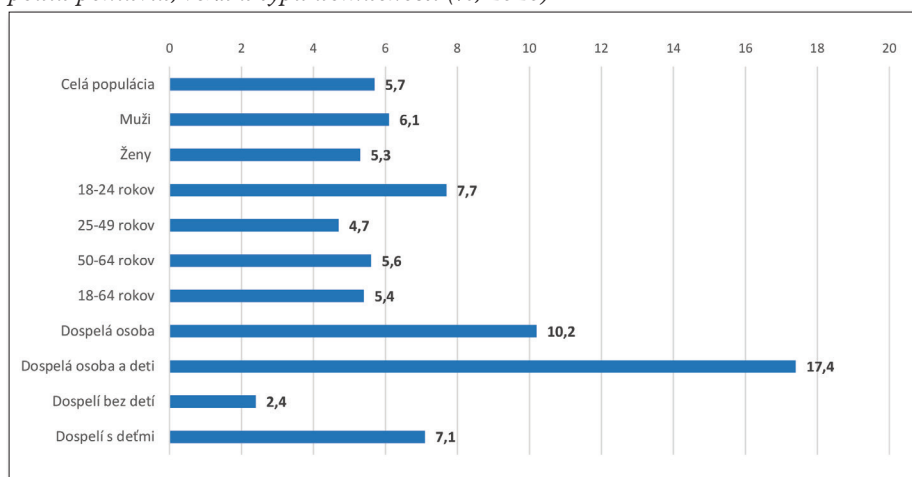
4.3 PRACUJÚCA CHUDOBA NA SLOVENSKU V DYNAMICKEJ PERSPEKTÍVE

To, do akej miery je pracujúca chudoba pretrvávajúci alebo prechodný fenomén, môže naznačiť povaha príjmovej chudoby ako takej, ktorej je pracujúca chudoba súčasťou. Konkrétne to, či a do akej miery je samotná príjmová chudoba prechodnou skúsenosťou. Jedným z relevantných ukazovateľov, ktorý sa v tejto súvislosti bežne využíva, je miera pretrvávajúcej chudoby. Vyjadruje, aká časť populácie mala príjem pod hranicou chudoby v danom roku a zároveň mala príjem pod hranicou chudoby aspoň dva z troch predchádzajúcich rokov. Zachytáva pretrvávanie, reprodukciu príjmovej chudoby v čase, využívajúc štvorročný dizajn zisťovania SILC.

Ako ukazuje graf 9, v roku 2020 bolo na Slovensku 5,7 % osôb, ktoré mali skúsenosť s tým, že chudoba nie je jednorazovou záležitosťou. Ak berieme do úvahy len populáciu v produktívnom veku, tak miera pretrvávajúcej chudoby je o čosi nižšia (5,4 %), pričom najviac ohrození sú mladí ľudia vo veku 18-24 rokov (7,7 %). Avšak celkovo najviac ohrozenou kategóriou z hľadiska veku sú deti (mladšie ako 18 rokov)

– opakujúcej sa skúsenosti s chudobou bolo v roku 2020 vystavených 8,9 % z nich. Pohľad na rizikový profil domácností prezrádza, že jednorodičovské domácnosti sú aj v tomto prípade najzraniteľnejším prostredím. Až 17 % osôb z domácností jedného rodiča a detí, ktoré boli chudobné v roku 2020, žilo pod hranicou chudoby aj v predchádzajúcich dvoch alebo troch rokoch. Nadpriemerné riziko sa spája aj s jednočlennými domácnosťami. Na druhej strane, spolužitie dvoch dospelých osôb redukuje riziko pretrvávajúcej chudoby, a to výrazne. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že reprodukcia príjmovej chudoby nie je častým fenoménom na Slovensku a že veľká časť populácie nachádzajúcej sa pod hranicou chudoby sa z nej dokáže vymaniť. To, či a ako sa to prejavuje vo vzťahu k pretrvávajúcej chudobe, ukážeme v nasledujúcich riadkoch.

Graf 9: Miera pretrvávajúcej príjmovej chudoby – v celej populácii a v kategóriách podľa pohlavia, veku a typu domácnosti (% , 2020)

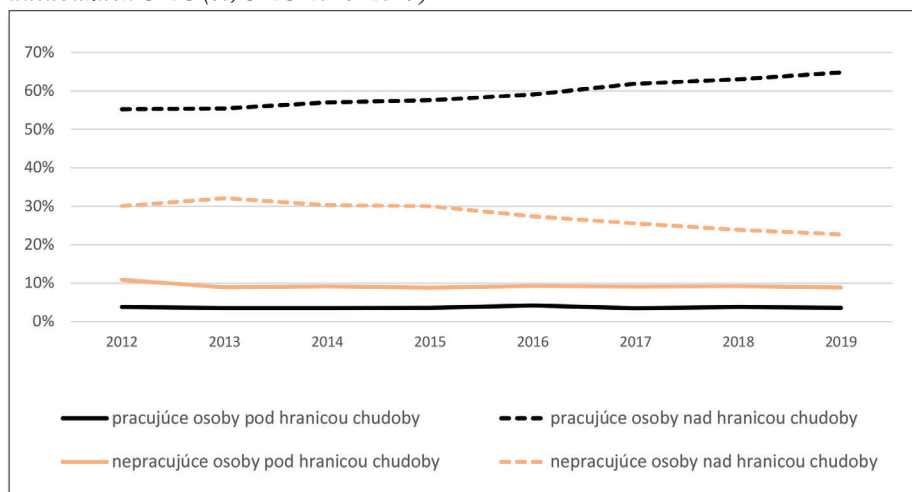
Zdroj: Eurostat (*ilc_li21, ilc_li23*)

Na temporálny aspekt pracujúcej chudoby sa pozrieme z viacerých perspektív. Najprv predstavíme výskyt pracujúcej chudoby v jednotlivých rokoch pokrytých longitudálnymi datasetmi SILC 2015 až 2019, ako aj zastúpenie ďalších troch kategórií, ktoré s pracujúcou chudobou súvisia – pretože predstavujú potenciálne destinácie pri prechodoch z pracujúcej chudoby, ako aj potenciálne východiskové pozície,

z ktorých sa možno do pracujúcej chudoby dostať. Spolu s kategóriou pracujúcej chudoby sú výsledkom klasifikácie, ktorá je založená na kombinácii dvoch dimenzií: pracovného statusu osoby a príjmovej situácie domácnosti (viď tabuľka 6). V ďalšej časti budú využité pre analýzu prechodov do a z pracujúcej chudoby.

Graf 10 znázorňuje zastúpenie týchto kategórií v longitudinálnych datasetoch v jednotlivých rokoch. Kým podiel chudobných osôb – pracujúcich alebo nepracujúcich – zostával viac menej rovnaký, výraznejšie zmeny sa udiali v zastúpení pracujúcich osôb. Na jednej strane, podiel pracujúcich chudobných sa celý čas pohyboval okolo 4 %, podiel nepracujúcich chudobných okolo 9 %. Na druhej strane, podiel pracujúcich nad hranicou chudoby sa postupne zvyšoval – v roku 2012 predstavoval 55 %, v roku 2019 to bolo už 63 %. Tento nárast bol „kompenzovaný“ poklesom zastúpenia osôb, ktoré síce boli nad hranicou chudoby, ale boli bez práce. Medzi rokmi 2012 a 2019 sa ich podiel znížil z 30 % na 23 %.

Graf 10: Zastúpenie pracujúcej chudoby a príbuzných kategórií v longitudinálnych databázach SILC (% , SILC 2015-2019)

Zdroj: autor na základe údajov z longitudinálnych datasetov SILC 2015 až 2019

Matice prechodov popisujú výskyt prechodov medzi danými kategóriami, ktoré sa odohrali medzi dvoma po sebe nasledujúcimi rokmi. Keďže pracujeme so spojeným súborom pozostávajúcim z viacerých

longitudinálnych databáz, zachytené sú všetky medziročné prechody v celom sledovanom období. Výsledkom sú priemerné odhady výskytu jednotlivých typov prechodov medzi rokmi 2012 a 2019. Získané odhady sú zobrazené v tabuľkách 8 až 10. Tabuľka 8 ponúka informácie o prechodoch za celú populáciu vo veku 18-64 rokov. V priemere 44 % osôb, ktoré pracovali a boli chudobné v jednom roku, zotrvalo v danej situácii aj nasledujúci rok. Takmer polovici pracujúcich chudobných sa podarilo v sledovanom období medziročne vymaniť sa z chudoby a zotrvať v zamestnaní. Skúsenosť s odchodom z trhu práce a zotrvaním v chudobe malo 5 % osôb, ktoré rok predtým pracovali a boli pod hranicou chudoby.

Porovnanie hodnôt na diagonále prechodovej matice potvrdzuje zistenia z predchádzajúcich výskumov (ktoré sa týkali iných krajín), že pracujúci chudobní vykazujú nižšiu mieru reprodukcie statusu a teda celkovo vyššiu mobilitu než ostatné kategórie. Podiel osôb, ktoré medziročne nezmenili pozíciu/kategóriu, bol medzi pracujúcimi chudobnými najnižší. Pozitívom je, že v rámci tejto mobility dominuje „žiaduca“ mobilita smerom von z chudoby. Naopak, najvyššiu mieru reprodukcie statusu nájdeme u pracujúcich osôb nad hranicou chudoby.

Podľa očakávaní, tabuľky prechodov nadobúdajú rôzne podoby pre rôzne socio-demografické kategórie. Naše výpočty potvrdili, že dôležitú úlohu v dynamike pracujúcej chudoby zohráva dosiahnutá úroveň vzdelania i zloženie domácnosti. U osôb s nižším vzdelaním (ISCED 0-2) možno identifikovať viacero rizikových faktorov. Po prvé, vykazujú vyššiu mieru reprodukcie pracujúcej chudoby než osoby s vyšším vzdelaním. 51 % z nich sa medziročne nedokázalo vymaniť z pracujúcej chudoby. Pre porovnanie, v prípade osôb so strednou alebo vyššou úrovňou vzdelania bol tento podiel o 7-8 percentuálnych bodov nižší. Po druhé, u pracujúcich chudobných s nižším vzdelaním je slabšie zastúpená pozitívna mobilita – teda udržanie sa na trhu práce a vymanenie sa z chudoby (34 %). V tomto ohľade sú na tom najlepšie pracujúci chudobní s vyšším vzdelaním, kde sa medziročne dokázalo dostať z pracujúcej chudoby 55 % osôb, ktoré naďalej pracovali, ale už nečelili príjmovej chudobe. Po tretie, pracujúci chudobní s nižším vzdelaním majú zraniteľnejšie postavenie na trhu práce, pretože v porovnaní s ostatnými častejšie opúšťajú trh práce a zostávajú pritom v chudobe (10 %).

Tabuľka 8: Matica prechodov pre celú populáciu vo veku 18-64 a pre osoby s rôznou úrovňou vzdelania

Situácia v čase t	Situácia v čase t+1				Spolu
	Pracujúci chudobní	Pracujúci ne-chudobní	Nepracujúci chudobní	Nepracujúci ne-chudobní	
Všetky osoby vo veku 18-64 rokov					
Pracujúci chudobní	44 %	49 %	5 %	2 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	3 %	92 %	1 %	4 %	100 %
Nepracujúci chudobní	3 %	7 %	68 %	21 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	0 %	11 %	7 %	81 %	100 %
Osoby s nižšou úrovňou vzdelania (ISCED 0-2)					
Pracujúci chudobní	51 %	34 %	10 %	0 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	4 %	67 %	7 %	23 %	100 %
Nepracujúci chudobní	1 %	2 %	85 %	12 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	0 %	2 %	10 %	87 %	100 %
Osoby so strednou úrovňou vzdelania (ISCED 3-4)					
Pracujúci chudobní	44 %	49 %	5 %	2 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	3 %	92 %	1 %	4 %	100 %
Nepracujúci chudobní	4 %	10 %	60 %	25 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	1 %	11 %	7 %	81 %	100 %
Osoby s vyššou úrovňou vzdelania (ISCED 5+)					
Pracujúci chudobní	43 %	55 %	1 %	1 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	2 %	94 %	0 %	3 %	100 %
Nepracujúci chudobní	4 %	13 %	50 %	33 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	1 %	18 %	6 %	76 %	100 %

Zdroj: autor na základe údajov z longitudinálnych datasetov SILC 2015 až 2019

Z hľadiska typu domácností (tabuľka 9) majú rizikový profil osoby, ktoré žijú samé, a osoby z jednorodičovských domácností. Osoby z jednočlenných domácností vykazujú najvyššiu mieru reprodukcie pracujúcej chudoby. 51 % z nich zostalo v dvoch po sebe idúcich rokoch pod hranicou chudoby, hoci pracovali. Osoby žijúce v domácnostiach s odlišným zložením dokážu častejšie uniknúť z pracujúcej chudoby. Platí to aj pre osamelých rodičov: 31 % z nich malo skúsenosť s pretrvávajúcim stavom pracujúcej chudoby. Osamelí rodičia ale kombinujú pozitívne i rizikové charakteristiky. Na jednej strane, nižšia miera reprodukcie pracujúcej chudoby ide ruka v ruku s komparatívne vyššou úspešnosťou prechodu medzi pracujúcich, ktorí sú nad hranicou chudoby (55 %). Na druhej strane, osamelí rodičia, ktorí pracujú a sú chudobní, majú zraniteľnejšie postavenie na trhu práce, pretože v porovnaní s osobami z iných typov domácností oveľa častejšie strácajú prácu a zostávajú v chudobe (14 %). Ďalej, u osamelých rodičov možno identifikovať frekventovanejšiu prítomnosť ešte jednej rizikovej trajektórie. Veľká časť osamelých rodičov, ktorí zažili prechod z nezamestnanosti/neaktivity a chudoby na trh práce, prichádzala medzi pracujúcu chudobu. Ako ukazuje tabuľka 9, 20 % nepracujúcich chudobných osamelých rodičov sa medziročne presunulo na trh práce – 12 % smerovalo do kategórie pracujúcich nad hranicou chudoby a 8 % do kategórie pracujúcich pod hranicou chudoby.

Diferenciačným faktorom je aj regionálna príslušnosť (tabuľka 10), ktorá je v rámci zisťovania SILC zachytená premennou DB040 „región“. Trochu prekvapivo vyššiu mieru reprodukcie pracujúcej chudoby (47 %) nájdeme nielen na východnom Slovensku, ale aj v Bratislavskom kraji. Tieto dva regióny sa však odlišujú. Východné Slovensko poskytuje menej príležitostí pre chudobné pracujúce osoby presunúť sa nad hranicu chudoby. Zároveň, pracujúci chudobní sa častejšie presúvajú mimo trh práce, pričom zostávajú pod hranicou chudoby. Pre porovnanie, v Bratislavskom kraji prechod z pracujúcej chudoby do nezamestnanosti/neaktivity a chudoby nemá zastúpenie. Bratislavský kraj je špecifický aj tým, že pre chudobných ľudí, ktorí nepracujú, znamená prechod na trh práce v drvivej väčšine aj únik z chudoby. A nakoniec, v Bratislavskom kraji možno pozorovať výrazne vyšší podiel nepracujúcich osôb, ktoré sa medziroč-

Tabuľka 9: Matica prechodov pre osoby v rôznych typoch domácností

	Situácia v čase t+1				
Situácia v čase t	Pracujúci chudobní	Pracujúci ne-chudobní	Nepracujúci chudobní	Nepracujúci ne-chudobní	Spolu
Osoby z jednočlenných domácností					
Pracujúci chudobní	51 %	40 %	6 %	3 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	3 %	93 %	1 %	3 %	100 %
Nepracujúci chudobní	4 %	4 %	77 %	15 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	1 %	2 %	12 %	85 %	100 %
Osoby z jednorodičovských domácností					
Pracujúci chudobní	31 %	55 %	14 %	0 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	3 %	94 %	2 %	0 %	100 %
Nepracujúci chudobní	8 %	12 %	72 %	8 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	0 %	50 %	10 %	40 %	100 %
Osoby z ostatných domácností s deťmi					
Pracujúci chudobní	44 %	49 %	6 %	2 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	4 %	90 %	1 %	4 %	100 %
Nepracujúci chudobní	4 %	7 %	72 %	17 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	1 %	15 %	10 %	74 %	100 %
Osoby z ostatných domácností bez detí					
Pracujúci chudobní	44 %	50 %	3 %	3 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	2 %	93 %	1 %	4 %	100 %
Nepracujúci chudobní	2 %	9 %	62 %	28 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	0 %	10 %	6 %	84 %	100 %

Zdroj: autor na základe údajov z longitudinálnych datasetov SILC 2015 až 2019

Tabuľka 10: Matica prechodov pre osoby v rôznych regiónoch Slovenska

Situácia v čase t	Situácia v čase $t+1$				Spolu
	Pracujúci chudobní	Pracujúci ne-chudobní	Nepracujúci chudobní	Nepracujúci ne-chudobní	
Osoby v Bratislavskom kraji					
Pracujúci chudobní	47 %	49 %	0 %	4 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	2 %	95 %	0 %	3 %	100 %
Nepracujúci chudobní	1 %	10 %	58 %	31 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	1 %	11 %	7 %	82 %	100 %
Osoby na západnom Slovensku					
Pracujúci chudobní	42 %	51 %	4 %	3 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	2 %	93 %	1 %	5 %	100 %
Nepracujúci chudobní	4 %	11 %	59 %	27 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	0 %	12 %	6 %	82 %	100 %
Osoby na strednom Slovensku					
Pracujúci chudobní	42 %	52 %	5 %	1 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	4 %	91 %	1 %	5 %	100 %
Nepracujúci chudobní	3 %	6 %	70 %	21 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	0 %	11 %	9 %	80 %	100 %
Osoby na východnom Slovensku					
Pracujúci chudobní	47 %	44 %	6 %	3 %	100 %
Pracujúci ne-chudobní	4 %	91 %	1 %	5 %	100 %
Nepracujúci chudobní	3 %	6 %	73 %	18 %	100 %
Nepracujúci ne-chudobní	1 %	11 %	9 %	80 %	100 %

Zdroj: autor na základe údajov z longitudinálnych datasetov SILC 2015 až 2019

ne dokážu dostať nad hranicu chudoby. Keďže sociálne transfery na Slovensku nie sú regionálne diferencované, na vysvetlenie sa núkajú dve hypotézy. Po prvé, v Bratislavskom kraji sa domácnosti ľahšie dostávajú z rizikového pásma nízkej pracovnej intenzity, čo vedie k vymaneniu sa z chudoby. Po druhé, zvýšenie príjmu nepracujúcich osôb (a členov ich domácností) môže pochádzať aj z neformálnych zárobkov, ktoré sú dostupnejšie práve v Bratislavskom kraji ako na východnom alebo strednom Slovensku.

Podobné matice prechodov sme vypočítali aj pre ďalšie sub-populácie, ktoré z priestorových dôvodov neuvádzame. Nižšiu pravdepodobnosť zotrvania v pracujúcej chudobe majú ľudia v mladšom veku (18-29 rokov). Tí však na rozdiel od starších osôb na trhu práce vykazujú častejšie prechody do nezamestnanosti alebo neaktivity, pričom zostávajú v pásme chudoby. Nižšiu mieru reprodukcie pracujúcej chudoby nájdeme aj u žien, ktoré sa aj častejšie než muži dostávajú z chudoby a zostávajú pritom na trhu práce.

Popri viac-menej deskriptívnom prístupe k dynamike chudoby sme pozornosť venovali aj identifikácii determinantov prostredníctvom logistickej regresie pre panelové dáta. Konkrétne, zamerali sme sa na pretrvávanie pracujúcej chudoby. Odhadli sme model s náhodnými efektmi pre závislú premennú „reprodukcia pracujúcej chudoby“. Táto závislá premenná nadobúda hodnotu 1, ak osoby, ktoré pracujú a sú pod hranicou chudoby v jednom roku, zostávajú v tejto pozícii aj nasledujúci rok. Hodnotu 0 nadobúda vo všetkých ostatných prípadoch, ktoré môžu v súvislosti so zmenou pozície pracujúcich chudobných nastať.

Medzi vysvetľujúce premenné sme zaradili individuálne charakteristiky, ako aj charakteristiky domácnosti. Viaceré z nich boli použité aj v logistickej regresnej analýze realizovanej na prierezových dátach, ktorú sme predstavili v predchádzajúcej kapitole. Zároveň sú tu aj dôležité rozdiely, spôsobené povahou dát a existujúcimi limitmi. Odlišný je aj spôsob kategorizácie niektorých premenných, čo reflektuje ich zastúpenie v longitudinálnych datasetoch. Na individuálnej úrovni boli popri pohlaví do modelu zaradené charakteristiky viažuce sa k práci (typ zamestnania, počet odpracovaných rokov, typ pracovného úväzku), úroveň dosiahnutého vzdelania, zdravotný stav a zmena zamestnania. Na úrovni domácnosti bol analyzovaný vplyv typu domácnosti a pracovnej intenzity.

Pri interpretácii hodnôt odhadnutých parametrov modelu sa oprieme o pomery šancí. Vyjadrujú, aký je pomer šance zotrvať v pracujúcej chudobe (a nie uniknúť z pracujúcej chudoby), ak osoba patrí do určitej kategórie nezávislej premennej, voči šanci zotrvať v pracujúcej chudobe, ak by daná osoba patrila do referenčnej kategórie danej premennej. Pri interpretácii sa zameriame na štatisticky významné výsledky.

Model potvrdil rozdiely medzi mužmi a ženami. Muži majú v porovnaní so ženami 1,87 krát vyššie šance zotrvať v pracujúcej chudobe. Z hľadiska typu domácnosti sa ako významný ukazuje rozdiel medzi jednočlennými domácnosťami a osobami žijúcimi v domácnosti s deťmi (s výnimkou jednorodičovských domácností, ktoré sú samostatnou kategóriou), ktoré slúžia ako referenčná kategória. Potvrďuje sa, že osoby, ktoré pracujú a žijú v domácnostiach samé, majú vyššie šance na reprodukciu chudoby. Na druhej strane, osoby z bezdetných domácností, kde žijú aspoň dve dospelé osoby, sú na tom v porovnaní s domácnosťami s deťmi lepšie. Ich šance na reprodukciu chudobu sú nižšie o 50 %. Efekt zdravotného stavu je na prvý pohľad prekvapujúci. S nepriaznivým zdravotným stavom sú totiž spojené výrazne nižšie šance, že pracujúca chudoba bude pretrvávať. To však nemusí nevyhnutne znamenať, že osoby s horším zdravotným stavom majú vyššie šance na „pozitívne“ trajektórie.⁵⁸ Existuje totiž viacero ciest smerom von z pracujúcej chudoby (ako ukazujú matice prechodov) a v prípade nepriaznivého zdravotného stavu môžu byť nižšie šance na reprodukciu spojené práve s trajektóriami, ktoré vedú z pracujúcej chudoby mimo trh práce.

Dôležitú úlohu pri diferenciácii šancí na reprodukciu pracujúcej chudoby zohrávajú charakteristiky týkajúce sa práce. Štatisticky významné rozdiely nájdeme pri type zamestnania, pričom ich povaha zodpovedá očakávaniam: osoby v zamestnaniach vyžadujúcich nižšiu úroveň zručností majú výrazne vyššie šance, že sa nedokážu medziročne vymaniť z chudoby, v porovnaní s osobami pracujúcimi v zamestnaniach s vyššou úrovňou zručností. Výrazný rozdiel možno nájsť pri type pracovného úväzku. Ukazuje sa, že osoby, ktoré pracujú

---

⁵⁸ O pozitívnych trajektóriách úniku z pracujúcej chudoby píše Guio a jej kolegovia (2021).

Tabuľka 11: Odhady z modelu logistickej regresie pre panelové dáta s náhodnými efektami – pre závislú premennú „reprodukcia pracujúcej chudoby“ (pracujúce osoby vo veku 18-64 rokov)

	B	S. E.	Pomer šancí	S. E.
Pohlavie = Muži	0,62***	0,11	1,87	0,21
Vzdelanie = ISCED 0-2	-0,81	0,21	0,45	0,09
Vzdelanie = ISCED 5+	-0,01	0,14	1,01	0,15
Zdravotný stav = nepriaznivý	-0,58***	0,11	0,56	0,07
Typ domácnosti = dospelý bez dieťa/deti	0,63***	0,21	1,89	0,41
Typ domácnosti = dospelý a dieťa/deti	-0,01	0,59	0,99	0,59
Typ domácnosti = dospelí bez dieťa/a/deti	-0,72***	0,11	0,49	0,05
Práca na skrátený pracovný úväzok = áno	1,73***	0,22	5,64	1,27
Zamestnanie = ISCO 4-5	0,95***	0,14	2,67	0,37
Zamestnanie = ISCO 6-9	0,94***	0,14	2,54	0,36
Zmena zamestnania = áno	-0,21	0,21	0,81	0,17
Pracovná intenzita = nízka	0,92***	0,13	2,56	0,33
Pracovná intenzita = vysoká	-1,23***	0,10	0,30	0,03
Odpracované roky = 6-10 rokov	0,45***	0,24	1,57	0,38
Odpracované roky = 11-15 rokov	1,14***	0,25	3,15	0,79
Odpracované roky = 16 rokov a viac	1,35***	0,23	3,87	0,90
Rok 2014	1,25***	0,24	3,50	0,84
Rok 2015	2,07***	0,24	7,78	1,83
Rok 2016	2,55***	0,24	12,98	3,16
Rok 2017	2,74***	0,25	15,88	3,98
Rok 2018	3,51***	0,26	33,37	8,78
Rok 2019	3,37***	0,29	29,44	8,14
Konštanta	-12,98	0,41		
Insig2u	2,35	0,062		
sigma_u	3,24	0,10		
rho	0,76			

LR test pre $\rho = 0$: $\text{chibar2}(01) = 3171,31$. Prob => $\text{chibar2} = 0,000$.

Zdroj: autor na základe údajov z longitudinálnych datasetov SILC 2015 až 2019

na skrátený pracovný úväzok majú viac než päťnásobne vyššiu šancu na opakujúcu sa skúsenosť s chudobou než osoby pracujúce na plný pracovný úväzok. Reprodukcia pracujúcej chudoby je spojená s dlhšou pracovnou históriou. Osoby, ktoré sú na trhu práce relatívne krátko (v modeli slúžia ako referenčná kategória), majú výrazne nižšie šance zažiť pretrvávajúcu chudobu. To vyplýva aj z toho, že vo všeobecnosti vykazujú vyššiu mieru mzdovej mobility. Pravdepodobnosť, že osoby, ktoré sú na trhu práce viac ako 6 rokov, sa posunú v mzdovej štruktúre smerom nahor, je nižšia v porovnaní s osobami, ktoré sú na trhu práce kratšie (Gerbery, Miklošovič 2022).

4.4 ZÁVER

Konzekvence, ktoré so sebou prináša skúsenosť s kombináciou práce a chudoby, sa líšia podľa toho, či ide o jednorazový, pretrvávajúci alebo opakujúci sa jav. Rozšírená schopnosť ľudí vymaniť sa z pracujúcej chudoby je dôležitá tak vo vzťahu k jednotlivcovi ako aj spoločnosti ako celku. Skúmanie dynamiky pracujúcej chudoby je komplexnou problematikou, pretože sa nevyčerpáva jednoduchou možnosťou – „buď chudoba alebo nie“. Tým, že sa v tomto fenoméne kombinuje otázka príjmu domácnosti a individuálnej pozície na trhu práce, existuje niekoľko trajektórií vzniku pracujúcej chudoby i úniku z nej. To kladie na poznávanie dynamických aspektov pracujúcej chudoby veľké nároky, ktoré sa však v realite zrážajú s povahou dát, ktoré sú k dispozícii. V podmienkach Slovenska je zdrojom údajov longitudinálny komponent zisťovania SILC, ktorého dizajn pôsobí limitujúco na skúmanie dynamiky chudoby vo všeobecnosti. V prípade pracujúcej chudoby treba prirátať aj fakt, že na Slovensku má nízke zastúpenie.

Aj z týchto dôvodov sme sa rozhodli tému dynamiky pracujúcej chudoby priblížiť špecifickým spôsobom – na základe analýzy údajov zo spojeného súboru SILC, ktorý kombinuje longitudinálne datasey SILC 2015 až SILC 2019. Cieľom bolo navýšiť nízke počty jednotlivcov, ktorí sú prítomní v „štandardnom“ štvorročnom datase. Na základe týchto sme ukázali, že pracujúca chudoba je fenoménom dvoch tvárí. Má dynamickú povahu v zmysle, že je tranzitívnym stavom pre väčšinu ľudí, ktorí s ňou majú skúsenosť. No zároveň, stále je tu nemalá časť osôb (44 %), ktoré sa z nej nedokážu vymaniť. Pozitívnu správou

je, že takmer polovica pracujúcich chudobných sa dokáže z chudoby vymaniť a zostať na trhu práce.

V regresnej analýze sme sa zamerali len na jeden užší výsek problematiky, ktorý je však pre pochopenie dynamiky pracujúcej chudoby dôležitý. Šance na zotrvanie v chudobe majú najmä pracujúce osoby v menej náročných zamestnaniach, pracujúce na skrátenej pracovnej úväzok, s dlhšou pracovnou históriou, ktoré žijú samé alebo v domácnostiach s nižšou mierou pracovnej intenzity. Ide o charakteristiky, ktorých vplyv na pracujúcu chudobu (vplyv na jej výskyt, nie pretrvávanie) potvrdila aj „statická“ analýza založená na prierezových údajoch.

Veľkou výzvou pre ďalšie skúmanie dynamiky pracujúcej chudoby zostáva vytvorenie takých podmienok, aby bolo možné sledovať dráhy pracujúcich chudobných v čase a zisťovať mieru pretrvávania podobne, ako je tomu v prípade príjmovej chudoby. Vhodnou voľbou je analýza tzv. administratívnych údajov, ktoré nie sú limitované štvorročným rotačným dizajnom, ako je tomu v prípade výberových zisťovaní, a ktoré umožňujú zohľadniť viaceré ďalšie aspekty pracovnej situácie.

Bolo by však chybou myslieť si, že téma pracujúcej chudoby je len vecou metodologických rozhodnutí. Jej paradoxná povaha, v ktorej sa kombinujú očakávania od najsilnejšieho nástroja na potieranie chudoby (práca) s jeho neschopnosťou ochrany⁵⁹, priam vyzýva k teoreticky ukotvenému uvažovaniu o povahe súčasnej spoločnosti. O tom, za akých podmienok možno považovať prácu za „liek“, a kedy ju možno považovať za súčasť problému, ktorý treba riešiť. O tom, aký typ skúsenosti a vzťahu k spoločnosti sa v tejto súvislosti vytvára a ako sa konfrontuje s dominujúcou predstavou, že „snaha sa vypláca“. Sme presvedčení, že tento druh otázok by mal mať v ďalšom skúmaní pracujúcej chudoby prinajmenšom rovnocenné miesto s otázkami technickej povahy.

---

⁵⁹ A teraz ponecháme bokom fakt, že pracujúca chudoba môže byť spôsobená nielen nízkym príjmom alebo prekérnymi podmienkami práce, ale aj charakteristikami domácnosti.

JE PRÁCA MUŽSKÉHO RODU? VÝVOJ NÁZOROV VEREJNOSTI NA PARTICIPÁCIU ŽIEN NA TRHU PRÁCE

* * *

V roku 2008 konštatovala Zora Bútorová v dnes už klasickej sociologickej sonde „*Ona a on na Slovensku. Zaoštréné na rod a vek*“, že v porovnaní s 90. rokmi dvadsiateho storočia došlo k oslabeniu dvoch kľúčových tradičných rodových očakávaní. Výrazne sa oslabili očakávania, že „správna“ žena musí byť „strážkyňou domáceho kozuba“, a že „správny“ muž musí vedieť finančne zabezpečiť rodinu (Bútorová 2008: 23).⁶⁰ Hoci oba atribúty mali aj naďalej najsilnejšiu podporu verejnosti, ich dominancia sa narušila.⁶¹ Šlo o jeden z viacerých náznakov, že hodnotový svet sa na Slovensku pomaly mení a tradičné predstavy o mužoch a ženách začínajú strácať pevnú pôdu pod nohami. To, že nešlo o jednoznačný, lineárny proces, potvrdzuje Ivan Chorvát (2015: 84), ktorý upozornil, že napriek dlhodobej prítomnosti modelu dvojpríjmovej rodiny na Slovensku, výskumy v 90. rokoch

---

⁶⁰ V oboch prípadoch šlo o výsledky zisťovania, aké atribúty má mať správna žena a správny muž, ktoré prebehlo v rokoch 1995 a 2008. Podiel osôb, ktoré vnímali schopnosť postarať sa o domácnosť („stráženie domáceho kozuba“, ako to nazvala autorka) ako dôležitú vlastnosť správnej ženy, poklesol o 16 percentuálnych bodov. Podiel osôb, ktoré vnímali schopnosť finančne zabezpečiť rodinu ako dôležitú vlastnosť správneho muža, sa znížil o 13 percentuálnych bodov.

⁶¹ Autorka tento pohyb pripísala viacerým skutočnostiam. Upozornila na vplyv intenzívnejšej verejnej diskusie o rodových nerovnostiach vo vzťahu k práci a rodine, či zmien na trhu práce, ktoré zasahujú ženy i mužov. Autorka ako príklady uvádza nárast počtu domácností, v ktorých žena zarába viac ako jej partner, i častejšie verejné diskusie o nedostatku pracovných príležitostí, ktoré neumožňujú mužom plniť úlohu živateľov.

dvadsiateho storočia a nultých rokoch dvadsiateho prvého storočia potvrdili pretrvávajúce dvojité zaťaženie žien a asymetrickej delby rol, a to tak v podobe normatívnych predstáv, ako aj reálneho správania (Chorvát 2015: 84). Na pretrvávajúcu prevahu tradicionalistických a posilnenie netradicionalistických názorov na rodové usporiadanie a podobu rodiny poukázali aj ďalší autori (napr. Džambazovič, Sopóci 2019).

Svet práce ma taktiež rodový rozmer. Alebo presnejšie, najmä svet práce má rodový rozmer. Odzrkadľuje sa to v participácii na trhu práce, v jej segmentácii, v nerovnostiach, ktoré ju sprevádzajú i spoluformujú, ale aj vo svete mimo trhu práce, vo sfére neplatennej práce či starostlivosti. Táto kapitola sa zmeriava na to, ako verejnosť reflektuje jeden aspekt pretrvávajúcich rodových nerovností na Slovensku – participáciu žien na trhu práce. Zaujíma nás, či a ako sa menila verejná mienka od 90. rokov dvadsiateho storočia po súčasnosť a či možno identifikovať signifikantné posuny, trendy a (meniacu sa) rolu faktorov, ktoré diferencujú názory verejnosti.

Takýto typ analýzy kladie vysoké nároky na dostupnosť dát a ich porovnateľnosť v čase. Aby bolo možné zistiť, ako sa názory na určitú tému vyvíjali, je nevyhnutné mať k dispozícii výskumy z rôznych období, v ktorých sú kladené rovnaké otázky. Kapitola sa opiera o dva zdroje údajov – *Výskum európskych hodnôt* (European Values Study) a *Medzinárodný program sociálneho výskumu* (International Social Survey Programme), ktoré ako jediné v podmienkach Slovenska umožňujú sledovať názory verejnosti na vybrané témy v dlhšom časovom horizonte.

5.1 NIE JE PRÁCA AKO PRÁCA

Participácia žien na trhu práce je ovplyvnená dominujúcou formou delby práce v spoločnosti. Delba práce zahŕňa nielen diferencované činnosti vykonávané v diferencovaných prostrediach, ale aj distribúciu zodpovednosti, povinností a očakávaní medzi tieto prostredia. Ako bolo už mnohokrát s určitou mierou zjednodušenia napísané, história nás „učila“, že muži dominujú verejnemu priestoru zahŕňajúcemu platené zamestnanie i činnosti v súlade so zodpovednosťou za členov rodiny. Verejný priestor bol miestom reprezentácie, získavania zdrojov,

aktivity smerujúcej k určitému cieľu. Oproti tomu, súkromný priestor domácnosti bol vyhradený pre ženy, pričom činnosti s ním spojené sú považované za samozrejmy (a preto neviditeľný) predpoklad aktivít muža. Práce súvisiace s chodom domácnosti predstavovali reprodukčnú činnosť, ktorej hodnota sa nevyčísľuje, keďže spadá do sféry „neekonomických/intímnych“ vzťahov.

Táto bipolarita v oblasti re-produkcie spoločnosti bola úspešne rozmetaná na kusy feministickými analýzami, ktoré upozornili na to, že prevaha žien v oblasti starostlivosti je dôsledkom patriarchálnych mocenských štruktúr a nie prirodzeným stavom vecí, ako aj na zásadné problémy spojené s interpretáciou starostlivosti ako prirodzenej súčasti ženskej identity alebo ako výrazu lásky matky/partnerky. „Neviditeľná“ činnosť v oblasti reprodukcie sa tak stala viditeľnou súčasťou uvažovania o svete produkcie.

Tvrdenie, že participácia žien na trhu práce je ovplyvnená dominujúcou formou delby práce v spoločnosti, sa dá v modifikovanej podobe vzťahovať aj na oblasť verejnej mienky. To, ako názory na zamestnanosť žien prevažujú, odráža predstavy ľudí ohľadne žiaducej podoby delby práce v rôznych inštitucionálnych kontextoch. Za názormi na zamestnanosť žien možno vidieť mieru prítomnosti netradicionalistických hodnotových orientácií, ako aj špecifické predstavy o tom, čo je to starostlivosť a ako ju v rámci domácnosti zabezpečovať.

V tomto smere je nápomocná analýza Carol Thomas (1993), ktorá kriticky nahliadla na pojem starostlivosti v sociologickom uvažovaní. A hoci svoju analýzu vzťahovala k sociologickým teóriám⁶², má využitie aj pre konceptualizáciu predstáv o starostlivosti vo verejnej mienke. Thomas identifikovala sedem dimenzií starostlivosti, ktoré majú podľa nej spoločné koncepty starostlivosti (tabuľka 12). Starostlivosť sa tu chápe ako interpersonálny vzťah, ktorý môže byť založený na rôznych

---

⁶² Thomas argumentovala, že význam starostlivosti sa v sociológii zvyčajne chápal ako daný, neproblematizoval sa, neskúmali sa jeho potenciálne obsahy. Navyše, tento pojem sa často používal totalizujúcim spôsobom – ako keby reprezentoval, resp. pokrýval všetky druhy aktivít, hoci v skutočnosti ide len o parciálne reprezentácie alebo segmenty (Thomas 1993: 649). Jedným z rizík fragmentárnych prístupov k starostlivosti, ktoré majú univerzálne nároky, je, že môžu zastierať dôležité skutočnosti, napríklad existujúcu delbu práce, a tým bránia aj ich porozumeniu (1993: 650).

väzbách (ako príbuzenstvo, priateľstvo, ekonomický kontrakt), pričom autorka dáva do pozornosti skutočnosť, že rôzne koncepty starostlivosti pracujú (implicitne alebo explicitne) s rôznymi sociálnymi identitami účastníkov tohto vzťahu. Autorka tiež ukazuje, že konceptualizácie môžu vychádzať z rôzneho chápania povahy starostlivosti (ako výrazu emócií alebo práce) a jej sociálneho ukotvenia (v domácnosti či vo verejnej sfére), inštitucionálneho rámca, v ktorom sa starostlivosť poskytuje (v zmysle fyzického ukotvenia starostlivosti) či z odlišného chápania ekonomického charakteru vzťahu (ako platenej, resp. neplatenej práce). Pri každej z dimenzií možno identifikovať viacero variantov. Napríklad, pri sociálnej identite poskytovateľky alebo poskytovateľa starostlivosti to môžu byť charakteristiky vzťahujúce sa k nadobúdaným a očakávaným rolám v rodine (matka/otec, manžel/manželka, dcéra/syn) alebo k rolám pracovným (opatrovateľka alebo opatrovateľ). Rovnako to platí aj pre sociálnu identitu príjemcu alebo príjemkyne starostlivosti (dieťa, dospelý, staršia osoba) a aj pre ďalšie dimenzie.

Tabuľka 12 ukazuje konkrétne príklady naplnenia všetkých siedmich dimenzií v dvoch špecifických príkladoch – v rámci užšieho a širšieho konceptu starostlivosti. Užší koncept starostlivosti vychádza z rodovo špecifickej delby práce, ktorá predpokladá jasnú demarkačnú líniu medzi verejným a súkromným. Interpersonálny vzťah sa tu zakladá výlučne na rodinnej väzbe, starostlivosť je lokalizovaná v domácnosti (v bydlisku) a má charakter neplatenej práce. Naopak, širší koncept starostlivosti predpokladá väčšiu vnútornú heterogenitu pri jednotlivých dimenziách, čo v podstate znamená, že starostlivosť je koncipovaná univerzálnejšie.

Opäť pripomeňme, že túto klasifikáciu autorka postavila na kritickom čítaní sociologických výskumov, ktoré boli dostupné v čase jej vydania (štúdia vyšla v prvej polovici 90. rokov). V súčasnosti už teda môže pôsobiť akosi zastaralo a samozrejme. Z hľadiska tejto kapitoly však má význam preto, lebo pomáha rozlíšiť dve krajné polohy predstáv o starostlivosti, s ktorými ľudia narábajú a ktoré formujú aj predstavy o participácii žien na trhu práce.

Názory na participáciu žien na trhu práce sú príkladom názorov na rodové roly. Názory na rodové roly majú multi-dimenzionálnu povahu (Constantin, Voicu 2015), pretože sa týkajú jednak spoločenského

Tabuľka 12: Dva spôsoby konceptualizácie starostlivosti

	Užší koncept starostlivosti	Širší koncept starostlivosti
Sociálna identita poskytovateľa alebo poskytovateľky starostlivosti	Žena	Žena alebo muž
Sociálna identita príjemcu alebo príjemkyne starostlivosti	Závislá osoba	Závislá osoba
Interpersonálny vzťah	Rodinná väzba	Rodinná väzba, susedstvo, priateľstvo, zmluva
Povaha starostlivosti	Emocionálna starostlivosť	Práca a emocionálna starostlivosť
Sociálna doména	Domácnosť	Verejný alebo súkromný priestor Trh alebo domácnosť
Ekonomický charakter vzťahu	Neplatená práca	Neplatená alebo platená práca
Inštitucionálny rámec	Bydlisko	Rôzne

Zdroj: Thomas (1993)

kontextu, v ktorom sa rodové roly stávajú viditeľné (názory na rodové roly vo verejnej verzus súkromnej sfére), a jednak rovnováhy rodových rolí (názory na povahu rodových nerovností, ich prípadnú komplementárnosť, špecializáciu, alebo na vzťahy nadradenosti a podriadenosti). Každú z týchto dimenzií ešte možno ďalej operacionalizovať. Tak napríklad Jelen (1988, citované podľa Constantin, Voicu 2015) rozlišuje medzi tým, či je v názoroch obsiahnutá idea podriadenosti a komplementárnosti/špecializácie, čo vedie k rozlíšeniu troch typov názorov: tradicionalistických (prítomný je moment podriadenosti a odlišnosti), názorov založených na presvedčení o špecializácii (muži a ženy sú si rovní, ale sú socializovaní k iným úlohám) a názorov odmietajúcich tak podriadenosť ako i špecializáciu rol. Táto klasifikácia sa potom dá kombinovať aj s dimenziou „súkromná – verejná sféra“, prípadne s ďalšími perspektívami.

Názory verejnosti na zamestnanie žien sú formované v kontexte rastúceho napätia medzi nárokmi kladenými na pracovný a osobný život (Beck, Beck-Gernsheim 1995), ktoré je sýtené dvoma kategóriami procesov (Chaloupková 2013: 7). Po prvé, ide o výsledok zmien v pracovných podmienkach, rastúceho tlaku na flexibilitu, produktivitu, osobnostný rozvoj, ako aj rozšírenie atypických foriem práce. Po druhé, rastúce napätie medzi nárokmi sveta práce a rodiny vyplýva zo zvyšujúcej sa zamestnanosti žien a matiek. Uvedené procesy sú rámcované širšími pohybmi, ktoré sa týkajú rodinného a reprodukčného správania (Džambazovič 2015). Dochádza k deštandardizácii životných dráh, k pluralizácii rodinného a partnerského života, čo sa napríklad prejavuje aj v zvyšovaní zastúpenia jednorodičovských domácností v populácii, ktorých zraniteľnosť robí z napätia medzi prácou a rodinou vec holej existencie.

Analýza vývoja verejnej mienky ohľadne participácie žien na trhu práce by všetky uvedené skutočnosti mala zohľadňovať. Otázkou, na ktorú sa pokúsime dať odpoveď na nasledujúcich stranách je, či sa verejná mienka skutočne menila a akým spôsobom.

5.2 POUŽITÉ DÁTA

Ak chceme poznať vývoj názorov verejnosti na platenú prácu žien, musíme v prvom kroku nájsť také výskumy a v rámci nich také otázky a indikátory, ktoré sa týkajú danej témy. Nejde o ľahkú a samozrejmu úlohu, pretože len niektoré výskumy, ktoré sa danej téme venovali, boli opakované niekoľkokrát za sebou, a vytvorili tak potrebné vlny zisťovaní, ktoré je možné využiť pre analýzu dlhodobých trendov.

Hlavným zdrojom údajov budú dva opakujúce sa výskumy. *Výskum európskych hodnôt* (EVS) je medzinárodný výskumný program, na ktorom participuje niekoľko desiatok krajín. Zameriava sa na hodnotové orientácie, preferencie, postoje, názory v oblastiach ako je rodina, práca, náboženstvo, politika, či spoločnosť.⁶³ Na Slovensku bol realizovaný v štyroch vlnách: v rokoch 1991, 1999, 2008 a 2017. Mikroúdaje z týchto výskumov boli získané zo Slovenského archívu sociálnych dát

---

⁶³ Viac informácií o EVS možno nájsť na stránke <https://europeanvaluesstudy.eu>.

(EVS 1991-2008) a z medzinárodného archívu dát GESIS (EVS 2017).⁶⁴ Súčasťou EVS sú otázky o rodine a práci, o úlohe mužov a žien, ktoré budú využité v tejto analýze.

Druhým dôležitým zdrojom údajov je *Medzinárodný program sociálneho výskumu* (ISSP).⁶⁵ Ide o výskumný program, ktorý má globálnejšie pokrytie ako EVS, a ktorý je aj variabilnejší z hľadiska pokrývaných tém. ISSP je realizovaný v pravidelných intervaloch, pričom zakaždým je venovaný inej téme. Tematické moduly sa zameriavajú na úlohu vlády, sociálne nerovnosti, rodinu a rodovú deľbu rol, pracovné orientácie, zdravie, sociálne siete, či životné prostredie. Niektoré tematické bloky sa opakujú naprieč tematickým modulmi. Platí to aj pre skúmanie názorov verejnosti na rolu mužov a žien a zamestnanie žien, ktoré sú súčasťou viacerých – tematicky rôznorodých – modulov. Program ISSP bol na Slovensku realizovaný prvýkrát v roku 1995 a odvtedy prebehlo ďalších 13 vln. Pre účely tejto výskumnej správy sú ideálnym zdrojom údajov moduly „Rod a rodové roly“, ktoré obsahujú veľa otázok o rôznych aspektoch zosúladovania pracovného a rodinného života. Avšak tento modul bol naposledy realizovaný v roku 2012 a jeho ďalšia vlna sa chystá až v roku 2022. Z tohto dôvodu sme vybrali otázky/indikátory zo všetkých vln programu ISSP, s tým, že ide o otázky, ktoré sa vzťahujú k danej oblasti a ktoré sa opakujú.

V prípade zisťovania ISSP sme identifikovali niekoľko otázok, ktoré boli opakovane použité vo viacerých vlnách zisťovania. Týkajú sa názorov na deľbu rol medzi mužmi a ženami a na pracovnú participáciu žien. Taktiež majú podobu výrokov, s ktorými mali respondenti vyjadriť mieru súhlasu alebo nesúhlasu⁶⁶:

- „*Rodinný život je ukrátený, ak je matka zamestnaná na plný pracovný úväzok.*“
- „*Do príjmu domácnosti by mali prispievať obaja – muž i žena.*“
- „*V časoch vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať v domácnosti.*“

---

⁶⁴ Dátové archívy sú dostupné na: <http://sasd.sav.sk/sk> a <https://www.gesis.org/home>.

⁶⁵ <http://www.issp.org>

⁶⁶ Respondenti mohli svoj súhlas alebo nesúhlas vyjadriť nasledovne: úplne súhlasím, skôr súhlasím ako nesúhlasím, rovnako súhlasím ako nesúhlasím, skôr nesúhlasím ako súhlasím, vôbec nesúhlasím.

Výskum EVS obsahuje otázky ohľadne názorov na pracovnú participáciu žien, ktoré boli použité opakovane a v ktorých mali respondenti vyjadriť mieru súhlasu alebo nesúhlasu s výrokmí⁶⁷:

- „Keď matka chodí do práce, deti trpia.“
- „Pracujúca matka môže vytvoriť rovnako vrúcny vzťah a istotu pre svoje deti ako matka, ktorá nie je zamestnaná.“
- „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti“.
- „Mať zamestnanie je pre ženu najlepší spôsob, ako byť nezávislou.“

Nasledujúce dve tabuľky poskytujú prehľad, ako často a v ktorých rokoch boli vyššie uvedené otázky položené, ukazujúc časový rad, v rámci ktorého bude vývoj verejnej mienky analyzovaný. Deskripcia odpovedí podľa základných socio-demografických triedení je uvedená v tabuľkách v prílohe.

Tabuľka 13: Frekvencia použitia otázok vo vlnách výskumu EVS

	EVS 1991	EVS 1999	EVS 2008	EVS 2017
Keď matka chodí do práce, dieťa trpí	✓	✓	✓	✓
Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti	✓	✓	✓	✓
Pracujúca matka môže vytvoriť rovnako vrúcny vzťah a istotu pre svoje deti ako matka, ktorá nie je zamestnaná	✓	✓	✓	
Mať zamestnanie je pre ženu najlepší spôsob, ako byť nezávislou	✓	✓	✓	

⁶⁷ Respondenti mohli svoj súhlas alebo nesúhlas vyjadriť nasledovne: úplne súhlasím, skôr súhlasím, skôr nesúhlasím, vôbec nesúhlasím.

Tabuľka 14: Frekvencia použitia otázok vo vlnách výskumu ISSP

	ISSP 1998	ISSP 2002	ISSP 2012	ISSP 2016	ISSP 2018
Rodinný život je ukrátený, ak je matka zamestnaná na plný pracovný úväzok	✓	✓	✓	✓	✓
Do príjmu domácnosti by mali prispievať obaja – muž i žena		✓	✓	✓	✓
V časoch vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať v domácnosti			✓	✓	✓

5.3 VÝVOJ NÁZOROV VEREJNOSTI NA PARTICIPÁCIU ŽIEN NA TRHU PRÁCE (ANALÝZA ÚDAJOV EVS)

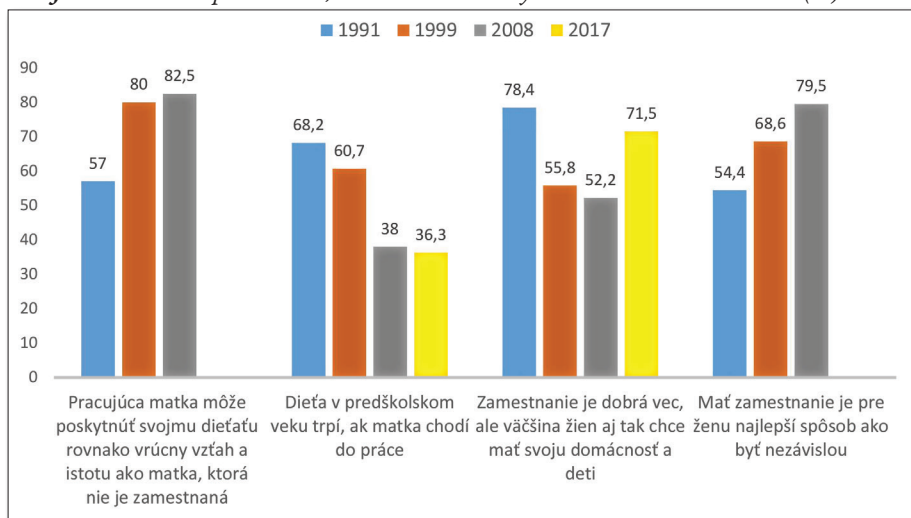
DESKRIPCIA ZÁKLADNÝCH VZORCOV A TRENDOV

V rokoch 1991 až 2017 boli vo výskume EVS respondentom položené otázky, v rámci ktorých mali vyjadriť mieru súhlasu alebo nesúhlasu s výroky o pracujúcich matkách a zamestnaní žien⁶⁸. To, ako sa vyvíjal podiel respondentov, ktorí s danými výroky súhlasili, ukazuje graf 11. Zmenu spoločenskej klímy charakterizujú nasledujúce trendy:

- V dlhodobom horizonte sa zásadným spôsobom znížila miera negatívneho vnímania pracujúcich matiek malých detí v predškolskom veku.
- Zároveň vedľa seba koexistujú dva – na prvý pohľad protikladné – procesy: posilnilo sa zastúpenie názoru, že prioritou žien je mať vlastnú domácnosť a deti, a ruka v ruke s tým sa významne zvýšila podpora pre názor, že zamestnanie žien je pre nich najlepší spôsob ako dosiahnuť nezávislosť.

⁶⁸ Bez možnosti zaujať takzvanú stredovú, neutrálnu pozíciu („ani súhlasím, ani nesúhlasím“).

Graf 11: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokmí o zamestnaní žien (%)

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008, 2017

Poznámka: Súhlasné odpovede zahŕňajú odpovede „skôr súhlasím“ a „úplne súhlasím“. Podiel súhlasných odpovedí je vypočítaný z celkového počtu respondentov, vrátane tých, ktorí na danú otázku neodpovedali.

Skutočnosť, že väčšina obyvateľov súhlasí, že prioritou žien je mať vlastnú domácnosť a deti, a zároveň súhlasí aj s tým, že zamestnanie je pre ženy zdrojom nezávislosti, neznamená zásadný rozpor. Súhlas s výrokom „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať vlastnú domácnosť a deti“ neznamená odmietnutie participácie žien na trhu práce, ale súhlas s tým, že ich preferencie sa vzťahujú k sfére mimo neho. Potvrďuje to napokon aj fakt, že väčšina ľudí súhlasiacich s daným výrokom zároveň vyjadrila súhlas s tým, že zamestnanie ženy je spôsob, ako dosiahnuť nezávislosť.

Medzi uvedenými dvoma premennými však neexistuje silnejšia korelácia. Tú nájdeme skôr medzi názormi na to, či ženy preferujú domácnosť a deti a tiež, či pracovné zapojenie matiek malých detí ma negatívne konzekvencie. Znamená to, že je pravdepodobné, že ľudia, ktorí súhlasia s jedným názorom, budú súhlasiť aj s druhým názorom (respektíve, keď nebudú súhlasiť s jedným názorom, tak nebudú súhlasiť ani s druhým).

Pozrime sa na rozloženie odpovedí na dané výroky podrobnejšie. To, že spoločenská klíma sa stáva ústretovejšou voči pracujúcim matkám,

ukazuje vývoj názorov na dve tvrdenia. Medzi rokmi 1991 a 2017 sa výrazne znížil podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokom „Keď matka chodí do práce, dieťa trpí“. Kým v roku 1991 s výrokom súhlasilo 61 % respondentov, v roku 2017 to bolo 36 %. Verejná mienka sa tak v priebehu necelých troch dekád otočila a prevažuje v nej nesúhlas⁶⁹ s negatívnym vnímaním zamestnania matky a jeho dôsledkov pre deti. Potvrďuje to aj narastajúci podiel respondentov, ktorí súhlasili s tým, že aj pracujúca matka môže poskytnúť dieťaťu v predškolskom veku vrúcny vzťah a istotu. Za necelé dve dekády (výrok nebol použitý v roku 2017) sa zastúpenie tohto názoru v spoločnosti zvýšilo o 25 percentuálnych bodov.

V dlhodobom horizonte sa posilňoval príklon verejnosti k nazeraniu na zamestnanie žien ako na zdroj nezávislosti. V priebehu sedemnástich rokov (výrok nebol použitý v roku 2017) sa podiel respondentov, ktorí vnímajú zamestnanie žien ako najlepší spôsob, ako byť nezávislou, zvýšil približne o dvadsaťpäť percentuálnych bodov. V roku 2008 tento názor zdieľalo 80 % opýtaných.

V prípade výroku „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti“ má vývoj miery súhlasu tvar písmena U. Na začiatku deväťdesiatych rokov takto vnímali preferencie žien viac než tri štvrtiny respondentov. Počas nasledujúcich sedemnástich rokov sa táto miera súhlasu znižovala a v roku 2008 s ním vyjadrilo súhlas 52 % opýtaných.⁷⁰ Rok 2017 ale priniesol zvrät v tomto trende a verejná mienka sa vrátila približne tam, kde bola na začiatku deväťdesiatych rokov. A nejde o hocijakú zmenu. Podpora pre tento argument sa medzi rokmi 2008 a 2017 zvýšila o takmer tridsať percentuálnych bodov. V spoločnosti tak došlo k zvýšeniu zastúpenia názorov, ktoré neodmietajú zamestnanie žien, ale väčší dôraz kladú na uplatnenie v domácnosti a pri starostlivosti o deti.

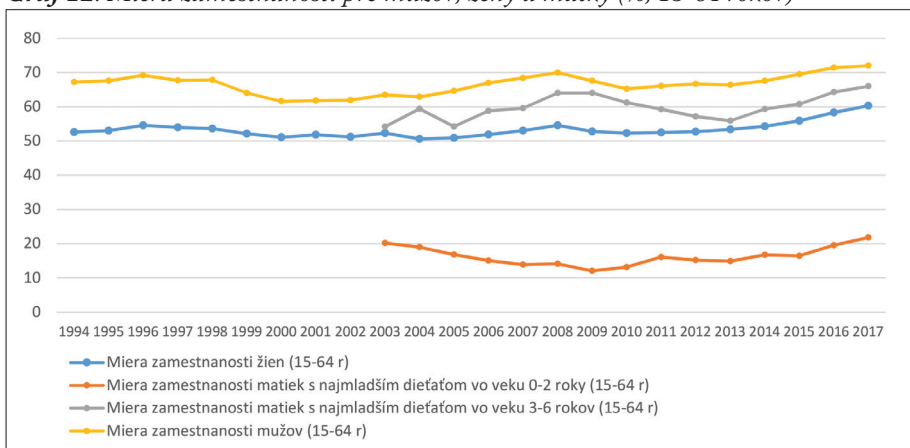
⁶⁹ V roku 1991 s výrokom nesúhlasilo 27 % respondentov a 5 % neodpovedalo. V roku 1999 vyjadrilo nesúhlas 35 % respondentov a 4 % neodpovedali. V roku 2008 bol podiel nesúhlasných odpovedí 55 % a podiel neodpovedí 7 %. V roku 2017 predstavoval podiel nesúhlasných odpovedí 62 %, podiel neodpovedí 1,7 %.

⁷⁰ Tu treba poznamenať, že podiel nesúhlasných a súhlasných odpovedí nebol v takej rovnováhe, ako by sa mohlo z uvedeného údajja zdať. V roku 2008 bolo 8 % respondentov, ktorí sa k danému výroku nevyjadrili, takže podiel nesúhlasných odpovedí predstavoval 40 %. Podobne to platí aj pre rok 1999, kde podiel neodpovedí predstavoval taktiež 8 % a podiel nesúhlasných odpovedí približne 36 %.

Celkovo vidno vo vývoji názorov jednak kontinuitu – či už ide o kontinuálne posilňovanie ústretovosti verejnej mienky voči pracujúcim matkám, alebo voči zamestnaniu žien vo všeobecnosti – a jednak zlom, ktorý sa týka opätovného nárastu presvedčenia o tom, že preferencie žien sa vzťahujú k oblasti domácnosti a starostlivosti. Tieto trendy sa zdajú byť viac-menej nezávislé od vývoja na trhu práce a vo verejných politikách, ktorý ich mohol ovplyvniť. Dokumentovať to možno na troch indikátoroch – na vývoji miery zamestnanosti matiek, vývoji miery zaškolenosti detí v predškolských zariadeniach a podielu detí v predškolskom veku, o ktoré sa starajú výlučne rodičia.

Miera zamestnanosti matiek je objektívnym indikátorom prítomnosti matiek na trhu práce a teda poskytuje obraz o skutočnosti, ktorú nejakým spôsobom reflektujú aj respondenti v ich reakciách na výroky použité vo výskumoch. Poskytuje informáciu, či v určitom období bolo na trhu práce „veľa“ alebo „málo“ matiek, a ako sa toto zastúpenie vyvíjalo v čase (rovnako to platí aj pre mieru zamestnanosti žien). Ako ukazuje graf 12, vo vývoji miery zamestnanosti matiek malých detí sa nevyskytli radikálne zlomy, hoci miera zamestnanosti matiek, ktorých najmladšie dieťa má 3 až 6 rokov, vykazuje fázy výraznejšieho rastu i poklesu. Vývoj miery zamestnanosti žien je takisto bez významných ruptúr, s rastúcim gradientom počas posledných šiestich rokov sledovaného obdobia.

Graf 12: Miera zamestnanosti pre mužov, ženy a matky (% , 15-64 rokov)

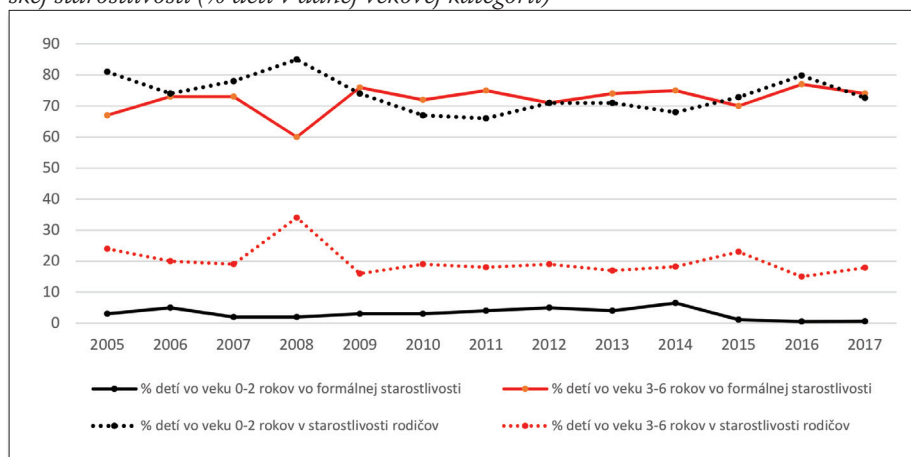

Zdroj: Eurostat, OECD Family Database, Štatistický úrad SR

To, že matky malých detí stále zostávajú do veľkej miery mimo trhu práce, potvrdzuje aj vývoj miery zaškolenosti detí mladších ako 3 roky a podielu detí v danom veku, o ktoré sa starajú výlučne rodičia (graf 13). Starostlivosť o tieto deti je stále doménou rodičov, respektíve matiek, ako ukazujú čísla o poberateľoch rodičovského príspevku. Využívanie formálnej starostlivosti je v tomto prípade jedno z najnižších spomedzi všetkých krajín EÚ. Popri sociálno-kultúrnych predpokladoch sa pod to podpisuje silná inštitucionálna tradícia rodičovského príspevku, ktorý je štandardne poskytovaný do veku troch rokov dieťaťa, a nedostatok cenovo dostupných formálnych služieb starostlivosti (v tomto segmente pôsobia najmä súkromní poskytovatelia). Situácia starších detí v predškolskom veku je odlišná, čo je opäť dané kombináciou rodinnno-politických opatrení (koniec poskytovania rodičovského príspevku) a väčšej dostupnosti zariadení, ktoré sú pre túto vekovú skupinu už súčasťou školskej siete.

Berúc do úvahy uvedené trendy, nevidno dôvod, že by rastúca prítomnosť matiek na trhu práce mohla nejako zásadne ovplyvňovať zmenu spoločenskej klímy voči pracujúcim matkám, ako aj zmenu názorov na preferencie žien vo vzťahu k domácnosti a starostlivosti o deti. Zároveň ale potom platí aj opak, že zásadné posuny v spoločenskej klíme sa zatiaľ neprejavili v účasti matiek malých detí na trhu práce.

Graf 13: Miera využívania služieb predškolskej starostlivosti/vzdelávania a rodičovskej starostlivosti (% detí v danej vekovej kategórii)

Zdroj: Eurostat, OECD Family Database, Štatistický úrad SR

**FAKTORY OVPLYVŇUJÚCE NÁZORY
NA PRACOVNÚ PARTICIPÁCIU ŽIEN**

Doteraz uvádzané údaje ponúkajú všeobecný obraz. Možno však predpokladať, že názory verejnosti budú diferencované, a to na základe viacerých skutočností. Hoci výskum EVS neponúka veľa relevantných sociálno-demografických premenných, ktoré by mohli byť využité pre detailnejší popis, k dispozícii sú informácie o charakteristikách, ako sú pohlavie, vek, vzdelanie, počet detí, či veľkosť obce respondenta (viď tabuľky A1-A4 v prílohe).

Argument o negatívnom vplyve zamestnania matky na dieťa majú najvýraznejšiu podporu medzi osobami, ktoré žijú v domácnosti s viacerými deťmi mladšími ako 18 rokov.⁷¹ V roku 2017, keď miera súhlasu s tým, že zamestnanie matky spôsobuje problémy dieťaťu, bola na najnižšej úrovni a predstavovala len 36 %, u osôb z domácností s tromi a viacerými deťmi sa oproti predchádzajúcemu obdobiu zvýšila a dosiahla úroveň 49 %.

Osoby z týchto domácností oveľa častejšie súhlasili aj s výrokom „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti“. Zároveň, miera súhlasu u nich bola najnižšia pri výroku „Mať zamestnanie je pre ženu najlepší spôsob, ako dosiahnuť nezávislosť“ (s výnimkou roku 1991).

Dôležitú úlohu zohráva nielen počet detí, ale aj ich vek. Respondenti s deťmi mladšími než tri roky sú najfrekvencovanejšími zástancami názoru o negatívnych dôsledkoch práce matky. V roku 2017 s tým súhlasilo 44 %. Pre porovnanie, medzi respondentmi s deťmi vo veku 3-6 rokov bol súhlas menej častý (39 %), rovnako ako medzi respondentmi s deťmi vo veku 7-14 rokov (37 %).

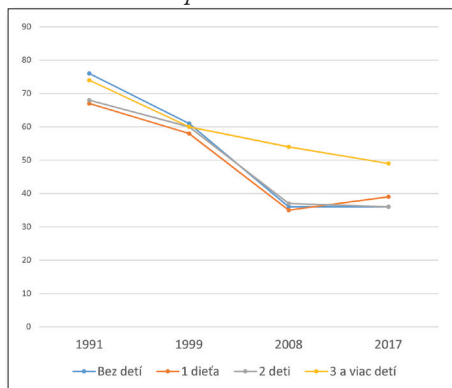
Rozdiely nájdeme aj medzi mužmi a ženami, pričom celkovo sa zdá, že prvé dve dekády nového milénia sa niesli v znižovaní týchto rozdielov (graf 18). Súhlas s tým, že aj pracujúca matka dokáže dieťaťu poskytnúť vrúcny vzťah a istotu, vyjadrovali výrazne častejšie ženy, a to v 90. ro-

---

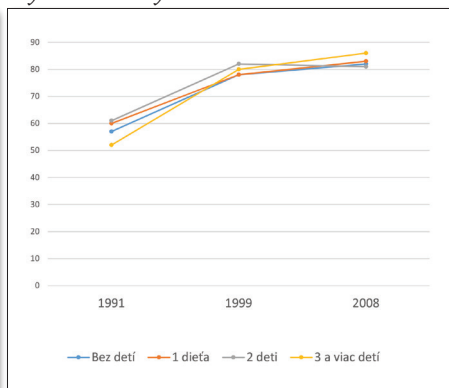
⁷¹ Avšak, v roku 1991 – úplne na začiatku post-socialistického obdobia – to boli bezdetní respondenti, ktorí vyjadrovali starosť o negatívne konzekvencie, ktoré pre dieťa prináša zamestnanie matky. Neskôr sa miera súhlasu v tejto kategórii v porovnaní s ostatnými respondentmi oslabil.

Grafy 14 – 17: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokmí, podľa počtu detí (%)

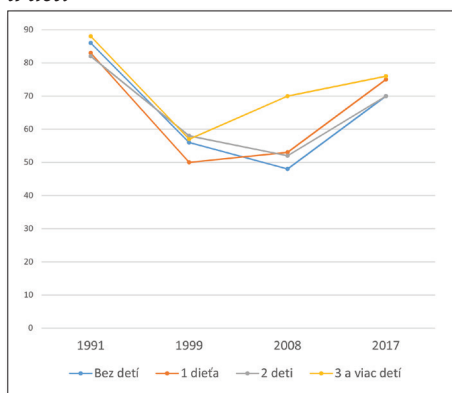
Graf 14: Ak matka pracuje, dieťa v predškolskom veku trpí

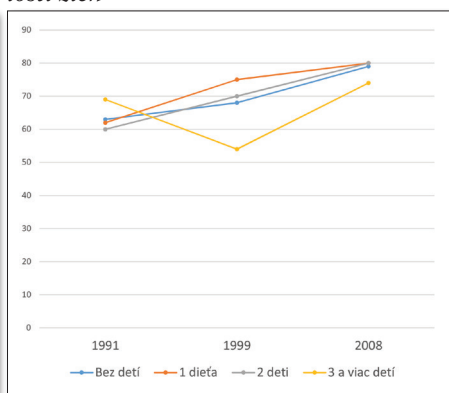
Graf 15: Aj pracujúca matka dokáže poskytnúť vrúcny vzťah dieťaťu

Graf 16: Väčšina žien chce domácnosť a deti

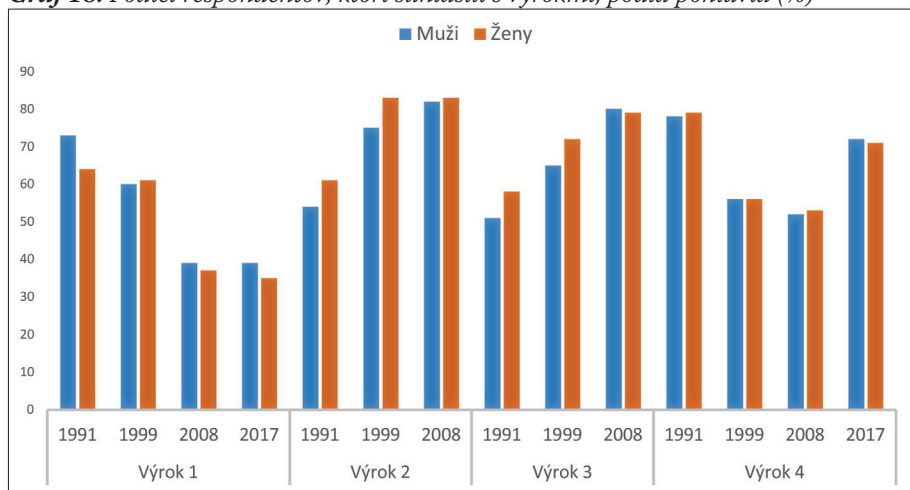
Graf 17: Zamestnanie – zdroj nezávislosti žien

koch dvadsiateho storočia. V roku 2008 rozdiely medzi mužmi a ženami zmizli. Podobne to platí aj pre súhlas s výrokom „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti“.

Na druhú stranu, muži zase častejšie súhlasili s tým, že práca matky malého dieťaťa má negatívne konzekvencie. Rozdiel v odpovediach bol najvýraznejší na začiatku 90. rokov, keď predstavoval deväť percentuálnych bodov a v menšej miere pretrval aj do súčasnosti.

Graf 18: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokmí, podľa pohlavia (%)

Výrok 1: Keď matka chodí do práce, dieťa trpí.

Výrok 2: Aj pracujúca matka dokáže poskytnúť dieťaťu vrúcny vzťah.

Výrok 3: Väčšina žien chce domácnosť a deti.

Výrok 4: Zamestnanie – najlepší spôsob dosiahnutia nezávislosti

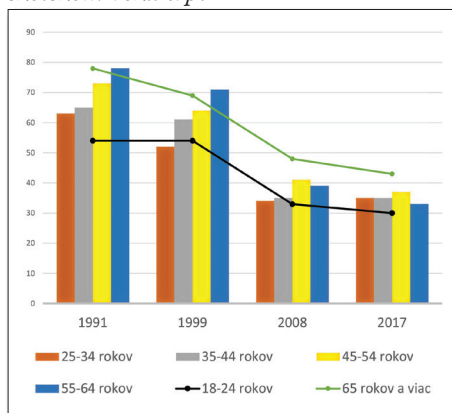
Dôležitú úlohu v diferenciacii názorov zohráva aj vek (grafy 19 až 22). Keďže viac pozornosti mu budeme venovať v jednej z nasledujúcich častí, tu uvedieme len niektoré zistenia. Z hľadiska veku boli dištinktívnou kategóriou staršie osoby. Boli to respondenti vo veku 65 rokov a viac, ktorí sa najčastejšie stotožňovali s tým, že práca matky malého dieťaťa má na neho negatívny vplyv, a to počas celého skúmaného obdobia. Podobne to platí aj pre súhlas s výrokom, že väčšina žien chce domácnosť a deti. Aj tu bola miera súhlasu najvyššia u najstarších osôb.

Naopak, argument, že pracujúca matka si môže vybudovať kvalitný vzťah s malým dieťaťom, rezonoval v tejto vekovej skupine najmenej. Podiel respondentov, ktorí s tým súhlasili, bol vo všetkých troch obdobiach výrazne nižší než v mladších vekových kategóriách. Osoby staršie ako 65 rokov patrili k najviac zdržanlivým aj v prípade vnímania zamestnanosti žien ako zdroja ich nezávislosti. Ich súhlas bol síce menej frekventovaný než v iných vekových skupinách, avšak od konca deväťdesiatych rokov sa väčšina tejto kategórie stotožňovala s tým, že zamestnanie je pre ženu najlepší spôsob, ako dosiahnuť nezávislosť. V roku 2008 tento podiel dokonca predstavoval 72 % všetkých osôb danej vekovej kategórie.

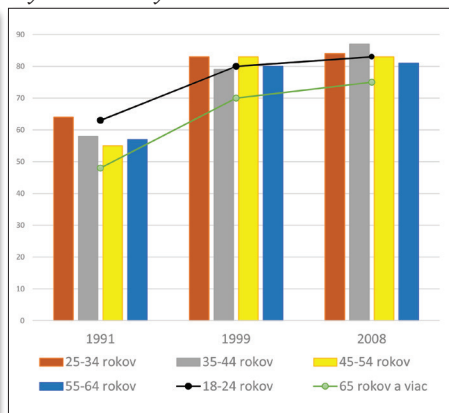
Výraznú diferenciaciu názorov na participáciu žien na trhu práce možno sledovať aj podľa úrovne vzdelania. Medzi respondentmi s vyšším vzdelaním je miera súhlasu s negatívnymi dôsledkami práce matky a dominantnou orientáciou žien na oblasť domácnosti a starostlivosti o deti výrazne nižšia. A naopak, v porovnaní s respondentmi s nižším vzdelaním, tu má silnejšiu podporu názor, že pracujúca matka môže mať kvalitný vzťah s dieťaťom a že zamestnanie je najlepší spôsob, ako získať nezávislosť (tabuľky A1-A4 v prílohe).

Grafy 19 – 22: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokmi, podľa veku (%)

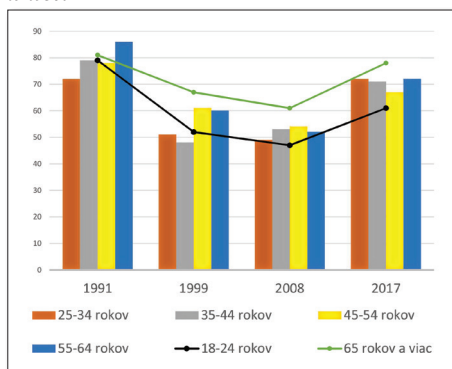
Graf 19: Ak matka pracuje, dieťa v predškolskom veku trpí

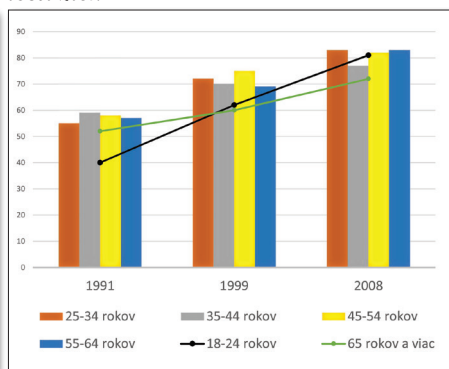
Graf 20: Aj pracujúca matka dokáže poskytnúť vrúcny vzťah dieťaťu

Graf 21: Väčšina žien chce domácnosť a deti

Graf 22: Zamestnanie – zdroj nezávislosti žien

**ODHAD VPLYVU SOCIÁLNO-DEMOGRAFICKÝCH CHARAKTERISTÍK
NA NÁZORY NA PRACUJÚCE MATKY A ZAMESTNANOSŤ ŽIEN**

Deskriptívne štatistiky poskytujú užitočné informácie o faktoroch diferencujúcich názory verejnosti na otázky spojené so zamestnaním žien, ale neumožňujú kvantifikovať ich vplyv. Za týmto účelom bola použitá regresná analýza, konkrétne binárna logistická regresia (ktorú sme použili aj v kapitole o pracujúcej chudobe).

Pre jednoduchšiu orientáciu prezentujeme výsledky len za začiatok a koniec sledovaného obdobia pri každom výroku. Na nich možno ilustrovať, či a ako sa zmenila dôležitosť jednotlivých faktorov. Prezentované výsledky majú ilustračnú povahu, pretože samotné modely, tak ako sú prezentované, majú nižšiu celkovú vypovedaciu schopnosť⁷² (čo je spôsobené aj obmedzeným počtom premenných zaradených do analýzy). Slúžia teda na exploračné účely – na dokreslenie predstavy o vplyve vybraných faktorov na názory ohľadne zamestnania žien.

Výsledky regresnej analýzy sú zhrnuté v tabuľke 15 a 16. Kvôli prehľadnosti tabuľky neobsahujú všetky štandardné ukazovatele, ktoré reportujeme vo výstupoch logistickej regresie v iných kapitolách. Tabuľka 15 popisuje determinanty názorov na pracujúce matky, tabuľka 16 zase determinanty názorov na zamestnanie žien vo všeobecnosti. Regresná analýza potvrdila vplyv pohlavia respondentov, ich vzdelania, ekonomickej aktivity a veku na názory na výroky týkajúce sa pracovnej participácie žien. Samozrejme, prítomnosť a sila efektu sa líši medzi rôznymi modelmi a rokmi.⁷³

Súhlas s výrokom „Keď matka pracuje, dieťa trpí“ (tabuľka 15) bol v roku 1991 determinovaný predovšetkým stupňom dosiahnutého vzdelania a pohlavím. Šance osôb so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním, že budú s výrokom súhlasiť, boli výrazne nižšie v porovnaní so šancami osôb so základnou školou. Šance mužov zhodnotiť tento výrok pozitívne boli takmer dvojnásobne vyššie než u žien (1,8). Popri týchto faktoroch sa ako signifikantný ukázal aj efekt jednej

---

⁷² Hodnoty Nagelkeho R^2 sa pohybujú v intervale od 0,09 do 0,15.

⁷³ Efekty sú kvantifikované pri kontrole vplyvu ostatných faktorov zaradených do modelov.

z foriem ekonomického statusu: ekonomicky neaktívne osoby mali v porovnaní s pracujúcimi niekoľkonásobne vyššie šance (2,48), že sa s výrokom o negatívnom vplyve práce matiek stotožnia. Treba dodať, že do tejto kategórie patria najmä osoby v domácnosti, študenti a iné neaktívne osoby (dôchodcovia boli skúmaní ako samostatná kategória). Výsledky regresnej analýzy potvrdzujú, že – pri kontrole vplyvu všetkých premenných v modeli – vyššia pravdepodobnosť súhlasu je spojená s vyšším vekom.

Pre porovnanie, v roku 2017 nájdeme pri danom výroku podstatne viac štatisticky významných efektov. Za analyticky najdôležitejší možno považovať efekt veku. Najmladšia veková kategória (18-24 rokov) je v názore na to, či dieťa pracujúcej matky trpí, v špecifickej pozícii: všetky staršie vekové kategórie vykazujú výrazne vyššie šance súhlasu než najmladší respondenti. V roku 2017 sa potvrdilo zistenie z roku 1991, že ľudia s vyšším vzdelaním vykazujú nižšiu pravdepodobnosť súhlasu než ľudia s nižším vzdelaním.

Na súhlas s výrokom „Pracujúca matka dokáže poskytnúť rovnako vrúcny vzťah a istotu dieťaťu ako matka, ktorí nie je zamestnaná“ vplývali najmä skutočnosti, či išlo o muža alebo ženu, ďalej ekonomický status a dosiahnuté vzdelanie. V oboch sledovaných obdobiach (vzdialených od seba sedemnášť rokov) boli šance mužov súhlasiť s daným výrokom signifikantne nižšie než šance žien. Výrazne vyššie šance súhlasu bolo možné nájsť u vysokoškolsky vzdelaných osôb – v porovnaní s osobami so základným vzdelaním. Ak porovnáваме pracujúcich a ostatných respondentov, tak dôchodcovia a inak ekonomicky neaktívne osoby vykazovali signifikantne nižšie šance súhlasu.

Pri výroku „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti“ nájdeme trochu iný obraz. V roku 2017 zohrávali kľúčovú úlohu dva faktory: vek a vzdelanie. Vyšší vek a nižšie vzdelanie sú spojené s vyššou šancou vyjadriť súhlas s výrokom. Avšak v roku 1991 sa efekt týchto faktorov ešte nepreukázal. Na dôležitosti získali až v priebehu sledovaného obdobia.

Súhlas s výrokom „Mať zamestnanie je pre ženu najlepší spôsob ako byť nezávislou“ je silno determinovaný vekom a pohlavím. Nižšie šance súhlasu nájdeme u mužov a, možno trochu prekvapivo, medzi osobami vo veku 18-24 rokov.

Tabuľka 15: Pomery šanci z logistických modelov pre závislé premenné „súhlas s výrokom o pracujúcich matkách“

	Závislá premenná = súhlas s výrokom „Keď matka pracuje, dieťa trpí“		Závislá premenná = súhlas s výrokom „Pracujúca matka môže mať kvalitný vzťah s dieťaťom“	
	1991	2017	1991	2008
Pohlavie (ref. kategória = ženy)				
Muži	1,8***	0,8*	0,6**	0,6**
Vek (ref. kategória = 18-24 r)				
25-34 rokov	1,4	1,7*	1,1	1,1
35-44 rokov	1,4	1,7*	0,8	0,8
45-54 rokov	1,9*	1,9*	0,8	0,8
55-64 rokov	1,8	1,6	1,3	1,2
65 rokov a viac	1,7	2,3*	0,9	1,0
Vzdelanie (ref.kategória = ZŠ)				
SŠ bez maturity	0,6*	0,8	1,3	1,2
SŠ s maturitou	0,6*	0,7	1,3	1,3
VŠ	0,4**	0,4***	2,2**	2,3**
Ekonomická aktivita (ref. kategória = pracujúci)				
Nezamestnaní	1,1	0,9	0,8	0,9
Dôchodcovia	1,5	1,1	0,5*	0,5*
Iní ekon. neakt.	2,6**	1,7*	0,6*	0,6*
Počet detí v domácnosti (ref. kategória = bez detí)				
1 dieťa	0,8	1,3	0,9	0,9
2 deti	0,9	1,1	0,9	0,9
3 deti	1,1	1,9*	0,9	0,7
Veľkosť sídla (ref. kat. = do 5 tisíc)				
5-20 tisíc obyv.	1,1	0,9	0,8	0,7
21-100 tisíc obyv.	0,8	0,8	1,1	1,1
Viac ako 100 tisíc obyv.	1,0	0,9	1,1	1,0

Poznámky: 1) Hodnoty označené hviezdíčkou boli získané transformáciou z parametrov logistického modelu, pre ktoré bol Waldov test štatisticky významný. 2) Štandardné chyby a intervaly spoľahlivosti sú k dispozícii na vyžiadanie.

Tabuľka 16: Pomery šanci z logistických modelov pre závislé premenné „súhlas s výrokom o vzťahu žien k trhu práce“

	Závislá premenná = súhlas s výrokom „Každá žena chce domácnosť a deti“		Závislá premenná = súhlas s výrokom „Zamestnanie je pre ženu najlepší spôsob, ako dosiahnuť nezávislosť“	
	1991	2017	1991	2008
Pohlavie (ref. kategória = ženy)				
Muži	1,1	0,8*	0,7*	0,7*
Vek (ref. kategória = 18-24 r)				
25-34 rokov	0,5	2,3**	2,2**	2,2**
35-44 rokov	0,9	2,4**	2,2**	2,2**
45-54 rokov	0,8	2,3*	2,3**	2,3**
55-64 rokov	1,2	2,4**	2,0*	2,0*
65 rokov a viac	1,4	2,3*	1,8*	1,7*
Vzdelanie (ref. kategória = ZŠ)				
SŠ bez maturity	1,5	0,5*	0,8	0,8
SŠ s maturitou	0,7	0,6*	0,7	0,7
VŠ	0,6	0,4**	0,7	0,8
Ekonomická aktivita (ref. kategória = pracujúci)				
Nezamestnaní	0,8	0,8	0,9	0,9
Dôchodcovia	1,5	1,5	1,1	1,2
Iní ekon. neakt.	2,4	1,8*	1,0	0,9
Počet detí v domácnosti (ref. kategória = bez detí)				
1 dieťa	1,0	1,5*	1,0	1,1
2 deti	1,1	1,1	0,9	0,9
3 deti	1,4	1,6	1,0	1,2
Veľkosť sídla (ref. kat. = do 5 tisíc)				
5-20 tisíc obyv.	0,7	0,9	0,8	0,8
21-100 tisíc obyv.	0,9	0,9	1,0	1,1
Viac ako 100 tisíc obyv.	0,5	1,3	0,8	0,8

Poznámky: 1) Hodnoty označené hviezdíčkou boli získané transformáciou z parametrov logistického modelu, pre ktoré bol Waldov test štatisticky významný. 2) štandardné chyby a intervaly spoľahlivosti sú k dispozícii na vyžiadanie.

EFEKT VEKOVÝCH KOHORT

Regresná analýza ukázala, že vek významne diferencuje odpovede respondentov na väčšinu skúmaných otázok.⁷⁴ Pri skúmaní dlhšieho časového obdobia sa však vynára otázka, či pozorovaná variabilita súhlasu s výrokom môže byť pripísaná výlučne veku, alebo či tu možno pozorovať aj vplyv kohorty a vplyv doby, v ktorej boli výskumy realizované. Vek (age), veková kohorta (cohort) a obdobie (period) sú tri koncepty, ktoré je potrebné odlišovať.

Vek vyjadruje životnú fázu človeka, vo výskumoch je individuálnou charakteristikou respondenta. V interpretáciách výskumných dát sa používa (aj) ako proxy indikátor zastávaných sociálnych rolí, životných skúseností či sociálneho postavenia v spoločnosti (Katrňák 2009). *Obdobie* odkazuje k časovému intervalu, v ktorom respondenti žijú a/alebo v ktorom boli zahrnutí do výskumu. Doba zisťovania môže zásadne ovplyvniť názory verejnosti – napríklad vtedy, ak je zisťovanie realizované v časoch hlbokkej ekonomickej krízy, zásadných spoločenských zmien, alebo naopak, v časoch blahobytu a ekonomického rastu. Dôležité je, že efekt obdobia pôsobí na celú spoločnosť, charakterizuje teda nie jednotlivcov, ale spoločnosť ako celok. Tretím konceptom je veková *kohorta*, ktorú tvoria osoby narodené v tom istom roku. Koncept kohorty dáva do pozornosti to, že jedinci z jednej kohorty prechádzajú spoločným vývojom spolu. To znamená, že sú spoločensky i politicky socializovaní rovnakými udalosťami, spoločenskými javmi a zmenami. Rovnaké skúsenosti naprieč dlhším časovým obdobím ich odlišujú od príslušníkov iných vekových kohort, ktorí boli politicky a spoločensky socializovaní odlišnými udalosťami, inými spoločenskými podmienkami (ibid.).⁷⁵

Perspektíva kohorty je dôležitá preto, lebo upozorňuje na skryté procesy v spoločnosti: na formatívnu úlohu spoločných skúseností, špecificky dostupných len v určitých obdobiach a v určitých podobách, ako aj na proces tzv. kohortnej výmeny. Kohortná výmena nastáva prirodzene, s odchádzaním skôr narodených kohort a ich nahradením

---

⁷⁴ Výsledky regresnej analýzy za roky 1999 a 2008, ktoré neboli zobrazené v tabuľke 15 a 16, túto skutočnosť potvrdzujú.

⁷⁵ Napríklad, v britských výskumoch sa zvyknú skúmať rozdiely medzi generáciou, ktorá dospievala v období vlády M. Thatcher a v období vlády T. Blaira.

kohortami mladšími. To zároveň znamená, že dochádza k nahradeniu kohort s určitými životnými skúsenosťami či videním sveta kohortami s odlišnými charakteristikami.

Kohortná analýza v súčasnosti využíva viacero metód, mnohé z nich využívajú modelovanie údajov v kohortných tabuľkách (Yang, Land 2013). Pre účely tejto kapitoly sa obmedzíme na deskripciu kohortných tabuliek a na nej založenú extrapoláciu vzorcov zmeny názorov v dlhodobom horizonte, a to kvôli nízkemu počtu vln dostupných pre analýzu a existujúcej variabilite naprieč sledovanými rokmi. Analýza bude spočívať v dvoch krokoch. Najprv sa pozrieme na súvislosť všetkých troch ukazovateľov – veku, kohorty i obdobia. V druhom kroku sa pozrieme na vývoj názorov vo vybraných kohortách.

Efekt veku, kohort a obdobia bude sledovaný len pri dvoch výrokoch, pre ktoré sú k dispozícii údaje za rok 2017. V tabuľke 17 sú znázornené údaje o podiele súhlasných odpovedí s výrokom o pracujúcich matkách vo vekových kategóriách a kohortách, a to v rôznych obdobiach zberu dát. Tabuľka má nasledujúce charakteristiky:

- Riadky v tabuľke ukazujú, ako sa menila miera súhlasu podľa veku.
- Stĺpce tabuľky ukazujú zmeny v troch rôznych obdobiach. Dôležité je pripomenúť, že členstvo vo vekových skupinách sa v čase mení, žiadna osoba nezostáva v tej istej vekovej skupine v dvoch časových obdobiach.
- Diagonály tabuľky zase znázorňujú posuny v miere súhlasu vo vekových kohortách (každá kohorta má v tabuľke vlastnú farbu). Vekové kategórie boli zvolené tak, aby diagonály tabuľky mohli zachytiť zmeny v miere súhlasu v danej kohorte. Zároveň, aby diagonály tabuľky mali presne takúto interpretáciu, z analýzy bol vynechaný rok 1991, pretože medzi rokom 1991 a 1999 je kratší interval než medzi ostatnými tromi vlnami zisťovania.

Pohľad na riadky tabuľky 17 potvrdzuje to, čo už čiastočne vieme. Medzi rokmi 1999 a 2008 došlo vo všetkých vekových kategóriách k výraznému poklesu stotožnenia sa verejnosti s tvrdením, že deti trpia, ak matky pracujú. V ďalšom období, medzi rokmi 2008 a 2017, sa ďalší pokles odohral u mladších respondentov. U najstarších vekových skupín sa miera súhlasu zvýšila.

Diagonály tabuľky 17 potvrdzujú, že pozorované zmeny v názoroch na zamestnanie matiek malých detí sa netýkajú len vekových skupín, kto-

rých osadenstvo sa v čase mení, ale aj vekových kohort, ktorých členovia prechádzajú rôznymi obdobiami spoločne. Kontinuálny pokles súhlasu s výrokom možno pozorovať len v mladších kohortách, narodených po roku 1963. Ilustratívne je porovnanie vývoja mladších a starších kohort. Napríklad, kohorta osôb narodených v 70. rokoch (1973-1981), ktorej príslušníci dospievali v 90. rokoch, vykazuje kontinuálny pokles miery súhlasu s tým, že dieťa v predškolskom veku trpí, ak matka pracuje.

U starších vekových kohort možno sledovať vývoj, ktorý má tvar písmena U. Miera súhlasu najprv poklesla a potom v roku 2017 sa opäť zvýšila. Ako príklad môžeme uviesť vývoj v kohorte osôb narodených v rokoch 1928-1936 alebo v kohorte 1937-1945. Vysvetlenie pre takýto „obrat“ sa nehľadá ľahko. Rozhodne ale stojí za pozornosť, že najstaršie vekové kohorty v druhej fáze sledovaného obdobia zaznamenali obrat proti narastajúcemu konsenzu v spoločnosti – miera stotožnenia sa s negatívnymi konzekvenciami pracovnej participácie matky na dieťa sa u nich zvýšila.

Tabuľka 17: Podiel súhlasných odpovedí s výrokom „Keď matka chodí do práce, dieťa trpí“ podľa veku, obdobia a vekových kohort

	1999 (61 %)	2008 (38 %)	2017 (36 %)	Kohorty
18-26 rokov	53 %	48 %	28 %	1991-1999
27-35 rokov	54 %	45 %	36 %	1982-1990
36-44 rokov	60 %	44 %	37 %	1973-1981
45-53 rokov	63 %	36 %	39 %	1964-1972
54-62 rokov	72 %	40 %	33 %	1955-1963
63-71 rokov	69 %	34 %	40 %	1946-1954
72-80 rokov	72 %	33 %	45 %	1937-1945
81+ rokov	40 %	33 %	44 %	1928-1936
Kohorty	-1918	1919-1927		

Poznámka: EVS 1999, 2008, 2017. Výpočet autor.

Vývoj názorov na argument „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti“ mal odlišnú podobu v mladších a starších vekových skupinách (tabuľka 18). Po radikálnom poklese medzi rokmi 1991 a 1999 miera súhlasu kontinuálne rástla v strednej

vekovej generácii, kým u starších k tomu došlo oneskorene – až po roku 2008. A platí to aj o kohortách, ako ukazujú diagonály tabuľky 18.

Medzi príslušníkmi strednej generácie sa podiel súhlasu zvyšoval kontinuálne od roku 1999. Príkladom je generácia narodená v roku 1973-1981. Medzi staršími generáciami sa súhlas rozšíril až v roku 2017, u niektorých výrazne. V generácii ľudí narodených v rokoch 1928 až 1936 podiel osôb stotožňujúcich sa s výrokom vzrástol po rok u 2008 o 29 percentuálnych bodov. V prípade generácie narodenej v období 1937–1946 nárast predstavoval 21 percentuálnych bodov. Vyzerá to tak, že obdobie po roku 2008 prinieslo také spoločenské a politické posuny, na ktoré reagovali príslušníci starších vekových kohort silnejším príklonom k vnímaniu domácnosti a rodiny ako prirodzeného prostredia pre realizáciu žien. To je potvrdené aj zvýšeným príklonom týchto kohort k názoru, že dieťa trpí, ak matka pracuje.

Tabuľka 18: Podiel súhlasných odpovedí s výrokom „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti“ podľa veku, obdobia a vekových kohort

	1999 (56 %)	2008 (52 %)	2017 (72 %)	Kohorty
18-26 rokov	50 %	56 %	62 %	1991-1999
27-35 rokov	54 %	61 %	71 %	1982-1990
36-44 rokov	47 %	58 %	73 %	1973-1981
45-53 rokov	59 %	47 %	68 %	1964-1972
54-62 rokov	58 %	52 %	71 %	1955-1963
63-71 rokov	66 %	51 %	79 %	1946-1954
72-80 rokov	71 %	55 %	72 %	1937-1945
81+ rokov	60 %	45 %	84 %	1928-1936
Kohorty	-1918	1919-1927		

Poznámka: EVS 1999, 2008, 2017. Výpočet autor.

V tabuľkách 17 a 18 boli vekové kohorty definované tak, aby zodpovedali intervalu medzi jednotlivými vlnami zisťovania EVS. Výsledkom je vyšší počet kohort, kde vývoj nie je vždy jednoduché interpretovať. Preto sa v ďalšom kroku pozrieme len na vybrané kohorty, ktoré definujeme „substantívne“ – teda na základe zváženého historického

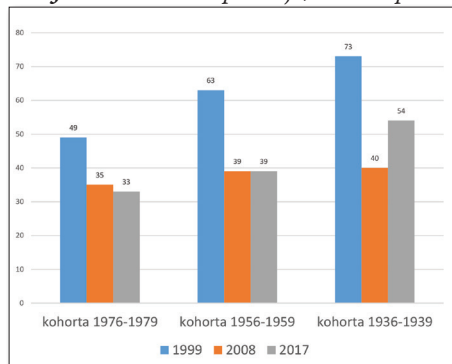
kontextu. Vybrali sme tri kohorty, ktoré zachytávajú tri odlišné generácie.

Prvou sú osoby narodené v rokoch 1976 – 1979, ktoré v roku 1999 dosiahli vek 20 až 23 rokov. V danom období teda patrili k mladej generácii, ktorá zväčša ešte len stála pred rozhodnutím založiť rodinu. Druhú generáciu reprezentujú osoby narodené v rokoch 1956-1959, ktoré dospievali v sedemdesiatych rokoch a v roku 1999 mali 40 až 43 rokov. Boli teda vo veku, v ktorom je vysoko pravdepodobné, že už prešli fázou zkladania rodiny. Tretou generáciou sú ľudia narodení pred druhou svetovou vojnou v rokoch 1936-1939, ktorí v roku 1999 mali 60 až 63 rokov.

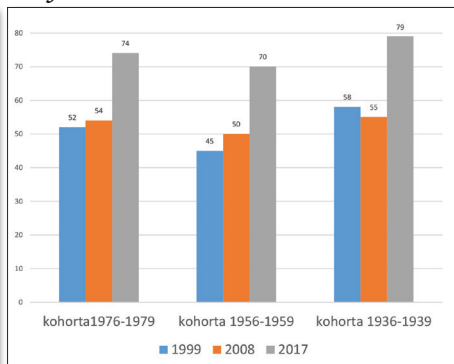
Prvé dve generácie vykazujú veľmi podobný vzorec vývoja názorov (graf 23 a 24). Tretia – najstaršia – generácia sa od nich líši. V prípade súhlasu s výrokom „dieťa trpí, ak matka pracuje“ tu nastal najvýraznejší prepád v roku 2008 a zároveň najvyšší nárast v nasledujúcom období. To isté platí aj pre súhlas s druhým výrokom. Generácia terajších osemdesiatnikov sa v procese presunu do vyšších vekových kategórií a v priebehu dlhšieho časového obdobia stala najprv menej „konzervatívnou“, čo bolo neskôr vykompenzované prudkou zmenou kurzu.

Grafy 23 – 24: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokmi podľa generáčnej príslušnosti (%)

Graf 23: Ak matka pracuje, dieťa trpí

Graf 24: Väčšina žien chce domácnosť a deti

Poznámka: EVS 1999, 2008, 2017. Výpočet autor.

Tento deskriptívny typ kohortnej analýzy umožňuje nasvietiť existujúce údaje nanovo a preveriť, či popri rozdieloch medzi vekovými skupina-

mi, do ktorých v každej ďalšej vlne „dorastajú“ noví členovia, možno pozorovať aj rozdiely medzi príslušníkmi rôznych generácií. Uvedené výsledky možno považovať len za prvotnú orientáciu v problematike. Naznačujú však, že zásadné posuny, ktoré možno pozorovať na celkovej agregovanej úrovni, sú sytené aj rozdielmi medzi generáciami a zmenami, ktorými príslušníci rôznych generácií (spoločne) prechádzajú.

5.4 VÝVOJ NÁZOROV NA DEĽBU ROL MEDZI MUŽMI A ŽENAMI A NA PRACOVNÚ PARTICIPÁCIU ŽIEN (ISSP)

V rámci programu ISSP bolo na Slovensku realizovaných viacero výskumov, pričom niektoré z nich vecne pokrývali aj oblasť participácie žien na trhu práce a zosúladovania práce a rodinného života. Príkladom je modul „Rodina a meniace sa rodové roly“, ktorý na Slovensku prebehol dvakrát: v roku 2002 a 2012. Žiaľ, ďalšie – aktuálne – zisťovanie je naplánované až na rok 2022. Z tohto dôvodu otázky z tohto modulu z rokov 2002 a 2012 nebudú napriek ich vysokej relevancii predmetom analýzy, pretože im chýba aktualizálny moment.

Analýza sa zameria na tie otázky, ktoré sú dostupné za dlhšie časové obdobie, čo znamená, že boli použité opakovane v rôznych moduloch ISSP. Keďže však tieto otázky neboli súčasťou jedného tematického modulu, periodicita ich použitia nie je rovnaká (viď tabuľku 12 na začiatku kapitoly). V každom prípade však – až na jednu výnimku – pokrývajú dlhšie časové obdobie, siahajúce od prelomu tisícročia po rok 2018.

Predmetom analýzy sú reakcie respondentov na štyri výroky týkajúce sa zamestnania žien a matiek. Výrok „*Rodinný život je ukrátený, ak je matka zamestnaná na plný pracovný úväzok*“ odkazuje k asymetrickej deľbe práce, kde primárnou sférou uplatnenia žien/matiek je sféra mimo trhu práce a prípadná participácia na trhu práce je len jej možným doplnením. Výrok „*V čase vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať v domácnosti*“ je formulovaný naschvál veľmi kontroverzným spôsobom, a to tak, že súhlas s ním vyjadruje nadradenú pozíciu mužov na trhu prácu zoči-voči ženám, ktoré sa „previnili“ len tým, že vstúpili do manželstva. Posledný výrok „*Do príjmu domácnosti by mali prispievať obaja – muž i žena*“ reprezentuje egalitárny pohľad na úlohu muža a ženy vo vzťahu k trhu práce i ekonomickým zdrojom do-

mácnosti. Pri týchto výrokoch mali respondenti – na rozdiel od otázok v EVS – možnosť vyjadriť nielen odstupňovaný súhlas alebo nesúhlas, ale využiť aj neutrálny variant odpovede „ani súhlasím, ani nesúhlasím“.

DESKRIPCIA ZÁKLADNÝCH VZORCOV A TRENDOV

Pozorovať možno dva trendy (graf 25):

- Dlhodobo vysokú podporu má dvoj-príjmový model rodiny. Súhlas s tým, že do príjmu domácnosti má prispievať muž i žena, sa konštantne pohybuje nad 80 %. Posledné dostupné dáta za rok 2018 ukazujú, že takýto model schvaľuje 86 % respondentov.
- Na strane druhej, hoci drvivá väčšina populácie schvaľuje dvoj-príjmovú normu, takmer polovica obyvateľov vníma negatívne dopady práce matiek na plný pracovný úväzok. Súhlas s tým, že rodinný život je ukrátený, ak matka pracuje na plný pracovný úväzok, sa dlhodobo pohybuje medzi 38 až 55%, pričom zvyšná časť respondentov nevyjadruje nevyhnutne súhlas, ale volí si aj neutrálnu odpoveď medzi súhlasím a nesúhlasím. Príkladom môže byť rok 2018, keď s negatívnymi konzekvenciami plného pracovného úväzku matiek súhlasilo 46 % opýtaných. Avšak zvyšných 54% nepredstavovalo súhlasné odpovede – teda podpora pre prácu matiek na plný pracovný úväzok: tých bolo len 23,4%. Zvyšný podiel reprezentovali respondenti, ktorí si zvolili neutrálnu odpoveď „ani súhlasím, ani nesúhlasím“.

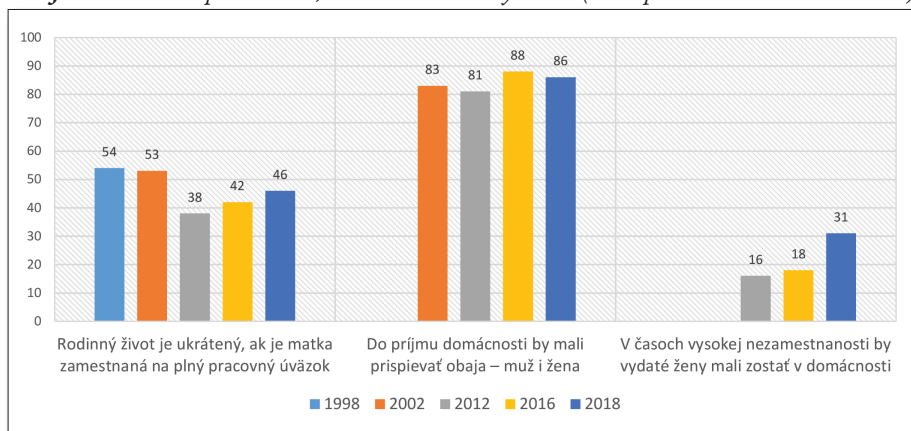
Názor, že v časoch vysokej nezamestnanosti by mali vydaté ženy zostať v domácnosti, podporilo v roku 2018 31% opýtaných. Proti takejto zjavnej diskriminácii sa vyjadrilo len 35% respondentov. Zvyšných 35% zaujalo neutrálny postoj. Podiel respondentov, ktorí súhlasili s takýmto prípadným riešením problému nezamestnanosti rástol od roku 2012, keď bola otázka v rámci programu ISSP položená prvýkrát. V období od 2012 do 2018 tento podiel narástol o sedemnást percentuálnych bodov. Stále však zostáva menšinovým názorom vo verejnej mienke.

Neprekvapí, že medzi odmietaním plného zapojenia matiek do zamestnania a presvedčením, že v čase vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať v domácnosti, existuje silná súvislosť. Korelačný koeficient pre rok 2018 mal hodnotu 0,50 a pre rok 2016 nadobudol

hodnotu 0,41. V roku 2012 bola korelácia slabšia (0,21), čo súviselo s výrazne nižším zastúpením oboch názorov vo verejnej mienke.⁷⁶

Na druhej strane, korelácia medzi týmito premennými a názormi na dvoj-príjmový model neexistuje. Stojí ale za pozornosť, že 91% respondentov, podľa ktorých rodinný život je ukrátený, ak matka pracuje na plný úväzok, súhlasilo s tým, že do príjmu domácnosti by mali prispievať obaja partneri. To naznačuje, že preferovaným modelom tu nie je odmietnutie pracovnej participácie matiek ako takej, ale jej obmedzenie v prospech rodinného života.

Graf 25: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokmi (% respondentov v danom roku)

Zdroj: ISSP 1998, 2002, 2012, 2016, 2018

Poznámka: Súhlasné odpovede zahŕňajú odpovede „jednoznačne súhlasím“ a „súhlasím“. Podiel súhlasných odpovedí je vypočítaný z celkového počtu respondentov, vrátane tých, ktorí na danú otázku neodpovedali. Respondenti mali aj možnosť zvoliť odpoveď „ani súhlasím, ani nesúhlasím“.

FAKTORY OVPLYVŇUJÚCE NÁZORY NA DELBU ROL MEDZI MUŽMI A ŽENAMI A NA PRACOVNÚ PARTICIPÁCIU ŽIEN

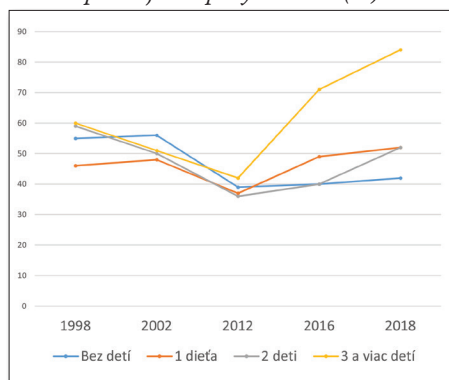
Aj v prípade otázok z výskumov ISSP boli reakcie ľudí diferencované, pričom tieto diferencie mali určité systematické črty. Významným faktorom, diferencujúcim názory verejnosti, je prítomnosť detí mlad-

⁷⁶ Použitý bol koeficient Kendallovo tau-b. Vo všetkých prípadoch bol signifikantný na hladine významnosti 0,01.

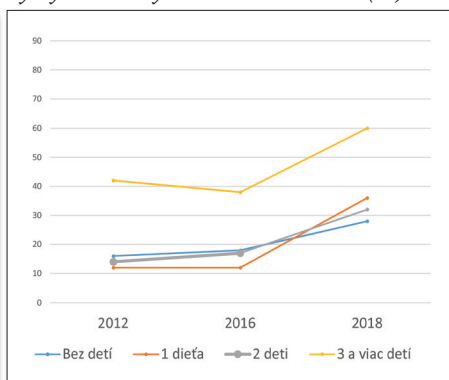
ších ako 18 rokov v domácnosti respondentov a ich počet. Dištink-tívnu kategóriu predstavujú najmä respondenti z domácností s troma a viacerými deťmi. Medzi nimi možno pozorovať výrazne vyššiu pod-poru zotrvania matiek a vydatých žien v domácnosti. A zároveň – síce vysokú – ale v porovnaní s ostatnými respondentmi výrazne nižšiu podporu dvoj-príjmového modelu. Odlišné rozloženie názorov nájde-me aj medzi mužmi a ženami. Jednoznačný vzorec sa vynára najmä v prípade vylúčenia žien z trhu práce v časoch vysokej nezamestna-nosti, s ktorým dlhodobo súhlasia častejšie muži než ženy.

Grafy 26 – 29: Podiel respondentov súhlasiacich s výroky podľa počtu detí v domácnosti a pohlavia (%)

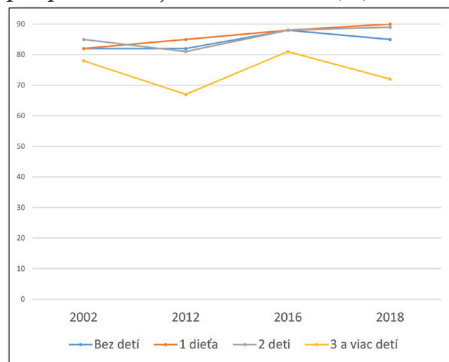
Graf 26: Rodinný život je ukrátený, ak matka pracuje na plný úväzok (%)

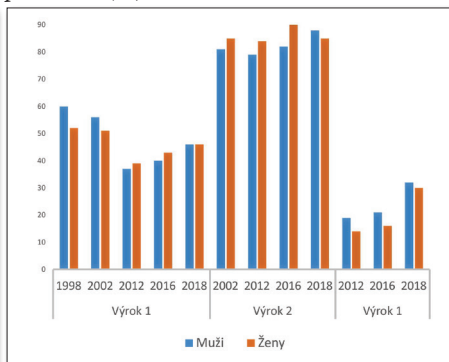
Graf 27: V čase vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať doma (%)

Graf 28: Do príjmu domácnosti by mali prispievať obaja – muž i žena (%)

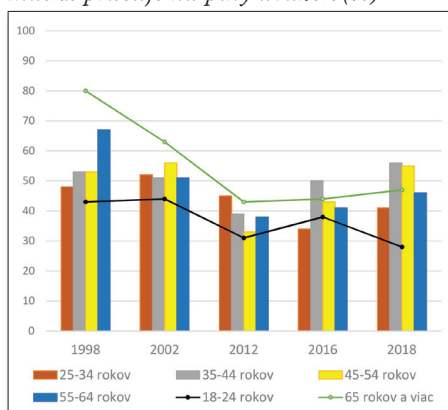
Graf 29: Miera súhlasu s výroky podľa pohlavia (%)

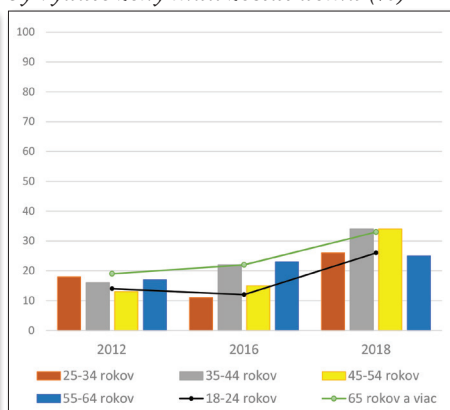
Špecifickou kategóriou sú mladí ľudia vo veku 18-24 rokov. Dlhodobo vykazujú najnižšiu mieru súhlasu (a najvyššiu mieru nesúhlasu) s tým, že práca matky na plný pracovný úväzok znamená ukrátenie rodinného života. Zároveň u nich nájdeme aj najslabšiu podporu pre názor, že vydaté ženy by mali v časoch vysokej nezamestnanosti zostať doma.

Grafy 30 – 33: Podiel respondentov súhlasiacich s výrokmí podľa veku a vierovyznania (%)

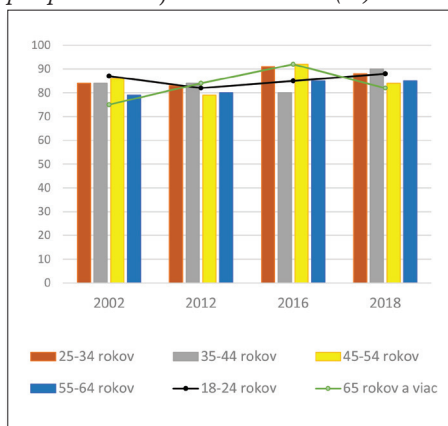
Graf 30: Rodinný život je ukrátený, ak matka pracuje na plný úväzok (%)

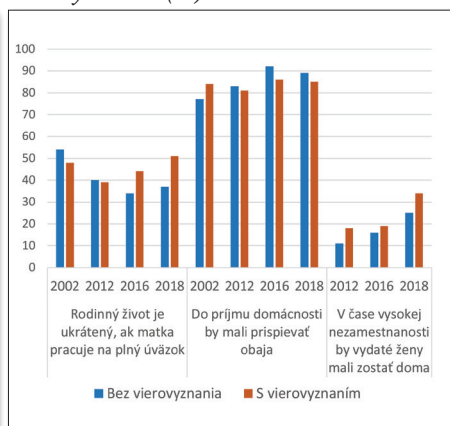
Graf 31: V čase vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať doma (%)

Graf 32: Do príjmu domácnosti by mali prispievať obaja – muž i žena (%)

Graf 33: Miera súhlasu s výrokmí podľa vierovyznania (%)

Určitú úlohu zohrávalo aj vzdelanie. Najmä osoby s najnižším stupňom dosiahnutého vzdelania výrazne častejšie súhlasili s tým, že rodinný život trpí, ak matka pracuje na plný úväzok. Najväčšie rozdiely sa však ukázali pri výroku o postavení žien v časoch vysokej nezamestnanosti. Tu platí, že so znižujúcou sa úrovňou dosiahnutého vzdelania rastie frekvencia súhlasu. Najväčšie rozdiely sa objavujú medzi osobami so základným a vysokoškolským vzdelaním (tabuľky B1-B3 v prílohe).

Potvrdilo sa očakávané pôsobenie náboženského vyznania (graf 33). Osoby hlásiace sa k vierovyznaniu zastávali oveľa častejšie konzervatívne postoje. S jednou výnimkou – na začiatku nového tisícročia to boli práve osoby bez vierovyznania, ktoré častejšie súhlasili s tým, že práca matiek na plný úväzok škodí rodine.⁷⁷ Zároveň medzi nimi bol menej rozšírený súhlas s predstavou dvoj-príjmovej rodiny. Neskôr – smerom k súčasnosti – sa už situácia výrazne otočila a rozloženie odpovedí zodpovedá bežným „očakávaniam“.

**ODHAD VPLYVU SOCIÁLNO-DEMOGRAFICKÝCH CHARAKTERISTÍK
NA NÁZORY NA DEĽBU ROL MEDZI MUŽMI A ŽENAMI
A NA PRACOVNÚ PARTICIPÁCIU ŽIEN**

Regresná analýza bola aplikovaná len na dva z troch analyzovaných výrokov, nakoľko odpovede respondentov na výrok o dvoj-príjmovom modeli rodiny vykazovali nízku variabilitu. Výsledky regresnej analýzy prináša tabuľka 19. Opäť, kvôli prehľadnosti reportujeme len pomery šancí, ostatné výstupy logistickej regresie sú k dispozícii na vyžiadanie. Výsledky možno zhrnúť do dvoch základných bodov. Po prvé, názory na to, či práca matky na plný úväzok ukracuje rodinný život, sú determinované vekom, počtom detí v domácnosti a stupňom dosiahnutého vzdelania. V priebehu dvadsiatich rokov, ktoré prebehli medzi rokmi 1998 a 2018, sa rola jednotlivých faktorov zmenila. Oslabil sa efekt vzdelania a veku a do určitej miery sa posilnil efekt počtu detí v domácnosti. V roku 2018 špecifickú pozíciu zaujali najmä respondenti z viacdenných domácností, u ktorých pravdepodobnosť súhlasu s daným názorom mnohonásobne prevyšovala

---

⁷⁷ Údaje za rok 1998 nie sú k dispozícii, keďže v danom výskume nebola položená identická otázka.

Tabuľka 19: Pomery šanci z logistických modelov pre závislé premenné „súhlas s výrokom o pracujúcich matkách“

	Závislá premenná = súhlas s výrokom „Rodinný život je ukrátený, ak matka pracuje na plný úväzok“		Závislá premenná = súhlas s výrokom „V čase vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať doma“	
	1998	2018	2012	2018
Pohlavie (ref. kategória = ženy)				
Muži	0,8*	0,9	1,7**	0,9
Vek (ref. kategória = 18-24 r)				
25-34 rokov	1,1	1,6	1,3	1,1
35-44 rokov	1,5*	2,5*	1,3	1,4
45-54 rokov	1,8**	3,0**	1,1	1,6
55-64 rokov	3,0***	1,9	1,4	1,2
65 rokov a viac	5,9***	1,9	1,1	2,4*
Vzdelanie (ref. kategória = ZŠ)				
SŠ bez maturity	0,8	1,1	0,5*	0,9
SŠ s maturitou	0,5**	1,2	0,5*	0,9
VŠ	0,3***	1,1	0,4*	0,7
Ekonomická aktivita (ref. kategória = pracujúci)				
Nezamestnaní	0,9	0,9	1,9	1,1
Dôchodcovia	0,8	1,3	1,3	0,7
Iní ekon. neakt.	1,2	0,9	1,3	1,1
Počet detí v domácnosti (ref. kategória = bez detí)				
1 dieťa	1,2	1,6*	0,7	1,5
2 deti	1,8*	1,3	0,9	1,2**
3 deti	1,9***	6,6**	3,4**	3,5**
Veľkosť sídla (ref. kat. = do 5 tisíc)				
5-20 tisíc obyv.	0,9	1,1	0,9	0,6
21-100 tisíc obyv.	0,8	1,2	0,4***	0,9
Viac ako 100 tisíc obyv.	1,1	1,2	1,4	0,8

Poznámky: 1) Hodnoty označené hviezdíčkou boli získané transformáciou z parametrov logistického modelu, pre ktoré bol Waldov test štatisticky významný. 2) Štandardné chyby a intervaly spoľahlivosti sú k dispozícii na vyžiadanie.

pravdepodobnosť súhlasu u respondentov bez detí. Špecifickú pozíciu rovnako zaujali aj osoby v strednom produktívnom veku. Naopak, zdá sa, že medzi skupinami s rôznym stupňom vzdelania došlo k určitej konvergencii.

Po druhé, pri explicitne diskriminačnom výroku o postavení žien v čase vysokej nezamestnanosti takisto došlo k zmene vzorcov odpovedí. V roku 2012 (v roku, keď sa tento výrok prvýkrát v rámci ISSP použil) zohrával dôležitú úlohu najmä stupeň dosiahnutého vzdelania. Všetky osoby s vyšším ako základným vzdelaním vykazovali výrazne nižšiu šancu súhlasiť s takouto ideou než osoby s ukončenou základnou školou. Dôležitým prediktorom bolo aj pohlavie a počet detí v domácnosti. Väčšina týchto efektov sa však v roku 2018 vytratila. Posilnila sa ale diferenciačná sila počtu detí v domácnosti a vysokého veku.

5.5 ZÁVER

Spoločnosť na Slovensku prešla v priebehu posledných troch dekád zásadnými zmenami. Na ich pozadí sa odohrávali aj zmeny v spoločenskej klíme. Názory na participáciu žien sú toho dôkazom. Nejde pritom o oblasť, kde by sme mohli pozorovať jednoznačný vývoj, ktorý by zniesol jednoduchú nálepku. Prebehli tu zmeny, ktoré svedčia o narušení pôvodného tradičného pohľadu na svet, s ktorým spoločnosť vstupovala do 90. rokov. Ten je ale na Slovensku stále prítomný a spolu s posunmi smerom k egalitárnejšiemu chápaniu postavenia žien naznačuje určité kvasenie, z ktorého možno vzídu nové dominantné predstavy a presvedčenia o úlohe mužov a žien.

Slovensko sa zásadne posunulo vo vnímaní zamestnaných matiek. Vstup matiek malých detí na trh práce už nie je vnímaný väčšinou verejnosti ako niečo nepatričné, čo by mohlo poškodiť deti alebo rodinu. Popri tom sa v spoločnosti posilnil názor, že zamestnanie žien predstavuje pre ne najlepší spôsob dosiahnutia nezávislosti. Tento posun bol sprevádzaný zvýšeným zastúpením názoru, že ženy sa orientujú aj v tak konečnom dôsledku na vlastnú domácnosť a deti. Tieto dve presvedčenia, ani ich vývoj v posledných dekádach, však nie sú v rozpore. Na druhej strane, napriek dlhodobo vysokej podpore dvoj-príjmového modelu narástol podiel osôb, ktoré prácu matiek na plnú pracovný úväzok vnímajú stále negatívne.

Dalo by sa povedať, že vývoj názorov na participáciu žien na trhu práce naznačuje, ako keby pomaly mizla jedna zo symbolických prekážok, ktorá ženám stojí v ceste pri realizácii vlastných predstáv o živote, ako aj saturovaní nevyhnutných potrieb. Teraz ešte treba odstrániť tie „reálnejšie“, ktoré spočívajú v nastaveniach verejných politík.

PRÍLOHA KU KAPITOLE 5

A) Triedenia použitých premenných z výskumu EVS

Tabuľka A1: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokom „Keď matka chodí do práce, dieťa v predškolskom veku trpí“, v sociálno-demografických kategóriách (%)

	1991	1999	2008	2017
POHLAVIE				
Muži	73	60	39	39
Ženy	64	61	37	35
VEK				
18-24 rokov	54	54	33	30
25-34 rokov	63	52	34	35
35-44 rokov	65	61	35	35
45-54 rokov	73	64	41	37
55-64 rokov	78	71	39	33
65 rokov a viac	78	69	48	43
VZDELANIE				
Základná škola	82	66	51	46
Stredoškolské bez maturity	72	63	39	40
Stredoškolské s maturitou	68	54	33	37
Vysokoškolské	58	54	24	23
POČET DETÍ V DOMÁCNOSTI				
1 dieťa	67	58	35	39
2 deti	68	60	37	36
3 a viac detí	74	60	54	49
Bez detí	76	61	36	36
VEĽKOSŤ SÍDLA				
Do 5 000 obyvateľov	70	62	43	38
5 001-20 000 obyvateľov	68	55	41	35
21 000-100 000 obyvateľov	64	63	35	37
Viac ako 100 000 obyvateľov	68	58	22	30
Celá populácia	68	61	38	36

Poznámka: Priemerné hodnoty za jednotlivé premenné sa môžu odlišovať od priemerných údajov za celú vzorku kvôli chýbajúcim hodnotám pri použitých premenných a zaokrúhľovaniu.

Tabuľka A2: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokom „Pracujúca matka môže poskytnúť dieťaťu rovnako vrúcny vzťah a istotu ako matka, ktorá nie je zamestnaná“, v sociálno-demografických kategóriách (%)

	1991	1999	2008
POHLAVIE			
Muži	54	75	82
Ženy	61	83	83
VEK			
18-24 rokov	63	80	83
25-34 rokov	64	83	84
35-44 rokov	58	79	87
45-54 rokov	55	83	83
55-64 rokov	57	80	81
65 rokov a viac	48	70	75
VZDELANIE			
Základná škola	51	72	77
Stredoškolské bez maturity	58	79	85
Stredoškolské s maturitou	60	87	82
Vysokoškolské	72	81	93
POČET DEŤÍ V DOMÁCNOSTI			
1 dieťa	60	78	83
2 deti	61	82	81
3 a viac detí	52	80	86
Bez detí	57	78	82
VEĽKOSŤ SÍDLA			
Do 5 000 obyvateľov	57	77	76
5 001-20 000 obyvateľov	54	86	84
21 000-100 000 obyvateľov	64	80	86
Viac ako 100 000 obyvateľov	63	79	87
Celá populácia	57	80	83

Poznámka: Priemerné hodnoty za jednotlivé premenné sa môžu odlišovať od priemerných údajov za celú vzorku kvôli chýbajúcim hodnotám pri použitých premenných a zaokrúhľovaniu.

Tabuľka A3: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokom „Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak chce mať svoju domácnosť a deti“, v sociálno-demografických kategóriách (%)

	1991	1999	2008	2017
POHLAVIE				
Muži	78	56	52	72
Ženy	79	56	53	71
VEK				
18-24 rokov	79	52	47	61
25-34 rokov	72	51	49	72
35-44 rokov	79	48	53	71
45-54 rokov	78	61	54	67
55-64 rokov	86	60	52	72
65 rokov a viac	81	67	61	78
VZDELANIE				
Základná škola	89	62	63	82
Stredoškolské bez maturity	89	59	54	72
Stredoškolské s maturitou	80	50	49	71
Vysokoškolské	72	42	33	63
POČET DETÍ V DOMÁCNOSTI				
1 dieťa	83	50	53	75
2 deti	82	58	52	70
3 a viac detí	88	57	70	76
Bez detí	86	56	48	70
VEĽKOSŤ SÍDLA				
Do 5 000 obyvateľov	81	61	58	73
5 001-20 000 obyvateľov	77	54	53	76
21 000-100 000 obyvateľov	79	51	52	68
Viac ako 100 000 obyvateľov	70	53	33	70
Celá populácia	78	56	52	72

Poznámka: Priemerné hodnoty za jednotlivé premenné sa môžu odlišovať od priemerných údajov za celú vzorku kvôli chýbajúcim hodnotám pri použitých premenných a zaokrúhľovaniu.

Tabuľka A4: Podiel respondentov, ktorí súhlasili s výrokom „Mať zamestnanie je pre ženu najlepší spôsob ako byť nezávislou“, v sociálno-demografických kategóriách (%)

	1991	1999	2008
POHLAVIE			
Muži	51	65	80
Ženy	58	72	79
VEK			
18-24 rokov	40	62	81
25-34 rokov	55	72	83
35-44 rokov	59	70	77
45-54 rokov	58	75	82
55-64 rokov	57	69	83
65 rokov a viac	52	60	72
VZDELANIE			
Základná škola	71	64	73
Stredoškolské bez maturity	61	66	83
Stredoškolské s maturitou	58	77	79
Vysokoškolské	61	70	86
POČET DETÍ V DOMÁCNOSTI			
1 dieťa	62	75	80
2 deti	60	70	80
3 a viac detí	69	54	74
Bez detí	63	68	79
VEĽKOSŤ SÍDLA			
Do 5 000 obyvateľov	55	63	78
5 001-20 000 obyvateľov	51	74	75
21 000-100 000 obyvateľov	58	74	82
Viac ako 100 000 obyvateľov	55	68	81
Celá populácia	54	69	79

Poznámka: Priemerné hodnoty za jednotlivé premenné sa môžu odlišovať od priemerných údajov za celú vzorku kvôli chýbajúcim hodnotám pri použitých premenných a zaokrúhľovaniu.

B) Triedenia premenných z výskumu ISSP

Tabuľka B1: Podiel súhlasných odpovedí s výrokom „Rodinný život je ukrátený, ak je matka zamestnaná na plný pracovný úväzok“ vo vybraných sociálno-demografických kategóriách (%)

	1998	2002	2012	2016	2018
POHLAVIE					
Muži	60	56	37	40	46
Ženy	52	51	39	43	46
VZDELANIE					
ZŠ	69	58	47	60	46
SŠ bez maturity	55	59	36	49	48
SŠ s maturitou	45	47	35	35	44
VŠ	37	46	45	37	46
VEK					
18-24 rokov	43	44	31	38	28
25-34 rokov	48	52	45	34	41
35-44 rokov	53	51	39	50	56
45-54 rokov	53	56	33	43	55
55-64 rokov	67	51	38	41	46
65 rokov a viac	80	63	43	44	47
DETI V DOMÁCNOSTI					
Bez detí	55	56	39	40	42
1 dieťa	46	48	37	49	52
2 deti	59	50	36	40	52
3 a viac detí	60	51	42	71	84
Celá populácia	54	53	38	42	46

Poznámka: Údaje o veľkosti sídla nie sú uvedené, pretože neboli zisťované rovnakým spôsobom naprieč vlnami.

Tabuľka B2: Podiel súhlasných odpovedí s výrokom „Do príjmu domácnosti by mali prispievať obaja – muž i žena“ vo vybraných sociálno-demografických kategóriách (%)

	2002	2012	2016	2018
POHLAVIE				
Muži	81	79	82	88
Ženy	85	84	92	85
VZDELANIE				
ZŠ	80	74	83	82
SŠ bez maturity	82	80	86	85
SŠ s maturitou	86	86	91	89
VŠ	80	82	86	88
VEK				
18-24 rokov	87	82	85	88
25-34 rokov	84	83	91	88
35-44 rokov	84	84	80	90
45-54 rokov	86	79	92	84
55-64 rokov	79	80	85	85
65 rokov a viac	75	84	92	82
DETI V DOMÁCNOSTI				
Bez detí	82	82	88	
1 dieťa	82	85	88	90
2 deti	85	81	88	89
3 a viac detí	78	67	81	72
Celá populácia	83	81	88	86

Poznámka: Údaje o veľkosti sídla nie sú uvedené, pretože neboli zisťované rovnakým spôsobom naprieč vlnami.

Tabuľka B3: Podiel súhlasných odpovedí s výrokom „V čase vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať v domácnosti“ vo vybraných sociálno-demografických kategóriách (%)

	2012	2016	2018
POHLAVIE			
Muži	19	21	32
Ženy	14	16	30
VZDELANIE			
ZŠ	28	32	35
SŠ bez maturity	16	24	30
SŠ s maturitou	14	13	30
VŠ	13	16	26
VEK			
18-24 rokov	14	12	26
25-34 rokov	18	11	26
35-44 rokov	16	22	34
45-54 rokov	13	15	34
55-64 rokov	17	23	25
65 rokov a viac	19	22	33
DETI V DOMÁCNOSTI			
Bez detí	16	18	28
1 dieťa	12	12	36
2 deti	14	17	32
3 a viac detí	42	38	60
Celá populácia	16	18	31

Poznámka: Údaje o veľkosti sídla nie sú uvedené, pretože neboli zisťované rovnakým spôsobom naprieč vlnami.

LITERATÚRA

- ALTHUSSER, L., 2005: For Marx. London: Verso.
- ARCHIBALD, P., 1976: Using Marx's theory alienation empirically. In: Geyer F., Schweitzer, D. (eds.): Theories of Alienation. Leiden, s. 41 – 74.
- BAILEY, C., MADDEN, A., 2019: "We are not scum, we are human": Agential responses in the face of meaningless work. Scandinavian Journal of Management, Vol. 35, No. 4, s. 1 – 11.
- BECK, U., BECK-GERNSHEIM, E., 1995: Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. London: Sage Publications.
- BECKERT, J., 2002: Beyond the Market: The Social Foundations of Market Efficiency. Princeton: Princeton University Press.
- BELL, D., 1959: The „Rediscovery“ of Alienation. The Journal of Philosophy, Vol. 56, No. 24, s. 933 – 952.
- BLAUNER, R., 1964: Alienation and Freedom. Chicago: Chicago University Press.
- BOSTON, T., 2018: New Directions for Critical Theory of Work: Reading Honneth Through Deranty. Critical Horizons. A Journal of Philosophy and Social Theory, s. 1 – 15.
- BOWIE, N. E., 2019: Dignity and Meaningful Work. In: Yeoman, R., Bailey, C., Madden, A. (eds.): The Oxford Handbook of Meaningful Work. Oxford: Oxford University Press, s. 30 – 50.
- BRAVERMAN, H., 1974: Labour and Monopoly Capital. New York: Monthly Review Press.
- BREEN, K., 2019: Meaningful Work and Freedom: Self-realization, Autonomy, and Non-domination in Work. In: Yeoman, R., Bailey, C., Madden, A. (eds.): The Oxford Handbook of Meaningful Work. Oxford: Oxford University Press, s. 51 – 72.
- BURAWOY, M., 1979: Manufacturing Consent. Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism. Chicago: Chicago University Press.
- BÚTOROVÁ, Z., 2008: Ženy a muži v priesečníku spoločenských očakávaní. In: Bútorová, Z. (ed.): Ona a on na Slovensku. Zaoštréné na rod a vek. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 17 – 42.

- BYRON, CH., 2016: Essence and Alienation: Marx's Theory of Human Nature. *Science and Society*, Vol. 80, No. 3, s. 375 – 394.
- CIULLA, J. B., 2012: Worthy work and Bowie's Kantian theory of meaningful work. In: Arnold, D. G., Harris, A. D. (eds.): *Kantian Business Ethics: Critical Perspectives*. Cheltenham: Edward Elgar, s. 115 – 131.
- CIULLA, J. B., 2019: The Moral Conditions of Work. In: Yeoman, R., Bailey, C., Madden, A. (eds.): *The Oxford Handbook of Meaningful Work*. Oxford: Oxford University Press, s. 23 – 35.
- CLARK, S., 1991: Marx, Marginalism, and Modern Sociology. From Adam Smith to Max Weber. London: Palgrave Macmillan.
- CONSTANTIN, A., VOICU, M., 2015: Attitudes towards gender roles in cross-cultural surveys: content validity and cross-cultural measurement invariance. *Social Indicators Research*, Vol. 123, No. 3, s. 733 – 751.
- CRETTAZ, E., 2013: A state-of-the-art review of working poverty in advanced economies: theoretical models, measurement issues and risk groups. *Journal of European Social Policy*, Vol. 23, No. 4, s. 347 – 362.
- DERANTY, J. P., 2009: *Beyond Communication. A Critical Study of Axel Honneth's Social Philosophy*. Leiden: Brill.
- DEJARDINS, J. R., 2012: Meaningful Work. In: Arnold, D. G., Harris, A. D. (eds.): *Kantian Business Ethics: Critical Perspectives*. Cheltenham: Edward Elgar, s. 132 – 147.
- DUBOVSKÝ, M., KOVÁČ, M., 2021: Vývojové tendencie ukazovateľov materských, základných a stredných škôl. Trendová analýza. Bratislava: Centrum vedecko-technických informácií.
- DUR, R., VAN LENT, M., 2018: Socially Useless Jobs. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, Vol. 58, No. 3, s. 3 – 16.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2015: Reprodukčné a rodinné správanie na Slovensku (sociologická interpretácia trendov). In: Chorvát, I., Džambazovič, R. (eds.): *Rodina na Slovensku v teórii a výskume*. Bratislava: Stimul, s. 11 – 51.
- DŽAMBAZOVIČ, R., SOPÓCI, J., 2019: Názory na preferované rodové usporiadanie a podobu rodiny. In: Bahna, M. (ed.): *Slovensko na hodnotových mapách*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 25 – 31.

- EDGELL, S., 2012: *The Sociology of Work*. 2nd Edition. London: SAGE.
- ERIKSON, K., 1986: On Work and Alienation. *American Sociological Review*, Vol. 51, No. 1, s. 1 – 8.
- Eurofound, 2017: *In-work poverty in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurofond, 2018: *Automation, digitisation and platforms: Implications for work and employment*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission, 2018. *Employment and Social Developments in Europe 2018*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission, 2020. *Employment and Social Developments in Europe 2020*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- FIALOVÁ, K., MYSÍKOVÁ, M., 2021: Do low minimum wage deserve workers? A case study of the Czech and Slovak Republics. *Baltic Journal of Economics*, Vol. 21, No. 1, s. 43 – 59.
- FRASER, N., GUTIÉREZZ, R., PEÑA-CASAS, R., 2011: Introduction. In: Fraser, N., Guitérrez, R., Peña-Casas, R. (eds.): *Working Poverty in Europe. A Comparative Approach*. London: Macmillan, s. 1 – 12.
- FRAYNE, D., 2016: Critiques of Work. In: Edgell, S. et al. (eds.): *The SAGE Handbook of Sociology of Work and Employment*. London: SAGE, s. 616 – 633.
- FROMM, E., 2004: *Obraz člověka u Marxe*. Brno: Nakladatelství L. Marek.
- GALGÓZCI, B., 2017: Why Central and Eastern Europe Needs a Pay Rise. Working 2017/01. Brussels: European Trade Union Institute.
- GERAS, N., 1983: *Marx and Human Nature. Refutation of a Legend*. London: Verso.
- GERBERY, D., 2007: Princíp aktivácie v sociálnej politike a jeho vzťah k zmierňovaniu chudoby a sociálneho vylúčenia. *Sociológia*, Roč. 39, č. 5, s. 383 – 408.
- GERBERY, D., MIKLOŠOVIČ, T., 2021: Wage mobility in Central Europe: Patterns and Micro-level Drivers of Movements along the Wage Ladder. *Eastern European Economics*, publikované online (DOI: 10.1080/00128775.2021.1997145).

- GERBERY, D., MIKLOŠOVIČ, T., 2022: Low wage mobility in Central Europe. Rukopis.
- GORZ, A., 1989: Critique of Economic Reason. London: Verso.
- GRAEBER, D., 2013: On the phenomenon of bullshit jobs: a work rant. Strike! Magazine, Vol. 3, s. 10 – 11.
- GRAEBER, D., 2018: Bullshit Jobs. A Theory. London: Penguin Random House UK.
- GRANTER, E., 2009: Critical Social Theory and the End of Work. Farnham: Ashgate.
- GUIO, A. C., MARGUERIT, D., SALAGEAN, I. C., 2021: In-work poverty and deprivation dynamics in Europe. In: Guio, A. C., Marlier, E., Nolan, B. (eds.): Improving the understanding of poverty and social exclusion in Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union, s. 253 – 273.
- HACKMAN, R., OLDDHAM, G. R., 1975: Motivation through the design of work: Test of a theory. Organizational Behaviour and Human Experience, Vol. 16, s. 250 – 279.
- HALAS, J., 2010: Od filozofie práva k politickej ekonómii: Marxovo myslenie v rokoch 1842-1844. Filozofia, roč. 65, č. 5, s. 428 – 439.
- HALLEROD, B., LARSSON, D., 2008: In-work poverty in a transitional labour market: Sweden 1988-2003. In: Andress, H. J., Lohmann, H. (eds.): The Working Poor in Europe. Employment, Poverty and Globalization. Cheltenham: Edward Elgar, s. 155 – 178.
- HALLEROD, B., EKBRAND, H., BENGTSSON, M., 2015: In-work poverty and labour market trajectories: Poverty risks among the working population in 22 European countries. Journal of European Social Policy, Vol. 25, No. 5, s. 473 – 488.
- HAUSER, M., 2004: Ediční poznámka. In: Fromm, E.: Obraz člověka u Marxe. Brno: Nakladatelství L. Marek.
- HICK, R., LANAU, A., 2018: Moving In and Out of In-work Poverty in the UK: An Analysis of Transitions, Trajectories and Trigger Events. Journal of Social Policy, Vol. 47, No. 4, s. 661 – 682.
- HIDAS, S., ŽÚDEL, B., 2016: Malý vplyv zvyšovania minimálnej mzdy na nezamestnanosť. Bratislava: Inštitút finančnej politiky.
- HODSON, R., 2001: Dignity at Work. Cambridge: Cambridge University Press.

- HOCHSCHILD, A. R., 1983: *The Managed Heart. Commercialization of Human Feelings*. Berkley: University of California Press.
- HONNETH, A., 1982: Work and instrumental action: on the normative basis of critical theory. *Thesis Eleven*, No. 5/6, s. 162 – 184.
- HONNETH, A., 2010: Work and recognition: a redefinition. In: Schmidt am Bush, H.C., Zurn, C.F. (eds.): *The Philosophy of Recognition: Historical and Contemporary Perspectives*. Plymouth: Lexington Books, s. 223 – 240.
- HONNETH, A., 2011: *Patologie rozumu. Dějiny a současnost kritické teorie*. Praha: Filosofie.
- HOREMANS, J., MARX, I., 2017: *Poverty and Material Deprivation among Self-employed in Europe: An Exploration of a Relatively Uncharted Landscape*. IZA Discussion Paper No. 11007. Bonn: Institute of Labour Economics.
- HOREMANS, J., MARX, I., NOLAN, B., 2016: Hanging in, but only just: part-time employment and in-work poverty through the crisis. *IZA Journal of European Labour Studies*, Vol. 5, publikované online (DOI: 10.1186/s40174-016-0053-6).
- HORTON, J., 1964: The dehumanization of anomie and alienation: a problem in the ideology of sociology. *The British Journal of Sociology*, Vol. 15, No. 4, s. 283 – 300.
- HRUBEC, M., 2011: *Od zneuznání ke spravedlnosti. Kritická teorie globální společnosti a politiky*. Praha: Nakladatelství Filosofie.
- HRUBEC, M. a kol., 2012: *Etika sociálních konfliktů. Axel Honneth a kritická teorie uznání*. Praha: Nakladatelství Filosofie.
- CHALOUPKOVÁ KLIMOVÁ, J., 2013: Vztah mezi pracovním a soukromým životem. In: Vlachová, K. (ed.): *Česká republika 2002-2012. Sociální report projektu ESS*. Praha: Sociologický ústav ČAV, s. 7 – 26.
- CHORVÁT, I., 2015: Ženy, muži a domáca práca na Slovensku: pretrvávajúce vzory alebo perspektíva zmeny? In: Chorvát, I., Džambazovič, R. (eds.): *Rodina na Slovensku v teórii a výskume*. Bratislava: Stimul, s. 83 – 110.
- ISRAEL, J. 1976: Alienation and reification. In: Geyer F., Schweitzer, D. (eds.): *Theories of Alienation*. Leiden, s. 41 – 57.
- JAEGGI, R., 2014: *Alienation*. New York: Columbia University Press.

- JANNSON, B., BROSTROM, L., 2020: Who is counted as in-work poor? Testing five different definition when measuring in-work poverty in Sweden. *International Journal of Social Economics*, Vol. 48, No. 3, s. 477 – 491.
- JAY, M., 1973: *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute for Social Research 1923-1950*. London: Heinemann.
- JELÉN, T., 1988: The effect of gender role stereotypes on political attitudes. *Social Science Journal*, Vol. 25, No. 3, s. 353 – 365.
- KATRŇÁK, T., 2016: Kohortní analýza jako alternative panelového výzkumu. *Data a výzkum – SDA info*, Vol. 31, No. 1, s. 53 – 75.
- KON, I. S., 1967: The concept of alienation in modern sociology. *Social Research*, Vol. 4, No. 3, s. 507 – 528.
- LAASER, K., KARLSSON, J. CH., 2021: *Towards a Sociology of Meaningful Work. Work, Employment and Society*, publikované online (DOI: 10.1177/09500170211055998)
- LABUDOVÁ, V., LAKATOVÁ, M., 2018: Model logistickej regresie pre longitudinálne údaje. *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D*, Vol. 5, No. 44, s. 163 – 174.
- LITTLER, C. R., SALAMAN, G., 1982: Bravermania and beyond: recent theories of the labour process. In: *Sociology*, Vol. 16, No. 2, s. 251 – 269.
- MARCUSE, H., 1991: *Jednorozmerný človek*. Praha: Naše vojsko.
- MAREŠ, P., 2014: Od práce emancipující k práci mizející. *Sociologický časopis*, roč. 40, č. 1-2, s. 37 – 48.
- MARCHAL, S., MARX, I., VERBIST, G., 2018: Income support policies for the working poor. In: Lohmann, M., Marx, I. (eds.): *Handbook on In-Work Poverty*. Cheltenham: Edward Elgar, s. 213 – 227.
- MARX, K., 1971: *Ekonomicko-filozofické rukopisy*. In: *Malé ekonomické spisy*. 2. vydanie. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.
- MARX, K., 1977: *Tézy o Feuerbachovi*. In: *Antológia z diel filozofov X. Marxisticko-leninská filozofia*. Bratislava: Pravda.
- MARX, I., NOLAN, B., 2014: In-work poverty. In: Cantillon, B., Vandenbroucke, F. (eds.). *Reconciling Work and Poverty Reduction: How Successful Are European Welfare States?* Oxford: Oxford University Press, s. 131 – 156.

- McKNIGHT, A., STEWART, K., HIMMELWEIT, S. M., PALILLO, M., 2016: Low-pay and in-work poverty: preventative measures and preventative approaches. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- MÉSZÁROSZ, I., 1970: Marx's Theory of Alienation. Merlin Press. Fifth Edition.
- MIKLOŠ, M., 2021: Čo ste ešte možno nepočuli o raste zdanenia miezd. Komentár 2021/5. Bratislava: Inštitút finančnej politiky.
- NIEUWENHUIS, R., MALDONADO, L. C. 2018: Single-parent families and in-work poverty. In: Lohmann, M., Marx, I. (eds.): Handbook on In-Work Poverty. Cheltenham: Edward Elgar, s. 171 – 192.
- OLLMAN, B., 1976: Alienation. Marx's conception of man in capitalist society. New York: Cambridge University Press. Second Edition.
- OZ Pracujúca chudoba, 2020: Koniec nízkym mzdám.
- PEÑA-CASAS, R., GHAILANI, D., SPASOVA, S., VANHERCKE, B., 2019: In-work poverty in Europe. A study of national policies. European Social Policy Network. Brussels: European Commission.
- PERRY, B., 2002: The mismatch between income measures and direct outcome measures of poverty. Social Policy Journal of New Zealand, Vol. 19, s. 101 – 127.
- SAYERS, S., 2011: Marx and Alienation. Essays on Hegelian Themes. London: Palgrave Macmillan.
- SEEMAN, M., 1959: On the meaning of alienation. American Sociological Review, Vol. 24, No. 6, s. 783 – 791.
- SEEMAN, M., 1967: On the personal consequences of alienation in work. American Sociological Review, Vol. 32, No. 2, s. 273 – 285.
- SEEMAN, M., 1972: Alienation and engagement. In: Campbell, A., Converse, P. E. (eds.): The Human Meaning of Social Change. New York: Russel Sage, s. 467 – 527.
- SEEMAN, M., 1975: Alienation studies. Annual Review of Sociology, Vol. 1, s. 91 – 123.
- SHEPARD, J., 1977: Technology, alienation, and job satisfaction. Annual Review of Sociology, Vol. 3, s. 1 – 21.
- SCHWEITZER, D., 1996: Fetishization of alienation: unpacking a problem of science, knowledge, and reified practices in the workplaces. In: Geyer F. (ed.): Alienation, Ethnicity, and Postmodernism. Westport: Greenwood Press, s. 21 – 36.

- SMITH, V., 1994: Braverman's legacy. The labour process theory tradition at 20. *Work and Occupations*, Vol. 24, No. 4, s. 403 – 421.
- SOFFIA, M., WOOD, A. J., BURCHELL, B., 2021: Alienation is not "Bullshit": An Empirical Critique of Graeber's theory of bullshit jobs. *Work, Employment and Society*, publikované online (DOI: 10.1177/09500170211015067).
- Štatistický úrad SR, 2021: EU SILC 2020. Indikátory chudoby a sociálneho vylúčenia. Bratislava.
- TAYLOR, R., 1991: *Good and Evil*. New York: Prometheus Books.
- THOMAS, C., 1993: De-Constructing Concepts of Care. *Sociology*, Vol. 27, No. 4, s. 649 – 669.
- THOMPSON, M. J., 2017: Introduction: What is Critical Theory? In: *The Palgrave Handbook of Critical Theory*. London: Palgrave Macmillan.
- TOURAINÉ, A., 1977: *The Self-Production of Society*. Chicago: Chicago University Press.
- TRIF, A., KOUKIADAKI, A., KAHANCOVÁ, M., 2016: The rise of dual labour market: fighting precarious employment in the new member states through industrial relations. Comparative report. Dublin: Dublin City University.
- Útvar hodnoty za peniaze, 2020: Revízia výdavkov na skupiny ohrozené chudobou a sociálnym vylúčením. Záverečná správa. Bratislava: Ministerstvo financií SR.
- VALLAS, S. P., 2012: *Work: A Critique*. Cambridge: Polity Press.
- VANDECASTEELE, L., GIESSELMANN, M., 2018: The dynamics of in-work poverty. In: Lohmann, M., Marx, I. (eds.): *Handbook on In-Work Poverty*. Cheltenham: Edward Elgar, s. 193 – 210.
- VELTMAN, A., 2016: *Meaningful Work*. Oxford: Oxford University Press.
- WALLIMANN, I., 1981: *Estrangement*. Westport: Greenwood Press.
- YANG, Y., LAND, K. C., 2013: *Age-Period-Cohort Analysis. New Models, Methods and Empirical Applications*. New York: Chapman and Hall/CRC.
- YEOMAN, R., 2014: *Meaningful Work and Workplace Democracy. A Philosophy of Work and a Politics of Meaningfulness*. New York: Palgrave Macmillan.

O AUTOROVI:

DANIEL GERBERY

pôsobí na Katedre sociológie Filozofickej fakulty UK v Bratislave, kde prednáša ekonomickú sociológiu, sociologické metódy a štatistiku. Venuje sa otázkam nerovností, chudoby, sociologickým analýzám ekonomických javov a analýzám verejných politík. Popri tom sa zaoberá aplikovaným výskumom v oblasti sociálnej a rodinnej politiky na Inštitúte pre výskum práce a rodiny.

